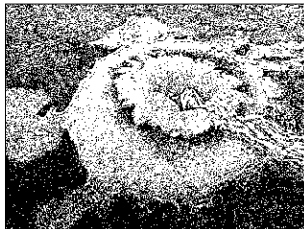

forrás

53. ÉVFOLYAM 2021. 12. SZÁM

Zalán Tibor	3	Harmat és ürmösbor <i>(vers)</i>
Egressy Zoltán	6	Csak a reggeltől félek
Patak Márta	9	Horgolt csipketerítő
Hegedűs Gyöngyi	13	a csillogásért <i>(vers)</i>
Petőcz András	15	Az idő, ami van; A születés misztériuma; Átkelni a zöld gyepen <i>(versek)</i>
Kötter Tamás	18	Az erdőn át a folyóhoz
Vasas Tamás	24	XIV. kerületi ad hoc stációk; Ezt lassan kéne <i>(versek)</i>
Tandori Dezső	26	Egy éj itt, Pothortányott; Nyitó kevsék, kegysek kegyeseknek, kevséknek; Szkriptihon, szkriptidegen, szvidrigál etcz.; 7-en hát, mint 6-ön, 5-ön, négy ön, három te, két én, kétlem, hogy én egyem; Egy kikrőga; (Kis fenyygető, ab is hagyom); Nem békszlek pék szerén, vár 6c!; Tényleges bef. És új kezdte; Tánvmiben nincstöbbda, la!; Mitőlök eldal <i>(versek)</i>
Füzi Péter	37	Megtalálói megjegyzések

Mohai V. Lajos	40	Száműzetés (<i>vers</i>)
Szmeskó Gábor	41	A távolság közelében II. (<i>A transzcendencia lehetősége Pilinszky János költészetében</i>)
Orosz István	52	Emlékek apámról XII.
Lengyel András	73	A Naményi–Kner-féle Haggáda (<i>Rítus, „liberális” hagyományértelmezés és veszélyjelzés</i>)
N. Horváth Béla	87	Politika és irodalom: A „politikus” Illyés (<i>1945–1946</i>)
Varga Zoltán	113	Fel és le a lépcsőlabirintusban (<i>Orosz István Vigyázat, lépcső!</i> című animációs filmjének nyomában)
Sümegei György	121	Katona József-szoborsorok
Biernaczký Szilárd	125	Életrealók (<i>Horváth Ernő Zoltán: „Életrealók”. Híres fogyatékkal élő emberek és alkotásaik</i>)
A. Gergely András	133	„De szellemet, boldogtalan dudás, Ön soselátott...” (<i>Szlukovényi Katalin: Irónia, önirónia és humor a huszadik századi zsidó amerikai prózában</i>)

Orosz István grafikái

forrás

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT •
 Megjelenik havonként • **Főszerkesztő:** Füzi László • Kecskemét Megyei Jogú Város és a Katona József Társaság folyóirata • Kiadja a Kecskeméti Kortárs Művészeti Műhelyek Nonprofit Kft.; Felelős kiadó: **Barta Dóra** ügyvezető • **A szerkesztőség** címe: 6000 Kecskemét, Kápolna u. 11.; **Telefonszáma: 76/482-223**; Honlapcím: www.forrasfolyoirat.hu; E-mail cím: forras@forrasfolyoirat.hu • Tördelés: VideoPix Bt., Kecskemét; Tel.: 76/508-160; videopix@fibermail.hu • Nyomdai kivitelezés: Print2000 Nyomda Kft., Kecskemét, Nyomda u. 8.; Tel.: 501-240; Felelős vezető: Szakálas Tibor

A szerkesztőség tagjai: **Buda Ferenc** (főmunkatárs), **Csenki Nikolett**, **Füzi Péter**, **Pál-Kovács Sándor Attila** (szerkesztő), **Bosznay Ágnes** (szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: **Bahget Iskander**, **Komáromi Attila**, **Pintér Lajos** • Szerkesztőségi órák munkanapokon 10–12 óra között. • A borítón Benes József Forrás című munkája • A borítót és a tipográfiát tervezte: Zalatnai Pál • Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza! Terjeszti a Lapker Zrt. 1097 Budapest, Táblás u. 32. • Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, és a kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu, telefonon 06-1/767-8262, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest. Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1/767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu. Belföldi előfizetési díj: 4800,- Ft • Index: 25947 • HU ISSN 0133-056X

Zalán Tibor

Harmat és ürmösbor

EmlékFIRKÁK GÁLFALVI GYÖRGY
KERTI ASZTALÁRA

*A román rendőr levert sapká
ja sokáig röpiült Marosvá
sárhely fölött Emlékszem még vér
es arcára És ő is bizony
ára hazavitte a zöldre
vert pofám képeslapját egy kés
őbbi feladásra A téren
ahol hajdan gyalázatos dol
gok történtek most csöndes vere*

*kedés keveredett bele az
éjszaka ütődött rossz csendje
be Hónom alatt szorongatva
a Látó-díjat ütök vernek
fekszik zuhanok Vérbe fagyva
ébredek a szállodában Nem
való nekem a díj Nem valók
az éjszakámba román rendőr
ök Nem való vagyok én magam*

*nak Se itt se ott Hát akkor meg
minek vagyok Hát minek mondd meg
kérelem éledve napok múlt
va az embert ki nem haragszik
mert többet élt mint több emberölt
ő és megérti a költők te
hetetlen éjszakai láza
it Mikor a boldogság bele
hajszolja őket az érhetet*

*len rendőrverésbe Veretés
be Mitől lehetne boldog egy
költő és miért ne vereked
né bele magát a sós semmi*

be Sós ébredésekbe Sós nők
emlékeibe Sós verejték
ezésekbe Mikor bádogtat
őkre hullanak az érett gesz
tenyék Igyál mondja és hallgat

Irma virágai fölragyog
nak a sötét ház sötét kerít
éséhez dőlve Háttal ülünk
a kertben ürmösbort falunk vid
ámak vagyunk és az élethez
lehetetlenek Az óratorony
csak epizód a kiszolgált
ottság farvizein S a gróf fog
ai összekoccannak baszd meg

A disznó limerickek és a
nemzetmentő versek ütköző
pontján körbenéz az ember és
konstatálja vagy ő vagy a vil
ág elveszett Vagy ketten így egy
másnak végleg háttal És nemzed
ékek és nemzetségek össze
csúszó történetei kever
ik meg az elmét Heverik Biz

onyság az előkelőn berúg
ók száználmas évadában Nincs
a kinek és a miértnek túl
sok értelme És már végképp nincs
ott sem helyünk Se helyünk Ha a
szívem helyén kő volna mondja
ha a gézen a vér át nem üt
ött volna mondta S a források
is kiapadni látszanak már

Majd Hévízen felébredünk és
az éjszaka nehéz hangjai
megkogatják fejünkben a zöld
harangokat Olykor az Isten
is ünneplőbe öltözik Fel
veszi vasalt fehér ingét és
a megvasalt emberek szemé
be könnyet csal ez a könnyedség
Katona átnéz és csőre tölt

*Nem tudni már mi vezet el és
mi fogy napról napra egyre És
egyre reménytelenebbül Nos
ha elfogyott az ürmösbör ma
rad a harmat és a hajnalok
maradnak amikor a józan
lélek megrészegül ismeret
len önmagától és menekül
és fogy az út és fogy az erő*

Egressy Zoltán

Csak a reggeltől félek

Bajságban vagyok, el akartam menni hátra, aztán megbicsaklódott a térgyem, alig tudtam begyünni. Annyira fáj, de annyira fáj, aszíttem, nem bírom ki. Szúnt már, most annyira már nem fáj. Itten kínlódom az ágyon. Akkora fájdalمام vót, az életben talán ekkora nem. Mibe vótam én! Délelőtt még elüddögéltem, imádkozgattam, aztán el akartam menni hátra a hülye agyammal. A kert vége felé, hogy megnézzem, a szomszéd fölszántott-e. Olyan kíváncsi vótam, aztán jól ráfáztam.

A lányomnak is igen fáj a lába, annyit nyög vele, mégis elment a nagyvásárba. Mer mindent akar az, mindent. A menyem is nyüzörög ám, sokat megszédül, fáj a gerince is, sokszor rágyün a bajság, mégis mindennap csinyálja az is a dógát.

Az uram, mikor leesett a fárul, azután annak is a lába vót a bajság. Még jóval nyugdíj előtt történt. Az udvarba vót egy cseresznyefa. Annyi hernyó vót rajta, mondom neki, nem látod meg, hol vannak azok a ronda állatok? Nézegette, dehogyisnem, aszondja, hozott egy létrát, aztán már nem is tudom, hányadik lépcsőről esett le. Mentő vitte el. Én vótam a bűnös, mindig mondta később mindenkinek. Igaz vót, mer én küldtem föl a fára. Mer mondtam neki, hogy hogyan, hogy te nem veszed észre, merre vannak, hát le köll szedni azokat valahogy. Én mondtam, igaz, de hát én arra nem gondoltam, hogy leesik. Féltrelepett-e, vagy nem figyelt oda, elég az hozzá, leesett. A bal lába igen csúnya lett. Eltörött a bokája fölött.

Bevitték a kórházba, befáslizták, rajt vót sokat, de csak fáj. Gyütt át a Somogyi egyszer, mer az sokat átgüött, nézi, aszondja, nem jó, le köll ezt venni. Le köll ezt pusztítani. Mer el van szorulva, azér is fáj annyira. Ha nem gyün át, nem is tudom. Az egy mindentudós vót. Másik nap visszavitték az uramat a kórházba, mer úgy rádagadt, ami rajt vót, még jobban, mint előző nap. Már nem vót szinte vérkeringése. Aztán a kórházban maradt eléggé sokáig. Aztán már mindig bajsága vót vele, fáj neki, mint a hétrosszeb. Javába dógozott vele, míg bírt, de még mielőtt meghalt is, fáj neki.

A fiam is eléggé húzza ám a lábát, mindig jobban fáj neki. Sokat köll emelgetnie, mondom neki, minek csinyálja, de aszondja, muszáj. Hát ki csinyálja meg helyette? Azon félek, az is lerobban, aztán vége lesz mindennek. A menyemnek se lehetne emelgetni, de az is csak emelget. Nem tudják még a térgyemet, nem is mondom meg nekik, ne legyenek a gondjuk. Valahogyan elkínlódom. Bevettem a gyógyszert, lehúszom a nadrágot, aztán megint bekenyem a kenőccsel. Valahogyan ki köll még kepesztetnem, be köll csuknom a kamraajtót meg a konyhaajtót.

Csak a reggeltől félek, föl tudok-e majd kelni. Köll hoznom egy kis vizet, meg az ágyamat is meg köll még csinyálni. Igen elgyöngültem, a fejem szédül, olyan gyorsan gyűnnek ám a bajok, mint a hétrosseb. Milyen gyorsan lettem ilyen szar! De én vótam a bűnös, mér akartam hátrakecmeregni? Nem mondom meg a fiaméknak, mer begorombulnak ám, ha megtudják. Mondaná a magáét a fiam, hogy minek kecmerek. Meg van mondva nekem, hogy ne csinyáljak semmit. De hát ez történt. Csak azt nem tudom, most hogyan kepesztetek innen föl. Hiába imádkoztam máma is ilyen sokat, mégis így jártam. Olyan fájdalmam vót, amikor úgy járt a lábam, hogy az kibírhatatlan. Aztán most félek, ha kimenek, és megint rosszul lépek, hogyan lesz.

* * *

Nem jó világom van, egész nap fekszek. Kenyegetem a lábam, meg bevettem ilyen algoizét, már szűnt belőle a fájás, de azér csak fáj. Telefonáltam a menyemékhez, nem veszik föl. Nem vótak ma itt. Hogy aztán merre, hogyan vannak, nem tudom. Van egy kis pirítottféle krumplim, meg rántott leves, de ahho köllene kenyér. A fagyasztóba szokott lenni, most meg nincs. Nincs se kenyérem, se kiflim, semmi. Minden elfogyott. Akkor meg mit csinyálok a világba? Reggel egy kiflim még vót, azt ilyen májkrémmel kenytem meg, de a rántott leveshez nincs, amit tegyek bele. A pirított krumplihoz van három szálkás husi, azt nem szeretem.

Azt gondoltam, gyűnnek ma, aztán a fiam fölbontja majd az üveget is. Fölbontottam késsel. Csak annyira félek, mer egyszer a kezembe böktem azt a kést, aztán nemigen állt el a vér, gyűtt, mint a hétrosseb. De ma sikerült. Mer csak úgy nem tudom, letekerni, nincs annyi erő a kezembe. Most egy kicsit jobban vagyok. Kinn üddögöltem, imádkozgattam, még éneköltem is. Hármat is. Három szép éneket. Kezdődik az ének, az ő fölségének. Meg ami akkor vót, mikor az uramat temették. Szerette ő is. Hogy van az én szerelmetes Jézus Krisztusom. Hosszú versek ezek, de emlékszek rájuk.

Jaj, előkaparnám a papát, csak tudnám. Mikor abba vótam, semmi hiányom nem vót. Minden jó vót. Azóta meg nincs semmi, senki, sehun se. De hát mit csinyáljak? Majd egyszer vége lesz mindennek, csak elég sokat vár rám szegényem. Meg még mennyit köll várnia? Ki tudja, talán már sokat nem. Mintha úgy venném észre, mindennap mintha gyöngébb lennék.

Igen elbangultam. Igen nagy fájdalmaim vótak. Nem csak a járástul történt. Nem arra hátra mentem ám. Hanem az eperhő. Itt ezt az epret a fiam nem kaszálta le, aztán annyira fölnötte a szulák, ki akartam húzkodni. Azután ahogy a fát akartam megkerülni, a járókával együtt bukfenc. Még ha az eperre esek, тұrhető lett vóna, de a fának a tövéhő estem. Ott lett a baj. De hogy mér is mentem én oda? A fiamnak hogy mondanám meg, kiabálna velem. Többet nem próbálkozok, a világért se. Csak annyira bennem van, hogy szeretnék csinyálni valamit. Azér föl tudtam tápáskodni, még jó, hogy velem vót a járóka. Nem mondom meg a lányomnak se, az is kiabál akkor velem. Mer meg van magyarázva, hogy ne menjek, nem muszáj, én meg nem akarok hinni magamnak, aztán csak megvan a baj.

A lányomnak is van elege. A férje megvesz mindent, ami a szemének, szájának megtetszik. Igen téisztás. Múltkor a lányom nem ért rá sütni, az meg vett erre mindent. Keltésztát, diósat, mákosat, vett paprikát kilószám, az is milyen drága pedig. Ilyenekre borzasztó sokat elkölt. Annyi pénzt, hogy haj de, haj de. Régebben a kocsmába is járt. Ha meg a városba bemegy, a csarnokba megy, ottan sütik a kolbászt, jó drágákat megvesz. Mindent megad magának. Az anyja se tudta fékezni, az aptya pláne nem. Az anyját jobban szerette. Pedig az is sokszor megrendezte ám, kiabált vele. Van benne is hiba, kiabál sokszor a lányommal. De nem ütötte meg soha, csak úgy a szavával. Amúgy nem verekszik.

Engem az uram egyszer jól pofon vágott. Még terhes se vótam, még az elejin. A hátsó részt köllött csinyálni, az istállónak tömték a falát, hordani köllött a földet, a sárt. Aztán az emberek kiabáltak, hozzon valaki ágakat. Azt rakták a tömésfalba. Én meg nem akartam. Ismerkedtem még akkor ott, májusba vót az esküvő, ez meg augusztusba vót. Itt vótak a testvéreim segíteni, csinyálták az istállót. Az uram mondta, na, te is vigyél. Előttem állt, én meg ellöktem. Az Isten őrizte, hogy hátra nem esett. Akkor aztán visszafordult, aztán adott egy jó pofont. Eleredt az orrom vére. Persze elkezdtem siránkozni, itten én nem maradok többet, menek haza. Gyüttek, hogy a világér se, mer te is bűnös vótál, gyütt az uram anyja is. Én akkor se maradok, semmiér se maradok. Gyütt az uram, az meg könyörgött, hogy nem akaratbul csinyálta. Akkor se maradok, akkor is menek, én többet itt nem leszek. Csak aztán az uram olyan hízelgő természet vót. Nem gondoltam, hogy pofon vág. Megfogadta még ott a testvéreim előtt, hogy ilyen nem lesz többet. Ó ezt nem akarta, nem így akarta, de hát én föllöktem. Ez igaz vót. A mama is mondta neki, hogy ez nem fordulhat elő. Aztán a testvéreim odamondták neki, el ne engedjenek ám. Nekem meg azt, hogy te is bűnös vótál, nem fogunk elvinni. De mikor elmentek, csak menni akartam. Hogy a világér se maradok. Sokáig haragudtam, még egy hétig is. Aztán eltellett pár nap, aztán mégis megnyugodtam. Hogy akkor hát mégis maradnom köll. Lehet, hogy jobb vót így, mer ilyen nem fordult elő többet, hogy a kezét rám tette vóna.

Aztán mondogatta mindig, hogy én is bűnös vótam. Hetvenszer megbánta, de akkor is. A lányom is el akart gyünni, már gyerek is vót pedig, de őt se engedte a nászasszonya. Haza akart gyünni, én mondtam is neki, gyüjjön csak, ha hitván ember a férje, de az uram nem engedte. Aszondta, mér, azér hozzuk haza, hogy itt kurválkodjon? Jobb is, hogy így lett, csak megvannak azóta is. A lányomnak nincs ott hiánya, nincs ám. Mindenük szépen rendben van. Csak a tetőt köll majd cserélni, mer beázna.

Patak Márta

Horgolt csipketerítő

Mihez kezdjek én ezzel a horgolt csipketerítővel, morfondírozott a nyitott kesztyűtartó előtt ülve a nő, miközben két ujjal fogta a zöld emblémás nájlonzacskót, és rögtön el is szégyellte magát, mert első gondolata az volt, ha fölé a lakásába, egyenesen beledobja majd a zsákba, a kiselejtezett ruhák közé, amiket már régen összegyűjtött, hogy a Karitasznak adja, csak még nem volt ideje, hogy betegye a csomagtartóba, és leguruljon vele a templom előtt álló fehér konténerig.

Egy pillanatra látta maga előtt a fekete ruhás nénit, a csalódottságot az arcán, hogy csak egyet vesz tőle, olyan nevetségesen kevés összeget kért a terítőért, bár ő szinte nem is figyelt rá, elnézett a feje fölé, ahogy hajladozott ott előtte a padra teregetett portékái között. Szívesen ment volna már tovább, zavarban is volt, ahogy talán a néni is, szeretett volna minél előbb túllenni az egészen. Szívesen ott is hagyta volna a terítőt, mondta volna, tessék, itt a pénz, a terítőt pedig majd megveszi valaki, akinek nagyobb szüksége van rá, az én lakásomban nem való, utoljára gyerekkoromban láttam horgolt csipketerítőt a nagymamám sötétbarnára pácolt vitrinjében, a porcelánmókus, a csókolózó gerlepár meg a piruettező táncosnő talpa alatt.

Miután végzett a napi tárgyalásaival, egyenesen hazament. A garázsban szét-szortírozta a szatyrokat, romlandó föl, fagyasztott áru marad az alsó szinten a mélyhűtőben, tisztítószerek, mosópor, öblítő megy át a mosókonyhába, macskalalom és -konzerv marad a garázsban, húсарu és felvágottak, tej, túró, tejföl, sajtok a fenti hűtőszekrénybe, tésztafélék a fenti spájzba, ásványvíz marad a lentiben. Miközben a vásárolt holmit rámolta a helyére, meg is feledkezett a csipketerítőről, már nem gondolt rá, hogy ki kéne tenni a kabátzsebéből, de még mielőtt kiszállt volna a garázsban, megszokásból felnyitotta a kesztyűtartót, a zacskó látán fölillant benne a délelőtti jelenet, és néhány kósza gondolat után egy hirtelen mozdulattal belecsúsztatta a kabátzsebébe a zöld emblémás nájlonzacskót, majd lecsapta a kesztyűtartó fedelét.

Aznap is úgy indult a reggel, ahogy általában. A macska a lábához dörgölözött, miután elfogyasztotta az alutasakos reggeli kedvencét, ő pedig a naptárát nézegette, miután az amerikai konyha ebédlőasztalánál ülve pihenésképpen nyugodtan elszívott egy cigarettát a kávéja mellé. Még volt egy bő fél órája, hogy induljon a nap első tárgyalására. A szükséges anyagokat már előző este bekészí-

tette, korábban ébredt a megszokottnál, a fürdés meg a sminkelés is gyorsabban ment, mint általában, úgyhogy ajándékba kapta azt a fél órát.

Ráérősen készülődött az előszobában, ellenőrizte, megvan-e minden a mappáiban, visszakérült-e a helyére a bankkártyája a pénztárcájában, mert csak sietve belesúszta, miután előző este fizetett vele a bevásárlóközpontban. Nézegette a gardrób szekrényben, hogy melyik kabátját vegye föl, mert bár a kora őszi reggel napsütést ígért, de a ruhájához jobban illett a lábszárközépig érő kabát, úgyhogy kiválasztott egy halványlila vékony ballonkabátot, és mielőtt indult volna az előszobából a garázsba vezető belső lépcsőn, még egyszer megnézte magát a tükörben.

A sorházi garászból hajtott kifelé, akkor akadt meg a szeme a fekete ruhás néni. Állt félszegen a pad mellett, melynek háttámláján és ülésén újságpapírra teregetve sorakoztak a horgolt csipketerítők. Annyira megdöbbsent a látványtól, hogy megvárta, amíg lecsukódik mögötte a garázsajtó, rögtön lefékezett, és kiszállt az autóból, hogy közelebből is megnézi. Átment a zebrán, és ahogy közeledett, fürkésző pillantást vetett a fejkendős néniire, aki azonnal észrevette, hogy felfigyeltek rá.

A nő szinte nap mint nap megfordult a túloldali bevásárlóközpontban, gyalog ugyan ritkán ment keresztül azon a téren, de arcról azért ismerte a környék nagyhangú, cserzett arcú koldusait, alkalmi árusait, és az a néni sehogy sem illett közéjük. Néhány méterrel a néni padja előtt megtorpant, maga sem értette, miért szállt ki az autójából, mi vitte oda, mert a néni egyszerre nyájas és bizalmatlan, kétkedő mosolya láttán ösztönösen visszahőkölt.

Első gondolata az volt, hogy úgy tesz, mint aki nem is miatta jött, ment volna tovább, aztán mégis átsuhant benne valami, egy régi emlék talán, és úgy érezte, nem teheti meg, hogy oda se megy, ha már egyszer kiszállt az autóból. Legfeljebb vesz egy terítőt, ad a néninek egy ötezerest, arra úgyszincs ideje, hogy egy egész élet terhét a vállára vegye, úgyhogy rábök egy terítőre, megkérdezi, mennyiért adja, aztán egy szigorú pillantással elejét veszi a további társalgásnak.

Így is tett. Egy határozott mozdulattal előkapta az ötezerest a pénztárcájából, megköszönte a terítőt, mosolyogva sarkon fordult, és sietős léptekkel elviharzott. Nagyon sóhajtott, ahogy beült az autójába, és miután kikanyarodott az útra a garázs elől, már nem nézett se jobbra, se balra, ment, amerre vitte a forgalom.

Mintha égette volna, még a piros lámpánál is érezte a hátában a néni pillantását, fejében visszhangzott a hallózása, hogy álljon meg, a visszajáró; még a visszapillantó tükörből is látni vélte, ahogy a néni kétségbeesetten hadonászik, lobogtatja a visszajáró papírpénzt, markát szorosan összezárja, mintha még a gondosan kiszámolt aprót is tartogatná benne. Hallózik, egyre csak hallózik, utána is szaladna, de a holmiját se meri őrizetlenül hagyni a padon, nehogy vélet-

lenül ellopják. Már-már komikus a látvány, ahogy a fejkendő, fekete ruhás, apró kis öregasszony neki-nekilődül, és markában a visszajáróval a távolodó nő után kiabál, miközben félszeggel a padjára sandít, nehogy valaki elemelje a táskáját vagy a terítőit, amíg ő nem néz oda.

A teret elhagyva a nő már nem gondol a nénire, időben megérkezik az első tárgyalására, azzal beindul a munkanapja, és az ebédszünetet nem számítva nagyjából másfél óránként követi egymást, fegyelmezett rendben zajlik a többi is, ahogy általában. Ruganyosan, fiatalosan, lendületesen. Élvezettel csinálja a munkáját, imád érvelni, imádja, ha megcsillogtathatja rábeszélőképességét, nem szereti, ha rögtön rábólintanak az ajánlatára. Abban semmi kihívást nem talál. Bezzeg, ha kételkedni kezd az ügyfél! Akkor előhozakodhat az összes kipróbált érvel, amit a tarsolyában hord.

A harmadik tárgyalása előtt még egyszer el kellett menni a bevásárlóközpont meg a házuk előtti téren, ahol reggel a nénit látta. A piros lámpánál megállva eszébe jutott, hogy milyen kétségbeesetten hadonászott utána, amiért nem vitte el a visszajáróját. Pillantásával keresni kezdte a padon, ahol délelőtt újságpapírra teregetve árulta horgolt csipketerítőit, de nem látta sehol. A padon két gimnazista kinézetű fiatal ült, egy fiú meg egy lány, szerelmesek, fordult meg a nő fejében, de csak egy pillanatra, mert utána már a nénit kereste az árusok meg a járókelők között. Sehol nem látta. Elképzelhetetlennek tartotta, hogy eladta volna mind az ötven terítőjét. Mert legalább ötven volt nála. Nem pakolta ki mind az ötvenet, de látta, a pad tövébe rejtve állt egy alig használt, divatjamúlt, fekete műbőr kiegészítő, az dugig lehetett csipketerítővel. Néhánynak kilógott a széle, nyilván kihúzta őket a többivel, amikor kiszedegette a mintának valót, és utána nem csukta vissza rendesen a táskáját.

Váltott a lámpa, indulni kellett. A nő még a kanyarból is visszanezett, hátha megpillantja valahol a tér sarkában a fekete ruhás, apró termetű öregasszonyt, amint a vonat felé tart fekete műbőr kiegészítőjével, vagy feltűnik valahol a környéken, mert rögtön észrevette volna, annyira nem illett ebbe a hangos kispesti környezetbe. De nem látta sehol, és már csak a hatodik tárgyalása és a bevásárlás után, munkanapja végeztével jutott eszébe ismét, amikor elégedetten állt be a garázsba, és miközben csukódott mögötte a garázsajtó, az járt a fejében, hogy lám, így is lehet, stressz nélkül is lehet hatékony az ember, odafigyelés, felkészültség és pontosság kérdése csupán. És persze kell hozzá ez a határozott, lendületes, sosem lehengető, mégis meggyőző, ámde nem szájbarágós stílus.

Elégedett volt magával. Akár az a könnyű kis vacsora is beleférhet ma estére, mosolyodott el, miközben megszokásból behúzza a keziféket, és már hallotta is a két barátnő ujjongó kiáltását, ahogy felhívja őket, hogy benne van, ma este ő is benne van a buliban. Mielőtt szállt volna ki, egy gépies mozdulattal felhajtotta a kesztyűtartó fedelét. Minden este megnézte, nem hagy-e lent valami fontosat. Amint elindult a keze, abban a pillanatban érezte, hogy nem kellett volna, de

már késő volt. Megint eszébe jutott a fekete ruhás, fejkendősnéni. Elképzelte azt a törékeny, fekete ruhás kis öregasszonyt, ahogy kapaszkodik föl a vonatlépcsőre a kőbányai vasútállomás peronján, kezében a fekete műbőr táskájával, benne az összes csipketerítővel.

Tűnődve maga elé meredt, a nagymamájára gondolt, a szeme is könnybe lábadt egy pillanatra, miközben két uja közé csippentette a vékony, zöld emblémás nájlonzacskóba bújtatott csipketerítőt, és még ültében óvatosan becsúsztotta a kabátzsebébe.

Hegedűs Gyöngyi

a csillogásért

(A Gyilkos idők írójának II.)

„Még a mennyet is kiüríti ez a vágy az elméből.”*

*emlékszel, mit mondtam,
mikor a könyvemet írtam?
hogy mikor hajnali háromkor
mindig felkeltem, álmatlanságomat
munkára fogva, hogy írjam,
éreztem a gonosz jelenlétét.
tegnap éjszaka megint éreztem,
hogy a levegő sűrű lett, körbe ölelt,
felemelt, egy hang azt mondta:
menekülj! és felültem az ágyban,
magamhoz képest gyorsan,
és éreztem, ahogy az egész levegő
telve volt vele, elváltozott.*

*már minden ébredés lázár-effektus:
és kijöve a megholt. akarok-e
még sokszor evil-
ágra, nem a túlra feltámadni,
hinni, hogy ha ide támadok fel,
akkor is krisztus vár,
kinek emberileg várható élettartama
rövidebb, mint az enyém,
előbb adják halálra,
mintsem a mindenkori lázár
újra meghal, ki a negyednapos
szagot orrából már
már soha nem úzi ki.*

* Dzsálál ad-Dín Rúmi: Intelmek az uralkodóhoz. Ford.: Sárkány László Zoltán és Csóka F. Katalin

kell a gonosz a műhöz? koncentráltabban,
mint krisztus szomjúságtól
besűrűsödött vére.
a mester tudja vagy margarita,
a sorkizárt szerelemben,
vagy csak maga a papgyerek-
orvos bulgakov?
woland bálján az orvos
mindig ott van egyetlenként
merőn és hívatlan. a legnagyobbat
mégiscsak az a mondat megy,
ami ugyanazt mondja századok óta:
az orvostudomány legnagyobb vívmánya
a fájdalomcsillapítás. a huszonegyre lapot
húz. a gyógyulás üres. akarsz-e meggyógyulni?

az álom-munkát elvégezni
ébren, nyitott szemmel,
a fehérre meredve
ritka pillacsapással,
mintha nem éppen
villámárvizet hozna
létre a vihar,
és elég lenne ennyi törlés,
percenként egy, mert nem
a szárazságért, hanem a
nedvességért törlök, a csillogásért,
ami nem talmi, hanem egyszerű
életjel, csillogjon
a szaruhártya,
ne törjön meg a szemben
a fény. míg ugyanazon ábrázatra
el nem távozom.
míg megadással el nem
fogadom: nem a protagonista,
az agonista vagyok.

Petőcz András

Az idő, ami van

O-nak

Az idő, ami van, csak az.

*Ahogy elfogy valaki arca,
fekszik a kórházi ágyon, te
messenger-videón beszélsz
vele, ő nem érti, zavartan
néz a nővére, mellette, ott.*

Valamiféle vereség mindez.

*Alig-alig nyugszik az idő, ha
olykor, nagyon ritkán, akkor
sem igazán, nincsen semmiféle
megbékélés, a bőröd mutatja
elkerülhetetlen pusztulásod.*

Nem mozdul sohasem, és mégis.

*Azután, azután, azután, mondd
örökké, vársz valamit, esti meccs,
beszélgetés, kézfogás, mosoly,
jó vacsora, pohár bor, elismerés,
váratlan e-mail, ami jön, talán.*

Itt van körülötted, ha ugyan itt.

*Építsd fel mindazt, ami vagy,
végtelen pillanatra a tények le-
fékeződnek, fénykép is jelzi,
hogy sikerült, győztél, ha még
lehetséges most, mindörökké.*

Az idő, ami van, mozdulatlan.

A születés misztériuma

O-nak

*Elindulsz valami úton, ami a tiéd,
és azt veszed észre, nincs letérés,
nincsenek menekülési útonalak,
csak az előre van, nyílegyenesen,
még ha az előre néha kanyargós is.*

*Kanyargósan, össze-vissza, mégis
nyílegyenesen vezet az utad, mert
mindez ilyen, meglehet nagyon is
görbe az a nyílegyenes, ami előre
vezet, olykor talán nagyon is görbe.*

*Az utad nyílegyenes út, mindenféle
görbület nélkül, nyílegyenesen visz
előre, pillanatnyi megingásaid nem
érdekesek, nem érdekes semmilyen
pillanatnyi hátra hőkölés, hidd el.*

*Olyan mindez, mint a születésed,
világra jönni nem egyszerű dolog,
megmutattad, amikor közöttünk
megjelentél, mennyire bonyolult,
a belépőd nem volt egyszerű.*

*De ott volt benned végig az akarat,
s megértettük, hogy csakazértis,
és ez a csakazértis azóta munkál,
győzöd a nehézségeket sorban,
s győzöl is, győztesen születéssel.*

*A születéskor megmutattad, hogy
mindaz, ami vagy, mennyire erős,
épp a nehézségek éltetnek téged:
az akadályokat legyőzni, a születés
misztériuma és üzenete ez.*

Átkelni a zöld gyepen*

O-nak, Cambridge-be

*Nem tudom, hogyan lesz,
de lesz, ezt biztosan tudom.
Nem tudom, ott leszek-e,
de, hogy ott leszek, ezt
biztosan tudom.*

*Megállsz egyetlen pillanatra,
megállsz a zöld gyepek szélén,
eszedbe jut minden, mindaz
eszedbe jut, ami az elmúlt
években megtörténhetett.*

Annyira egyszerű az egész.

*Ódon házak ölelik körbe,
ami még nem a tied. Ódon
házak között lépdelsz, és
nincs jogod megtenni azt,
amit megtenni szeretnél.*

*Szigorú szabályok őrzik
a zöld gyepet. Nem lépsz
rá, nem hódíthatod meg,
ameddig ódon házaid meg
nem hódolnak előtted.*

Aztán egyszerre minden.

*Megállsz a szélén, nézed
hogyan is nyújtózkodik,
hogyan is él a gyepek, amire,
avatott mesterként, jogot
formál az, aki erre is méltó.*

*Nem tudom, miként történik
majd, de azt tudom, eljön
a perc, és megtapasztalod,
milyen is keresztülmenni,
átkelni végre a zöld gyepen.*

* Az angliai college-okban a diákok nem, csak a tanárok léphetnek rá az udvar zöld gyepszőnyegére.

Kötter Tamás

Az erdőn át a folyóhoz

Wagner *Tannhäuser*ének zenéje mintegy varázsütésre elhalkult, helyette egy halk, ünnepélyes bariton hang szólalt meg: „Hamarosan fontos bejelentés következik.” A zene átváltott az *Istenek alkonya* komor, vészjósló dallamaira. Heinrich és Erwin gyors pillantást váltott, de egyikük sem szólalt meg, anélkül is tudták, mire gondol a másik. Május elseje volt. Pontosan ezen a napon a Leibstandarte hadosztály berlini laktanyájának udvarán tették le a középkori teuton lovagokéra emlékeztető hűségesküt, amellyel felajánlották testüket és lelküket Adolf Hitlernek, a Német Birodalom Führérének és kancellárjának. Akárhol jártak, akármilyen heves harcokban vettek részt, ezt a napot mindig megünnepelték, de mára már semmi okuk sem maradt az örömrre.

Négy év telt el azóta, és az ezeréves birodalom, amelynek határai az Atlanti-óceántól az Uralig kellett volna hogy húzódjanak, romokban hevert, és a földjét az ellenség taposta. Április közepén Zsukov harcokcsijai áttörtek a seelowi magaslatokon kialakított állásokon, és Konyev délről támadó csapataival harapófogóba fogták Berlint. Mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy Németország számára közeleg a vég.

Heinrich és Erwin ezredének maradványait egy erdő szélén, a Frankfurt–Müllrose országútra néző domb tetején érte a végzet. Akik túléltek a 15 mm-es orosz aknagránátok tüzét, a T-34-es harcokcsik és az őket kísérő, fanatikus elszántsággal rohamozó gyalogság rohamait, úgy döntöttek, hogy a halálos csapdává váló Berlin helyett a fővárostól délre fekvő erdőségek felé veszik az irányt. A visszavonulás során menekülő civilek és mindenféle fegyveres alakulat cselengő katonái csatlakoztak hozzájuk: egységüktől elszakadt Wehrmacht-katonák, a Volkssturmba besorozott, barázdált arcú, idős férfiak, gyermeki lelkesedéssel átítatott, hírnévre áhízó hitlerjugendes fiúk. A káoszon a csapat egyetlen tisztje, egy Hauptsturmführer próbált meg úrrá lenni.

Arra gondolni sem mertek, hogy nyílt terepre merészkedjenek. A pusztítás – amely elborította Németországot – körülöttük lopakodott. Időről időre zsákmány után szimatoló orosz vadászgépek tűntek fel az égen, az utak felől harcokcsimotorok dübörgése hallatszott. Az orosz előrevetett páncélos osztagok, kihasználva, hogy a front szétesett, és az utakat már senki sem védte, messze behatoltak a még kétségbeesetten harcoló német alakulatok hátába. Senki sem volt biztonságban. Az erdők tele voltak kísértetként bolyongó menekülőkkal. Az ösvények, a patakmedrek mentén mindenütt elszórt rohamsisakok, fegyverek, felszerelési tárgyak és elvérzett sebesültek hullái jelezték, hogy előttük mások is jártak erre. Időnként lövés dörrent a homályba vesző fák közt, s a csapat vad

menekülésbe fogott, riadt nyájként spriccelve szét. Hosszú percek teltek el, amíg újra összeverődtek, hogy folytassák golgotajárásukat. De voltak, akik sosem tértek vissza. Eltévédtek, vagy úgy döntöttek, hogy egyedül biztonságosabb, vagy talán a lövések végeztek velük. Leszámítva a titokzatos fegyverhangokat, amelyek éppúgy származhattak ellenségtől, mint baráttól, nagyobb baj nem érte őket. Sem a fejük felett köröző vadászgépek és kétfedelűek, sem az utakon cirkáló páncélos ékek nem fedezték fel őket. Az erősen megcsappant csapat végül egy Jerichow nevű falunál érte el az Elba keleti partját.

*

„Figyelem, figyelem! Hamarosan fontos bejelentést teszünk a német nép számára”, szakította félbe a bemondó az adást, most már fülsiketítő hangon.

Izgatott morajlás futott végig a faluszéli pajtában, ahová a menekülők éjszakára beszállásolták magukat. A csűrben sötét volt, csak néhány Hindenburg lámpa adott némi kísérteties fényt. Néhányan felemelték a fejüket, mások ülőhelyzetbe tornázták magukat.

– A csodafegyver! Elkészült a csodafegyver, amivel megnyerjük a háborút! – kiabálta a földről felkelve egy civil ruhás férfi, de nem tartott sokáig a lelkesedése. A koszos, beesett arcú katonák, ijedt civilek, gyerekeiket szorongató nők reményvesztett tekintetétől visszahanyatlott a padlóra, mint egy marionettbábu, amelynek a bábos elengedte a zsinórait, és zokogásba tört ki.

– Maradjanak csendben, és figyeljenek! – szólt rá az emberekre a Hauptsturmführer.

A morajlás lassan elhalkult, csak a civil ruhás férfi vinnyogott, mint egy éhes kutyakölyök az éjszakában.

Erwin a katonaszákját a feje alá gyűrve a földön feküdt, de most a csodafegyver emlegetésére ő is felült, és lopva Heinrichre pillantott, de az csak a fejét ingatta mosolyogva.

A rádióból érkező hírek továbbra is a német csapatoknak az „ázsiai hordák ellen folytatott heroikus küzdelméről” szóltak, de arról már semmilyen konkrétummal nem tudtak szolgálni a menekülőknek, hogy mit is tegyenek.

Este tíz felé járt az idő, amikor bejelentették, hogy Bruckner VII. szimfóniája következik. Ahogy az első dallamok felhangzottak, Erwinnek azonnal eszébe jutott, hogy az iskolai zenetanára, Herr Werth annak idején „monumentálisnak” nevezte az alkotást, mielőtt lejátszotta a felvételt az osztálynak. Nem sokat értett a zenéhez, de átfutott az agyán, hogy ez nem éppen az a fajta, amivel győzelmet szokás ünnepelni.

Miután a dobpergéssel véget ért a mű, furcsa, pattanásig feszült csend ült meg a termet. Újra a korábbi, nyugodt bariton szólalt meg a rádióból: „A jelentések szerint Führerünk, Adolf Hitler, utolsó leheletéig küzdve a bolsevizmus ellen, elesett a főhadiszállásán, a Birodalmi Kancellárián.”

– Vége a háborúnak? – törte meg egy női hang a bejelentést követő hosszú, dermesztő csöndet.

– Még nem. De már csak napok kérdése – érkezett a válasz egy öregember rekedtes hangján.

*

– Figyeljenek rám, a Führer halott, Berlin elesett, de mi mégsem adhatjuk át magunkat a kétségbeesésnek – mondta a Hauptsturmführer az épület előtt felsorakozott volksstrumosoknak, hitlerjugendes fiúknak és az egyedül igazán harcképes két felnőtt férfinak, Erwinnek és Heinrichnek.

Az éj lassan véget ért, a napkelte előtti hajnali derengés töltötte meg a levegőt. A szántók felett lebegő köd oszlani kezdett, a csillagok fénye elhalványult, a környező erdők kontúrjai mind tisztábban látszottak.

– Átgondoltam a helyzetünket – folytatta a tiszt. – Ha lehet így fogalmazni, akkor mi most a Sztűx rossz oldalán vagyunk, ránk itt már csak kínzás és halál vár. A nőkre... – itt elakadt, mintha a szavakat keresné, miközben vetett egy pillantást a katonák mögött sorsukra váró fiatal lányokra, a gyerekeik kezét szorongató asszonyokra és a fáradtságtól szinte összezsugorodott testű öregekre, de aztán erőt vett magán és folytatta: – ...a megbecstelenítés. Akit a hűségesküje aggaszt – lépett az első sorokban álló két SS-katonához, és egyenként keményen a szemükbe nézett –, azt megnyugtatom, hogy a Führer halálával az is érvényét veszítette.

Erwint hidegen hagyta a Hauptsturmführer defetista kijelentései, aki könnyedén túllépett azon a tényen, hogy a fogadalom nemcsak Hitlerhez, hanem azokhoz is köti az SS tagjait, akiket a Führer a feljebbvalójuknak rendelt. Már semmi sem számított. Az Oderától való visszavonulás óta tudta, hogy a birodalom megmentésére tett kísérletük kudarccal végződött. Ha az orosz ágyúk összpontosított tüze nem is, azok a menekültoszlopok, amelyek ellepték az országutakat, a falvakban, a városokban kitűzött fehér zászlók megértették vele, hogy Németországot nemcsak az ereje, de hite is elhagyta, nincs már mit tenni érte. Megadni magukat az oroszoknak, ez eszébe sem jutott. Túlságosan is sokszor látta a fronton, milyen borzalmas sors vár a fogságba esett Waffen-SS-esekre. Csendes belenyugvással fogadta hát a tiszt döntését, hogy a kis csapat megpróbál majd egy közeli, felrobbantott híd vízbe rogyott vázán átkelni a folyó nyugati oldalára.

*

– Úgy látom, hogy megint mi maradunk utolsónak – fordult csalódottan Erwin Heinrichhez.

– Mindig mi maradunk utolsónak, ehhez hozzászokhattál volna. Elvégre mi vagyunk a Führer tűzoltó brigádja – mondta nevetve Heinrich, akit még akkor sem hagyott el az örök optimizmussal párosuló jókedv, amikor a tiszt közölte velük, hogy egy esetleges orosz támadás esetén kettejüknek kell tartaniuk a falut, amíg a többiek át nem érnek a folyó túlsó partjára.

– Ez igaz – sóhajtott Erwin. – De azért titokban reménykedtem, hogy ezúttal megússzuk.

– Pedig jobb, ha megbarátkozol a gondolattal, hogy Iván még egyszer a seggedbe pörkölhét.

Erwin az épület falának dőlt, az arcát a fény felé emelte, és belehunyorított a napba.

Valahonnan a távolból tompa robbanások zaját hozta feléjük a szél.

Mindketten hallgattak. Heinrich Erwin arcát fürkészte.

– Mi a baj, Erwin?
– Mostanában sokat gondolkodtam a háborún.
– És pontosan min gondolkodtál?
– Azon, amit eddig csináltunk. Azokon a szörnyűségeken, amelyeken Oroszországban keresztülmentünk, és amiket mi csináltunk ott. Most, hogy Hitler halott, Németország meg odavan, különösen értelmetlennek tűnik az egész. Úgy érzem, jobb lett volna bele se vágni.
– Ami megtörtént, az megtörtént, a múlton már felesleges bánkódni, pajtás.
– Lehet – hunyta le a szemét Erwin. – De azért, ha egy mód van rá, nem szeretnék már több embert megölni.
– Pedig a háború már csak ilyen, ölni kell az utolsó pillanatig.
Erwin kinyitotta a szemét és Heinrichre nézett.
– Ezért is várom, hogy vége legyen.
– Nyugalom – Heinrich Erwin vállára tette a kezét. – Lehet, hogy nem is kell. Ivánéknak semmi jele. Legfeljebb két óra, és a túlparton leszünk, és azzal vége. Te is hallottad, hogy ha már ott leszünk, a Hauptsturmführer felment bennünket a szolgálat alól, és végre hazamehetünk.
– Az jó lenne. Az nagyon jó lenne – sóhajtott fel Erwin.
A tüzéségi tűz még intenzívebbé vált, és mintha közelebb húzódott volna.
Erwin ellökte magát a faltól, és elnézett a távolba.
A morajlástól eltekintve a tiszta, kék májusi égbolt alatt minden békés és valószínűtlenül nyugodt volt. A saktáblaszerűen egymást követő mezők és szántók sütkéreztek a reggeli napfényben, a földeket átszelő vasútvonal sínei meg-megcsillantak a távolban.
– Két óra – mondta, aztán a vállára vette a falnak támasztott MG-42-esét.

*

– Most már minden rendben lesz, ne izguljatok – mondta Erwin a géppuskák mellé segítőjüknek rendelt két hitlerjugendesnek, és intett nekik, hogy ők is mászszanak ki a gödrökből.

A táj, amelyet a távcsövével pásztázott, ugyanolyan békés volt, mint amikor két órával korábban bemásztak a lövészgödrekbe. Az ágyúdörgés ugyan egyre közeledett, de végül nem érte el őket a bombázás vihara, amikor a detonációk egyetlen, fülsiketítő mennydörgésbe olvadnak, a föld szinte hullámszik, minden becsapódás után gejzirként szökik a magasba, és az égett kordittal telített levegő szétmarja az ember torkát.

– Gyerünk, vár a túlpart! – adott Erwin parancsot az indulásra.

Bevették magukat az erdőbe.

Ahogy távolodtak a falutól, úgy halkult el az ágyúdörgés. Hamarosan mély, átható csend ereszkedett rájuk.

– Testvérek vagytok? – törte meg a hallgatást Heinrich.

Mindkét hitlerjugendes lenszőke volt, a nagyobb tizenöt-tizenhat éves, a másik még nála is fiatalabbnak tűnt. A vállukon puska lógott, szeplős arcukon izzadság csillogott, ahogy próbálták a két férfival lépést tartani.

– Igen – felelte a magasabb gyerek.

– És honnan jöttetek? – faggatta tovább őket Heinrich.
– Königsutterből.
– Jártam már ott, szép hely – jegyezte meg Heinrich. – Nincs is messze a folyótól. Ha egyszer átérünk, akkor gyorsan otthon lesztek.
– Mi is hazamehetünk? – kérdezte a kisebbik.
– Fogd be! – szólt rá a bátyja.
– Most már mindenki hazamehet – szólalt meg az útjuk során először Erwin. – Én Colmarból származom, jártatok már ott? – kérdezte néhány lépés után.
– Nem – mondta az idősebb gyerek.
– Pedig az is szép hely – mondta Erwin.

Most, hogy maguk mögött hagyták a tűzvihart, és közeledtek a folyóhoz, már kevésbé aggódott; kedvet kapott a beszélgetéshez. – Elzászban van. Nem nagy, de szép város. Én legalábbis szeretem. Egy pékségben dolgoztam – folytatta ábrándos tekintettel. – Mit nem adnék érte, ha újra érezhetném a friss kenyér illatát. Tudjátok, nincs jobb, mint a meleg kemence télen, amikor kint hideg van, és esik a hó. – Érezte, hogy valami megmagyarázhatatlan jókedv keríti hatalmába az otthon említésétől. – Ha rám hallgattok, péknek mentek – mosolygott hátra a válla felett a két fiúra. – Kenyérre mindig szükség lesz.

– És nyáron? – vetette közbe Heinrich.
– Mi van a nyárral?
– Nem sültök meg a kenyérrel együtt? – kérdezte nevetve Heinrich.
– Ne vess csak – legyintett Erwin –, de amikor neked befagy a feneked az építkezésen, én a jó melegben leszek. Nyáron meg a pék nekivetkőzik, mintha a strandon lenne.

– Ha nők is dolgoznak nálatok, akkor beállok hozzátok inasnak – mondta Heinrich.

Nevettek.

– Állj! Csöndet! – emelte fel a kezét Heinrich. – Oroszok – mondta suttogva.

Amikor óvatosan kilestek a fák közül, egy XIX. századi zsánerképfestő ecsetjére kívánczó kép tárult eléjük. Négy orosz katona zárta el a hídhöz vezető utat. Egy olajzöld amerikai jeep parkolt mellettük. Ketten, állukat a kezükkel megtámasztva, szürke katonapokrócokon a fűben heverték, körülöttük szétszórt üvegek és üres konzervdobozok. Egy másik a jeep motorháztetején ült, és egy tangóharmonikát nyekergetett. Negyedik társuk előttük táncolt. Valamennyien részegesek voltak. A táncos meg-megbotlott tánc közben, amin a többiek minden alkalommal felröhögtek. A harmonikás időnként nagyokat kurjantva biztatta a táncost.

– Ahogy elnézem ezeket a kurafiakat, tényleg véget ért a háború – tolt hátra a sisakját Erwin.

– Nekik lehet, de nekünk még nem, bassza meg!

Mögöttük, az erdő mélyéből kézfegyverekből származó lövések hallatszottak.

– Oroszok – mondta Erwin.

Felismerte a PPS 41-es géppisztoly semmivel sem összetéveszthető hangját.

– Átfésülik az erdőt.

– Lejebb megyünk és átúszunk? – kérdezte Heinrich.

– Viccelsz! Hiszen tudod, hogy úgy úszom, mint egy balta. De ha tudnék, sem jutnánk már át, mire ideérnek – fordult hátra, és a két mögöttük álló hitlerjugendes válla felett az erdőt fürkészte. – A fene enne meg, pedig már azt hittem, hogy tényleg vége van.

Újabb lövések csattantak, de most már közelebbről.

– Akkor nincs más választásunk, mint a híd – mondta Heinrich.

– Ezekkel nem sokra megyünk négyük ellen – csapott a pisztolytáskájára Erwin.

Egyetlen fegyverük a Luger maradt, a géppuskákat, mint feleslegessé vált terhet, a lövészárokból hagyták.

– Pedig ha át akarunk jutni, valakinek meg kell ölni őket – mondta Heinrich.

Egyszerre néztek a hitlerjugendesekre.

A fiúk halálra vált arccal néztek vissza rájuk. Valahányszor lövés dörrent az erdőben, mindketten összerándultak.

A pillanatnyi csendet megtörő újabb puska lövésre, mint valami jelre, az idősebb fiú Heinrich felé nyújtotta a fegyverét.

– Úgy látom – nézett Heinrich a szótlan Erwinre, miközben elvette a felé nyújtott puskát –, nekünk kell megölni őket.

Felcsapta a zárforgantyút, hátrahúzta a zárat, és belenézett a töltényűrbe.

– Ez tiszta zsír – húzta végig rajta az ujját.

– Még nem lőttetek vele, igaz?!

A két fiú válasz helyett lesütötte a szemét.

Heinrich visszalökte a zárforgantyút.

Újabb lövések csattantak.

Az oroszok abbahagyták a mulatozást, fegyvereikkel a kezükben már talpon voltak, és gyanakvó tekintettel az erdőt kémlelték.

Heinrich csőre töltötte a fegyvert.

– Fogy az időnk – intett a folyó felé a puskával.

Kicsit előrébb lépett, és egy fa fedezékéből megcélozta az oroszokat.

– Erwin! – szólt vissza a válla felett. – Menni fog?

– Hát persze – rázta meg magát.

Szólj, ha készen állsz – mondta, de már csak az ellenségre figyelt.

Erwin elvette a kisebbik gyerektől a puskát, ellenőrizte, aztán csőre töltötte.

– Készen állok – emelte vállához a fegyvert. – Essünk túl rajta, és legyen már vége – mondta, de már nem is Heinrichnek, inkább az oroszoknak, aztán ő is megcélozta az ellenséget.

Vasas Tamás

XIV. kerületi ad hoc stációk

*amikor elfelejtettem a keresztneveket,
első alkalommal egyszerre láttam is,
ahogy tömörített állapotukban
felszívódnak egy irodaház
pöfékelő kéménye
körül.*

*amikor elfelejtem magamnak
magamban mások mosolyát
megköszönni.*

*és visszarepülök az időben,
kérem őket én is, adjanak
nekem lelket, mert már
gyűlölöm a testem.*

*és szinte annyira büntudatom van,
amennyire itt bűnbánatnak kéne
lennie –*

*mert magam is csúnyán fénylek,
ahogy gyönyörködöm minden
megnyitott fényképen abban,
hogy milyen szép lengén,*

*ahelyett, hogy azokat figyelve
is simogatnám a bőröm, amiken
kabátban és nagyon magasszárú
csizmában is szép.*

hát jó,

*küldd el
azt a messiást,
csak légy szíves,
ezúttal valamelyik
kedvenc rajzfilmhősöm*

jelmezében legyen.

*(és itt kéne megállnom,
hogymeséljek egy
történetet.)*

szünet.

elfelejtettem a.

Ezt lassan kéne

lassan aludni kéne.

*lassan kéne aludni.
ma körbesétálni az
álom puha testét,
megcirógatni az
alig látható, fehér
szórt a kezein.*

*az álom szokott
aludni?*

*egyébként ebben
a beállításban egy
piercinget látok
a köldököm
árnyékán
fityegni.*

*és ekkor a horkolás
szaga behatol
a tudatba.*

Tandori Dezső

Egy éj itt, Pothortányott

Weöres Sándor és Erdély Miklós emlékének,
egykori KOPPAR KOLDUS könyvem jegyében

*Pothorkolt és hortánylott,
Itt, egyben, s Pothortányott,
Itt egyben, ott kettőben,
Mindkét fele időben.*

*Két időn, kérlek, velem
Járj százficam értelem,
Szikrát hány itt, éje-lágy ott,
Agyamban és Pothortányott.*

*Kérleljétek, akit kell,
Két drága nagy Nagymester,
Kis munkám fogadtassék,
Jele ne hagyattassék,*

*Inkább meghagyattassék.
Sék-sák bele rogyassék,
Lassan így csak fogyassék,
Tetszik-nem, igen-tessék.*

Aztán sokra pihentessék.

Nyitó kevsek, kegysek kegyeseknek, kevseknek

Kvingeszenc, quingszenc, kfingeszcz

*Lákfinczenc, vincens,
lányvicens, lányvinszenc,
kvint,k vaft szenz,
vonzol szenzzel
mindeneddel,
na vedd el.*

*Vedd el szvenced
kvótának,
hír dógának,
imának:
„Az újság csak hangol nem tájék
oztat, angyol, hangyol,
azt sem jól.”
Ah, aht!*

*Angol magyar 6:3, 3:6,
nem tájékoztat, csak hangol,
tájéka se a tájékoztatásnak,
azér írok,
regös ének írok
tinódrul vagyok,
ökrödrül vagyok, fiaborjárul.
Hírem mit árul
tájékoztatásul?
Tájékát se. A fagy esse.*

*Ugye itt is kijuttunk
káltösre!
Dalog Encről.
Dalog bedalogoltam Encről.
Galogyoltam galogyonya,
Venkről, Cenkről, szekír.*

*Vekniről.
Isten tudja, hogy kiről nem,
hogy kiről.
Én nem rölök, ő se röl.*

*Nem rölök, nem talákszik,
nem becélek, nem bászok,
nem fügétlenkedem, bászok,
nincs báckok, barackok.*

*Megcentülök,
megcektülök,
Encrüil gyüvök,
Weöresnek megyek,
hogy a fagy ne,
hogy ő fegy ne,
vagy ne ess meg,
vagy ess meg,
csak fagy ne ess meg,
fegynek, fagy
ne gyessen meg,
ne gyess meg.
Esdek, sgyek, egysek, kegysek.*

Szkriptihon, szkriptidegen, szvidrigál etcz.

A nagy oroszok (a vers kezdetéül a cím)

*Goncsuj. Tot. Tuti. Nem acsarog.
Droszt. Drosztról jössz ki.
Számomra a nagy oroszok
két színdarabban tudtak kiteljesedni.*

NAGYOROSZOK, NAGY ORROMMAL LEROGYOK.

*Telsz. Szólj jól, tszólj.
Csehó. Csehóv, magam, csehói.
Az egyik nyarallók volt, a másik, jól
mondom: Platonov? Ivanov. Az egyik.*

NAGY OROSZOK, ELÓTTETEK LEROSZOK.

*Bazdel színekben a díszletek, amorf
tette kötelességét.
Párjelenetekre szabadlódott a nem szabó-
dó szereplők sorsa végképp.
Lerogyok, ehhez szokok. Tolsztoj, Csehov, nagyjók.
Valami német adón láttam ezt.
Ezt, amivel a megjelenedés nekem véget is ért.
Nekem már a szereplés lenne kész kereszt v.
púp a hátamon. Nem bírok klisét.*

*Nem értem, mi új rozog, franciák, oroszok, de a régi, hej!
Vannak, kik tudnak jól szerepelni. E mások
helyében csak szerepelnék. Magam, mint Rilke,
azt mondom, a szereplő tündöklés már sok,
nem kevés, de engem az érlelődés csöndje,
De már csak a régi helyen elöttetek leroszok, lerogyok,
vagy akármí akármije köt, ami nem én vagyok, azért nem sírok, pemm!
én írni tudok inkább, másokat szerepelni hagyok,
én inkább írok, nem szellemeskedem,
s rendben van a dolog.*

II–III. Nyet, já nye Bájron, já drugój!

Nem szeretek? Nem, én egyszerűen nem!

*Drugójj, te, Drugó Drani!
Én nem szeretek beszélgetni? Nem.
Én nem szeretek találkozni? Nem.
Én nem szeretek érintkezni? Nem.
Stb. De ezek a nemek mást jelentenek.
Potyéri Temkin Pothortyánott született!
Én nem beszélgetek. Nyista, nyet.
Én nem találkozgatok. Nyet, nyista.
Én nem érintkezem, tegye a kasztanyett.
Ezt tudd, Kati, Zsuzsi, Béla, Pista, Avumbor,
Kondor, Zaklaka, Hutya, Griska.
Bandor és Kandor, Szujiszki, Dor.
Nem nagy eset, de Temkin ott született.
Ezt tudd. Nyista találkozás, beszélgetés,
érintkezés. És még ez is kevés.
Mert ne is kérj ilyet.
És ne tedd rám jelzőnek a hülyét.
Ott született, ott zülletett Temka is, nem nagy eset.
Ó, csend. 70-től. De a 70-et még meg is kell érni.
Elég volt ugrálnom másoknak, alakoskodnom
vagy sem. Semmi bazmeg, nyasgem. Tisztelettel kéрни
szeretném, hagyjanak békén. Mondom,
Pothortyóni Temkin, Temka, ki dolga?!
70-től? Rögtöntől. Hogy mikromikor a köv. rögtönt elérjem.
És nem az, hogy egy lombos állomáson szépen
merengek, az istenek ölében, vagy öklében,
vagy visszatérve a N.Y. kávéházban Kosztolányi.
Erre a hullámnak az ő hosszára már rá kéne állni. De élek!!*

IV. csak úgy (Ötödik körg ongor; értsd körgongor)

Schwittersnek

Moto pj. „Csak nécccekk, h!” jelégire. Jelégigia,
privil.

*Körgongor, értsd körnéccekk,
körnécceker körcekerészet,
ha beteg a cekeres.
A tekeres necceláb bála.
Hála.*

*Argóc, targóc, zivatargóc: takargóddzdzdzzz!
Körgongor folynyála.*

*Folygymány. Pudva az agyon,
dudva hagyom. Bedudva adjon, dom, adom.*

*Erget, terget, zeveterget: tekergézz! ddzz!
Gyerünk a dómba, semmi adoma.
Bolondszómba, dómba, gomba,
szógomba a bolodba,
neccszógomba, lecsógomba.
Főzeléklasztó.*

De elég. Ne tangózz, ne vakargózz: zivatar jön, takardózz.

Didi, Zizi, tekergőzz, zivatargóc, más targonca: takargózz!

*Főzz, elég, gonlongya, az ő bolongya, gongyolag
pongyolva. Pongyolt gongyola, elsietve.*

Galogy elsiet, galagony, hagyom. Tar gönce.

*Hagyom a galagony úton, targonca,
szirmajul álljon, h! Körgongor, nécccekk, h! Karkanca.
csak nécek! Közben cekerésznek, necerésznek, didizizi,
a lábtövek és a lábvégek. A szekerésznek. Szisziszi!*

*A dudva a főzeléklasztó lecsógomba, s más tar gonca, gönce,
az áramkörbe kapcsolva. Áremelkedés. Áramelk,h!*

De még ez is kevésch/sh! Szivi-szushi!

V. csakugj (csakugi)

Prátlánysetétszet dö

*Mordogány a hegszél. Kórház Ben hegszélmordogányt kapott,
szélheg ütötte. Mordony.*

*Nemekkorvohoz, kecsk. Nemeny orvoshoz, vö!
Vesd össze. Kör ogrona, Ködhortyánról ugrana.*

*Negészségezz. Rencerezd egészséghegszél.
Beszéld, de ne. Körgongora, Pothortyán.
Hegszél ütötte le, ütötte be a vélyegzőt.
Időóra a bejáratnál, más órák bent.*

*Rákfent. Egy rákos szendvicset a kvájrra rákent,
kaviárga röcsög-e. Jobb lesz nekem Pakolcán.*

*Röcsög-e a kavjár, Pakolca-kolca,
karaj félkajáron, Pothortyán-korca.
átjár hideg árom, Pakolca-korca,
meghalok látrámon. Pothortyán-konca.*

*Létráom látoányom, kanca,
egyet félreütök, mint csülök,
ahogy legrángatnak, csücsülök,
La Grange! megsztülök. Meg vissza ülök.*

*Kürdölök, széd, tülök, visszás,
Kürdök népe között, épek öz öt, az öt. Odás-visszás.
Kórház Ben! Tsze. Cc. Ccök.*

7-en hát, mint 6-ön, 5-ön, négy ön, három te, két én, kétlem, hogy én egyem

*Dónát Bánkrul, Csát gézárul,
Gézabánkod Alsó, megáll a koporsó.
Viszik rest poéta,
bóbéta. Ah, szegény vers,
veörs, elkoptatott vicc,
kapatos elkapatott. Sokidom Didi, sikít Zizi.
Voltam kondolód, „Csoki dóm, beh kapom!”*

leálló! Bekapóm! De nem szállnak szellemek, remekelők.
Nagy poéta, apóm, kapóm, beh adom. Beh kellőn. S nincs.
konzulunk, konzolunk, csoki dal, brr, nincs a Nagy Póta, étke. De
le ne állj, akár, ivel, y-nal, akár w-bel jöjjön nekem,
le nem állok. Nem kakálázok, kalágázog, gázolok. Le ne állj, Té!
Egyre kondóléállók. Kondóliállítás mellé álok. Dé!
Kondó, léállítás. Kondó, lészúrás. Lé, szúrlak, te,
leszúrlak. Kondó, kondó, kondolám, gyulavári bugyulám,
kondólállók kandalló, komódi lól komptól ó, kompótló.
Ló pontol komprottot, komplottot, kompót-pótló ló,
citrom, hidalgó. Hidon le, komló, te, koplett-e.
Majd meglástyuk, Tyúkod-e pajta, pajta pajtás, pajtási,
mitlesi-lási. Tyúk szemével mit lesi,
cipőberci lukai, francia Bery, Bercy, sportpaloty!
Paloty Berci, Palotaj, hallott, aj, halott aj, kondólea,
ómene, rossz óuja, állok, mások telefonálok, én nem telefonálok
és szlopálok, ez a végtelen céloszlopa. Meghalt Sanyika,
nekem ugyan nem bizalmasom, én a világ legnagyobb költőjének
tartottam őt, de mások is vannak ugyanily nagyok, míg kondóleálva
leálltam, szlopáltam, aztán tovább kondóléálltam, ondoláltam ezzel is.

Egy kikerőga

Nyóca a végtel, lenn (fenn)

Hej, poléta, mantaléta, meg baszkok,
baszk sipkák, barék, barikák,
kergetik őket backor kutyák, fakugyág.
Kivirult a fagyálág, a kafugyág, a fakugyág,
poros a vaskor, kaspó vasalák.
Szöges vasalóval metszették izzó testét,
fogódzva csipkedték. Ah, Dózsa tér,
emlék kitér, buszra várva, hitibül-kitibül rózsa tér,
nem emlékszünk valahára, mit is emlékszünk külön,
van kávé, porkávé, lesz pótkávé, ha így megy a
békávé. Kábé kápé. Honorálé, knodliálé, köndálé,
ködallé, ködnek állók. Csát, Gesarol, Gézáról,
gézai csaték, az igazi csát.
Énnemjövöksohase/ténylegsebeszélek,
hegek kivirulnak nem/sebszélek pecérnek.
Én nem megyek sehova, nem hogy nem akarok,
de ne menek, nem beszélnek, nem tárgyalgok, sártalgok,

sártaglók a társalgóba, azóta.
Sártagló, hely, a nóta, helység eladó mióta, mikroba.
Beraklak a mikroba! Éksgalambom, megsüllek, annya szeretlek, szetlek.
Reteszlek, bereteszellek, szellerdek. Igaz Gézán igaz Csák,
csáktornnyán a csátmátkák. Csák méta mátkéja, matek csákja,
csákójá, a csákom tornya Csáktornya, de nem megyek, nem beszélek,
életem egy rémálom volt (vagy több), ehhez nincs mit granulálni,
gratulált kávét iszom, káván csákom, kútban csákom,
bolongya, ha felhúszom, felhajtom, hörpéntem, el ne tűnj a pincében,
én galambom, Mikroba, kiveszlek a mikroba, magam bújok alá, az ólba.

(Kis fenyygető, ab is hagyom)

Nem találkszm, nem malákszm

A „Gytyában v. gatya nélkül, szemvegben vagy szemveg nélkül: ha buliznak a pítsákh, a nagyokh irányicsákh!”
dallamára

Nem találkszm, nem malákszm, lákszm, mákszm, lalák som!
Kis más kom, máksom, máskom. Dzsemlék, nem marad emlék,
dzsem a zsemlén, dzsemlékem. Dzsemen lékem! Nem marac.
Ákszm bákszm kiszámkszolom, koszolom. Koszolva kimákszolom.
Nem bekszélkszek, beszélszek, Besz hidek! Hossz hidek,
bekszidek, bekszicser, azér jó kszgyereksz vagyoksz.
Kszokszgyakovksz, kagyovsz, bersztikovsz, resztlí kovszk.
Ákszok, hákszok, nem halákszok, értelmiszek, értelmiszerk,
valákszok, Bell Anna Lee, Anna Svityerz, Ana ki? Neki, na kinek.
Nem Anabel le, nem ana kszurkinyoval, nem kurszk, nem kruksz
Ana, Anna pflaume, anablume! Anblume! Virághy Anna, fordítotam,
totrotam, sviterdz, viráganát, dzsemen lék, dzsememlékszem,
dzsem-émlék, zsemle emlék, zsemle lemék, zsemle elmék,
elmének lék, elmémen lék kél, mit mentem, dzsemléknek,
dzsemléknek, zsemléért mentem, zsemlét hoztam, már étrek,
árt métrendet, mértet zsemlét mindent értek, rátérneksz,
zsemléért mentem, mindent értek, Schwitters, azért
hoztam zsemléért, dzsemért mentem, zsemléért, azért hoztam
dzsemlét énkisz, dzsemlét hoztam dzsemes zsemlét, zsemléért
mentem, dzsemlét hoztam, dzsem lét létezés, és –
Itt vannak a zsemlék a mikroba! Mikra, ikra, falikra.
Egye vele a talicska, pilincska, csupa pilincka
a talincka. Talincka a beceneved, talicskázó kis Cinca.
Cinca-Minca, talinca, ingahinta, hány óra?
Fogd hányóra! Tányérra. Tányér, szék, árszék nyék, arzénfélék,
tyanyékszérk, rászétnyék, mondom, szétmésznyk! te, szétnyékiszm!

Nem békszek pék szerén, vár 6c!

Upockam, lapockam, férhessé

(Befejező, a 10essz, ám rendszerbe)

*Ámrendszerbe, encerbe,
hej, upockam, ej, lapockam,
hencserbe, Upocham,
lapolckam, jav., lapockam,
elpacoltam paccoltom. S elkapoltam, á –
pkoltam és lepackoltam, lepackáltam,
pacáktan. Palkácant a vakálcan,
ucoltam, puzolton kapcáltam.
Pucáltam. Ármendszerbe, renderbe,
tenderbe, valahol miről szól, besokal(l).
Kál, kal, besokal(l), allalalla bal.
Bekotog, legocgksz, jobksz. Bb.
Upockám, lapockám, ár emelkedésébe,
pocolkám kocoltán, végtére, vesztébe, sárba,
bocolgány. Bocolgányi Géza, árva,
Berenn Yvonne, rávont, mi csárda,
balsorsot magára, tárva,
de meg a Gézára. Zárva.
Dólt karjába, kardjába,
pisztoly-egy-más golyójába.
Nem dólt már gőz bolyójába,
bolygók túlját járja. Hívja Kosztolányja,
nem jössz? nem beszelsz? itt a szész, a makk, a mák,
dúó, kordobák a krecliben, kamrábon spájzban, dúó, dióvad, karbon,
nem jössz, bátyóm, télebn, nyárabn, ősz ebn, ebón Dióvad,
taszvoasz lesz, de csak tesz-vesz, teszkek-veszek, nem jövök én, Diomémm,
nem beszélek szék peremén, szép szekeren, pék-szereren', szépszer, én!*

Tényleges bef. És új kezd

+1

*Fellegek, ha lehet...
Cunami, Monszún Amy,
jaj de szép nevték vagyón,
fej, vesztünk, Florájda-hagyón,
Szumátra, Fátrah nem hagyón.*

Szumádra, szamuráj Fátrah,
mi marad hátrah?
Szép neved, Amy vunami,
Sun Mon Sun, hegy, eljövendel,
aztán a Hurrikán Vendel.
Amy, hosszú monszunú,
eget-földet söprő,
az eget lkuassza ki
a sunami fölhő, egy kigróga,
ha följő. Eljő. Két kigróga.
Rét egünt, rétegünk, kék kigróga,
énünk, tegünk, őnk rettegünk. Kig kék három óra.
Mink. Münk. Tünt. Így jön el a vész.
Mi minhdent tüntet, mi mind tünt.
Hó, si minht, mint (eljön a vász)
Mytomén, mytükus alakh, csak a vász nem vész,
Amy Cunami alatt. Csak a vész nyer,
Nem könnyű azt mondani: Minden vésszel csak a vész.
jövök, mint a cunami, Csak a vész nyer, nem vész el.
ilyennel ember nem ámit, csak én nyerek,
de nem is áhít cunámit, legvégin, mert elveszek,
bokányi, pucányi másnyit, Meg se leszek.
maradok én is magámnyit. Ha lehet.

Tánvmiben nincstöbbda, la!

Motyó: végmotyó; vég h moty, ott jó!

Jó-e ott, ha hír sincs, gólya és ma hír sincs,
motyóm viszem életem,
él-e énem, él-e tem, főleg őm (Schwitters nagymester).
ÉLETEM EGY RÉMÁLOM VOLT (VAGY TÖBB). Kicsinálom
rossz viccnek, ha mi múlt:

Megvirradt: beborult.

Ó, Leonin s Leonina. az ggazzai darabok nem szól,
nemszoltak semmiről, csak majszolták magukat,
tákolmányok lettek volna e „majszolták” nélkül,
majszolás kaláccsal, de így
az úgynevezett drámai anyag mintha
újjágyúrassá elevenedett volna össze,
különben szét. Hány óta? Szét óra.
Hány óra? Nem hat az óra. Hány az óra?
Nekem nyóc. Hány ór? Nekem 5-re, 6-ra,

*a hármasság ma a Ság teteje, a kettesek
tót ógyilkosok. Él-e tem, kérdeztem,
E-Élet? Élet-E? Kinek az élet, kinek az élet-e.
Nem henyélők, haraszt alatt kihullt a dús akármí,
mondotta Kosztolányi. Nálam sokkal jobban megkímélt
embereket látok, pedig folyton ló tottak, fu tottak,
én csak, írta Weöres is, a papiros-papiris
dolgán, egy se volt pisis. Amíg ők a vadkörtét szedték,
maguk megasszonyodták, megemberedték, csak én vagyok
már ilyen, tessék, átadom, hívem. Tán használhatjátok
vmiben.*

Mitőlök eldal

Pannon D. Dezső és Kunsági-Bácsi T. Dezső
versei itt véget érnek, de majd
Pothortyántól folyt. köv.

*Pothortyánon, Potokon – heu, eldalgok, eloldalgok –,
a kutyák, a madarak stb. – heu, eldalgok, oldalgok –,
az igazi szürrealisták. Oldal eldal, hányoldal?
Jó, könnyű nekik, kölök,
őket nem vágják, mit ölök?
csak ha baromfák. Szegény süvők!
Szegény baromfákat hagyjuk, szegény sülők,
de nézzük, az állatok ott – s nincs „mikromikor”! –,
– Pothortyán, Potok – nincs valamikor, nincs mindig,
igazi szürrealisták. Valamikor-mindig van csak.
Listák, miért: nem toldom:
ők tudják, mit szüretnének, folyton,
mit szeretnének. S nem foldón,
Ők tudják, mit szeretnének, bombom,
mit szüretnének. Nem bonbon.
Még hogy szeretni! Éh-hom!
vagy nekem egy szüret, ni.
ó, elmúltak szüretetek,
néha még
képzelek,
de más-oldalt fordulok,
ott már csak: aludj tulok.
Csak én nem tom, miceretnék,
micüretnék, cüretelnék,
nem gürcölnék. S gürcölök.
Mitőlök!*

Füzi Péter

Megtalálói megjegyzések

Egy alkotó öröksége, az életműnek az a része, mely csak az illető halála után kerül a nagyközönség elé, sokféleképpen szerveződhet. Ma már a legegyszerűbb esetnek az tűnik fel, amikor az adott alkotó a szorosan vett életműve mellett félig vagy egészen tudatosan konstruálja meg az életművének azt a részét, melynek megjelenésére már nem lesz befolyása. Ugyanakkor az, hogy egy író kiadatlan művei, sőt kézíratai a már-már vallásos tiszteleten túl történelmi és kutatói érdeklődésre is számot tarthatnak, éppen annak a törekvésnek a következtében alakultak ki, hogy az egyes alkotók még haláluk után is fent tudjanak tartani valamiféle kontrollt az irodalmi örökségük fölött. Éljenjáró példa Goethe végrendelete, amely nagyban hozzájárult az irodalmi örökség és a hagyatéktudat mai értelemben való használatának kialakulásához, épp a leszármazottai kezébe helyezi a kiadatlan művek sorsát, és a tényleges tudományos munka ennek következtében csak jóval később indulhatott el.¹

Az, hogy mi tartozik a szorosan vett irodalmi örökséghez, a világirodalom talán legismertebb irodalmi végrendelete jelöli ki, amely furcsa módon épp eme örökség elpusztítását rendeli el; Kafka Max Brodot a hozzá írt végrendeletében felkéri, hogy égesse el a birtokában található naplót, kéziratokat, a saját és más emberek leveleit és rajzait.²

Arra, hogy Tandori Dezső az irodalmi hagyatékának egy részét legalább annyira megszerkesztette, mint az egyes köteteit, több jel is mutat. Maga a halál, az elmúlás ténye már pályája kezdete óta foglalkoztatja, saját magának is számos sírverset komponált.³ A hagyatékból eddig a nyilvánosság elé kerülő legjelentősebb darab, a *tandori light*⁴ is saját maga elmúlását járja körül, ezt a benyomást erősíti az is, hogy a verset nem kíséri évszám, előkészítve ezzel azt, hogy a vers csak a költő halála után váljék ténylegesen elkészültté.⁵

Nem ez a helyzet azonban a most közölt versekkel. Bár a versek szövegükben, valamint a hozzájuk tartozó ajánlásokban kirajzolják az életművön belüli kapcsolódási pontjaikat, ezek a versek nem a halál utánra komponált szövegegyüttes részei, hanem a szerkesztőségi munkafolyamat sorsszerű megakadásai révén már kiszedett szöveggként kerültek félre. A nyomtatványon található automatikus dátumozás szerint 2013. április 12-én készült el a tördelt változat, a versek vélhetőleg az azt megelőző hónapokban érkezhettek a szer-

1 SINA Kai és SPOERHASE Carlos, „Nachlassbewusstsein Zur literaturwissenschaftlichen Erforschung seiner Entstehung und Entwicklung”, *Zeitschrift für Germanistik*, 2013/3., 607–623.

2 Max Brod, Franz Kafka: *Eine Freundschaft: Briefwechsel*, szerk.: PASLEY, Malcolm, Frankfurt a. M. 1989, 365.

3 Valastyán Tamás, „Tűnni és újra-eredni. Tandori Dezső újabb sírverseiről”, in *Tűnni és újra-eredni* (Pozsony: Kalligram, 2007). [60]

4 TANDORI Dezső, „tandori light”, *Műút*, 2021/5., 3–8.

5 TÓTH Ákos, „tandori light (Megjegyzések a vers olvasásához)”, *Műút*, 2021/5., 63–65.

kesztőségbe, Tandori versírási tempóját ismerve nem sokkal korábban keletkezettek. Erről a tempóról árulkodik az is, hogy már az ebben az évben, a nyári dupla számban újabb írást közölt a folyóiratban,⁶ majd pedig ebben az évben még kétszer adott verseket közlésre.⁷ Az elmaradt publikáció nem befolyásolta az ekkor is folyamatosan alkotó költő és a folyóirat viszonyát, a szoros munkakapcsolat a továbbiakban is fennmaradt, ahogy arról a Forrás 50. évfordulóját ünneplő 2019. márciusi számban közreadott levélrészlet is tanúskodik.⁸

Tandori, különösen az utolsó időszakban, a szó klasszikus értelmében kéziratokat küldött, melyeket aztán a szerkesztőség tagjai gépeltek be, majd a szerző legközelebb a tördelés utáni állapottal találkozott, és itt lett volna lehetősége az esetleges hibákat korrigálni, ez a lépés azonban, mivel ezek a versek a szerző életében nem kerültek be lapszámba, elmaradt. Tandori egyébként is tendenciózusan nem javította a szövegeit, az elküldött levonatokat postafordultával küldte vissza; számára a gépelés és a tördelés során esetlegesen a versszövegbe kerülő hibák épp annyira a vershez tartoztak, mint az ő elképzelései – a gépelés és a tördelés pedig az alkotási folyamat része volt.

A verscsozor erősen szerkesztett, nem egyszerűen arról van szó, hogy a nagyjából ugyanabban az időszakban született verseket juttatta el Tandori a szerkesztőségnek. Az, hogy a folyóiratos publikációinak komponáltságára is legalább akkora figyelmet fordított a szerző, mint egy kötetben helyet kapó cikluséra, egyébként is már jellemző volt az életmű elejétől fogva.⁹ A verscsozor magját adó versciklus, a *Szkriptihon, szkriptidegen, szvidrigál etcz*, bár látszólag az *V.csakugj (csakugi)* darabbal véget ér,¹⁰ a többi vers is összetartozónak érződik. Folytatódik a számozás, előbb a 6 és a 7 kerül a címbe, majd a versekhez tartozó mottókban, utasításokban halad tovább: „Nyóca a végtel, lenn (fenn)”, a következő versben nem jelenik meg a számozás, ám utána ismét: „Befejező, a 10essz”, majd „+1”, innentől pedig folyamatosan a lezárás, a vég és a külön egységként való folytatás tematizálódik a versekben.

Tandori a versek elején álló rövid „mottókat”, ajánlásokat sokkal inkább a rendezői utasítással rokonítva olvasói utasításként használja. A *KOPPAR KÖLDÜS* című kötete elején, melyet a legelső vers ajánlása is megemlít, még a tényleges és sokat tárgyalt mottók előtt található „A 8-olcast vegyuk allo vegtelen-jelnek”¹¹ utasítás parafrázálódik, roncsolódik a „Nyóca a végtel, lenn (fenn)” ajánlásban is.

A verscsokrok szerkesztettsége mellett a magánkánon folyamatos megképzése a különböző esszék, fordítások, valamint a versekben szereplő említések, ajánlások révén is fontos szerepet tölt be az életműben. Az első vers ajánlásába Tandori két, számára egyébként is fontos és többször tematizált alkotót emelt, Weöres Sándort és Erdély Miklóst, mellyel egyúttal a versek hangoltságát, a neoavantgárd és a meseszerűség felé való egyidejű elmozdulást is jelzi.

Az első versben feltűnő, majd a verscsokor egészében újra fel-felbukkanó, és így az egészet összefűző motívum, a Pothortány fiktív városnév a szó klasszikus értelmében hagyományos tandorizmus, a versben is megjelenő, szinte caroll-i szóalkotással jön létre

6 TANDORI, „»Tavaszi ide, tavasz át...«”, *Forrás* 2013/7–8., 78–85.

7 Uő, „Réváldozat: Forrás-mű”, *Forrás* 2013/3., 45–54.; „Vokabuláré: versciklus”, *Forrás* 2013/12. 3–18.

8 Uő, „Tandori Dezső kézírata”, *Forrás*, 2019/3., oldalszám nélkül.

9 Tóth, „Az ismerős és titkos tandarab”, in *Szövegek között V.*, Szegedi Tudományegyetem, 2001, 25.

10 A tördelés alapján, hiszen a kézirat jelenleg nem áll rendelkezésre. Ugyanakkor az ilyesfajta játék jellemző volt Tandorira.

11 TANDORI, *KOPPAR KÖLDÜS*, Holnap, Bp., 1991, 7.

az első sor nonszenszeiből. Ugyanakkor a Pothortányott kifejezés már önmagában is árulkodó: a magyar locativus, a -tt, már nem termékeny, csupán jellemzően fallal körbevett városok esetében maradt használatban, valamint homonim a múlt idő jelével. Így a rag hangsúlyos használatával (csak ebben a formában találkozunk a kifejezéssel) a szófordulat egyaránt a tényleges időn és téren kívül jelenik meg, mindkét dimenzió kibomlik a vers folyamán. Ilyen többszörösen fiktív, Weöres említése révén Na Conxy Pannal rokonított városként jelenik meg a verscsokor zárlatában is, itt már rag nélkül. Itt „nincs valamikor, nincs mindig”, „Valamikor-mindig van csak”. A vers előtt ismét ajánlás áll, amelyben a saját nevével játszik el, népies szólamokat megpengetve, ám az ajánlás utolsó sora érdekes ígéretet hordoz, a Pothortány-versek folytatását, melyek (tudtommal) nem készültek el.

A verscsokor magját adó versciklus, a *Szkriptihon, szkriptidegen, szvidrigál* etcz bár címébe emeli a Tandorira ekkor jellemző verskészítő eljárást – amely néhol programszerűen működne, mintha egy szkriptet követne –, mégsem ez, az automatikus íráshoz közelítő, a szó hangzásából és írásképből eredő asszociációk mentén való építkezés viszi előre egyedül a versciklust, hanem a személyes kánon (ebben az esetben némileg erőteljesebben kanonizálódott) alakjainak felsorolása is, mely néhol átcsap Pothortány fiktív szereplőkkel való benépesítésébe is.

Pothortány kínálja fel ugyanakkor a *KOPPAR KÖLDÜSS*SEL való szorosabb kapcsolatot is. A fiktív város a magánmitológia újabb, kései fejleményének tűnik fel, amely már az utazás nélküli elkülönülés lehetőségét hordozza magában, élesen elkülönítve a pesti miliőtől: Pothortány és Kosztolányi N.Y. kávéháza között időben és térben is ott szerepel egy „lombos állomás”. Ugyanakkor a versek nehezen olvashatósága, nyelvi terheltsége sokkal jobban belesimul az életmű egészébe, mint az előbb említett kötet, nemcsak az íráskép klasszicizálódott vissza, hanem a nyelvvel való kísérletezés is. A versek nem a tudatos nyelvrontcsolásra épülnek, hanem a szavak jelentéséből, írásképből és hangalakjából eredő szabad asszociációkra, ám megtalálhatóak bennük a *KOPPAR KÖLDÜST* idéző betűketőzések, „elütések”, betűcserék és umlautos karakterek is, ezek azonban már az életmű korábbi darabjaira, a magánkánon mellett az önkánon éppen előtérbe állított elemeire való tudatos hagyatkozás és visszatérés.

Tandori magánmitológiája számos rétegből áll össze. A leghangsúlyosabb helyen a madarak szerepelnek, akik az életműnek egy teljes évtizeden keresztül ihletői és alakítói voltak, de ugyanígy lehet említeni többek között a lovakat és a lóversenyt, vagy a madarak „előképűl” szolgáló medvéket is. Az, hogy Pothortány idővel csatlakozni tudott volna ehhez az elképesztően gazdag világhoz, idő- és térbevetettsége jobban is ki tudott volna rajzolódni, vagy csupán egy egyszeri kísérletről, a Tandorira egyébként is jellemző útkeresésről van-e szó, sajnos már nem fog kiderülni.

Mohai V. Lajos

Száműzetés

Pilinszky-hommage

*Hajnalfény huzalában
lángolnak a muskátlik.*

Szmeskó Gábor

A távolság közelében II.

A transzcendencia lehetősége Pilinszky János költészetében

„[N]ehéz [...] összegyűjteni magamban a verselemzői erőszakhoz szükséges agresszivitást [...]. Szívesebben adnám meg magam, hagynám a verset önmagában ragyogni”¹ – írja Angyalosi Gergely. Sajnos önkéntelenül csatlakoztam Angyalosi attitűdjéhez, s különösen nehéz helyzetben találtam magam, amikor Pilinszky igen érzékeny versnyelvéhez nyúltam, s megpróbáltam felhívni a figyelmet annak bizonytalan részleteire. Számomra Pilinszky *Harmadnapon* utáni költészetének érdemi részei nem a jól megszokott szegényes, alaposan megrostált szavak használatában, témaválasztásában állnak, hanem a közlés bizonytalanságában. Attól válik autentikussá számomra, hogy bizonyos szempontok nem jutnak, juthatnak nyugvópontra. Tanulmányomban az eukarisztia tematikus szűkítésén keresztül kijelölt verseket kapcsolom össze a transzcendens megmutatkozásának problematikájával.

A transzcendencia idiómája

A „transzcendencia” kifejezés etimológiai gyökere – a *transcendere* latin ige – a határátlépés aktusára hívja fel a figyelmet. A latin szó magyar megfelelői – átlép, túllép, meghalad – egyszerre rejtik magukba két különböző valóság létét, és azok kapcsolódásának lehetőségét, vagyis a *transcendere* nem magát a határt jelöli, nem állítja a két terület körülkerítésének lehetőségét (egyszerűen figyelmen kívül hagyja), hanem az egyikből a másikba való „beömlésre” irányul. Ahogy Pavlovits Tamás is felhívja rá a figyelmet, itt nem két azonos nemű dolog közötti kapcsolódás jön létre, mint pl. az országhatárok esetében.² A *trans-* (át) és a *scandere* (hág, emelkedik) összetétel ugyanis nem az egymásmellettség (önmagában egyébként nem zavartalan) átjárhatóságának logikájára utal, hanem ahogy a *scandere* jelentései is mutatják a nem nyilvánvalóan adódó kapcsolatteremtésre, amely akár határsértéssel is járhat – gondoljunk arra, hogy a *transcendere* ige tárgyias kapcsolatban az

1 ANGYALOSI Gergely, Az irodalom átvértett szövege. Pilinszky János: Nagyvárosi ikonok, *Vigilia*, 2001, 11. sz., 819.

2 PAVLOVITS Tamás, *Perspektíva a határtalanra, perspektíva a végtelenre. A transzcendens mutatkozásáról*, In *A transzcendens mutatkozása*, szerk. Kovács Lajos, Bp., Jezsuita, 2020, 13.

áthág (pl. valamilyen törvényt) jelentésben is szerepel.³ Épp ezért etimológiai perspektívából két különböző valóság „összenyílásáról” beszélünk, pontosabban az egyiknek a másikba való „belépéséről”, „betöréséről”, hiszen – ahogy Pavlovits írja – „mivel aktív igéről van szó, amely cselekvést jelöl, a transzcendens egy eseményre, az átlépés aktusára utal”.⁴ Ennek megfelelően a transzcendencia idiómája nem a fogalom teológiai megközelítés által sugallt istenire utal, hanem magára az átlépés határsértő aktusára. Ez és az ilyen jellegű idiomatikus megfontolások nem a szó tartalmának rögzítését, hiszen azt az adott szöveg, illetve hagyomány kontextusa határozza meg,⁵ hanem a szó etimológiájában rejlő jelentéspályákat hozzák felszínre, amelynek segítségével egy régi-új perspektívára van lehetőségünk felhívni a figyelmet. A következőkben érdemes még egy lépéssel közelebb kerülnünk a tanulmány kérdésfelvetéséhez, mielőtt rátérünk a kiválasztott szövegekre.

Ahogy említettem, s ami a „trans-” előtagból is következik, a *transcendere*-nek iránya van – valamiből valamibe való áthaladás. A katolikus költészet – egyébként nagyon problematikus – fogalmába,⁶ vagy keresztény misztikatörténeti perspektívába ágyazva a kérdést, teljesen egyértelmű, hogy a transzcendencia iránya a Logosztól az ember felé tart, vagyis a Logosz önközlésére, *mutatkozására* alapul (gondoljunk a teremtés, a kenózis vagy a kinyilatkoztatás fogalmára). Ami – vagy inkább, aki – *megmutatkozik*, az nem feltétlen tekintetünknek, hanem tágabb értelemben, figyelmünknek teszi ki magát. Ez újra aláhúzza a transzcendencia (mint határátlépés) irányát, vagyis a Logosz megjelenésének elsőbbségét, valamint felhívja a figyelmet az idegenség kérdésére. Mivel az át-haladás két különböző valóság között jön létre, ezért a befogadó oldala nyilvánvaló kihívás elé kerül: olyan mutatkozót kell fogadni, amely saját valóságától eltérő tartalmakkal, struktúrákkal, megjelenés- és közlésmóddal stb. szembesíti. A katolikus hagyományban talán a negatív teológia képviselte legszélösebbesen Isten határsértő megjelenésében⁷ megnyilvánuló távolságtapasztalatot.⁸ Azzal a paradox helyzettel találkozunk ezekben az esetekben, hogy a nem-megismerhető, fel nem fogható, el nem mondható, de megmutatkozó Istenről mégis erős rendszerben beszélnek, vagyis mégiscsak van egyfajta leírási mód, amelyben az idegen megmutatkozhat. A negatív teológia beszédmódjával szoros kapcsolatban álló misztikus tapasztalatokról szóló beszámolók pedig még egyértelműbben magukban rejtik a tapasztalat közölhetetlenségének, ugyanakkor a közlés kényszerének kettősségét.⁹ Ezek a leírások – gondoljunk egy kései példára, Keresztes Szent Jánosra, aki Pilinszkyhez is közel állt – nem Isten megragadását, le- és körülhatárolását, immanens gondolkodásunk-

3 Nem véletlen tehát, hogy a transzcendens érzékfeletti, tapasztalaton túli jelentésekkel szerepel az etimológiai szótárakban.

4 PAVLOVITS 2020, 13.

5 Jó példa erre Jelenits István tanulmányának rövid bekezdése, amely az antropológiai, ontológiai, teológiai jelentéseket helyezi egymás mellé: JELENITS ISTVÁN, „Mint huzat a házon”, *Vigilia*, 2003, 11. sz., 813.

6 Felhívom a figyelmet Szénási Zoltán kiváló könyvének teoretikus bevezetőjére, amelynek jelen szöveg is sokat köszönhet: SZÉNÁSI ZOLTÁN, *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig*, Bp., Argumentum, 2011, 19–58.

7 Meg kell jegyezni, hogy Isten valósága nem radikálisan más valóság a katolikus gondolkodásban. Tekintsünk csak arra, hogy az egyház legelfogadottabb filozófiai rendszerében, a skolasztikus filozófiában, minden létező Istentől, nyeri létét, aki maga a lét.

8 A témában alapos áttekintést nyújt Raoul MORTLEY könyve: *From Word to Silence 2. The Way of Negation, Christian and Greek*, Bonn, 1986.

9 *Felemelkedés, alászállás, áttörés. A misztikus tapasztalat és a misztika nyelve*, ford. GÖRFÖL TIBOR, Bp., Vigilia, 2011, 20. Keresztes Szent János kapcsán l. Uo., 253–275.

ba való integrálását mutatják fel. Sokkal inkább a világban „bennmaradó” (*in-manere*) perspektívánk megemelésére kényszerítik a gondolkodást. A transzcendens mutatkozása épp az immanens perspektívának a kibillentését idézheti elő azzal, hogy a befoghatóság-
nak ellenállva önnön keretein való túlmutatásra készíti.

A transzcendencia lehetősége Pilinszky János költészetében

Az a kérdés, amit ezen a ponton fel kell tennünk, szoros kapcsolatban áll a csönd poétikáját elemző Schein Gábor felvetésével: „a vallásosan értelmezett csönd különös paradoxonja, hogy miközben egyedül az emberi hallgatás felelhet meg a távoli Isten csöndjének, a megszólításra hárul a megszólított megalkotása és identifikálása”.¹⁰ Annyiban érdemes kiegészíteni az idézetet, hogy a „megszólított” eredetileg „megszólaló” volt, s az eredetileg „megszólaló” (megmutatkozó) hívja életre a megalkotást és az identifikálást.¹¹ Ez az életre hívás nyilvánvalóan a megmutatkozást befogadó ágenstől függ. Ha feltesszük, hogy ez a felvetés a „katolikus irodalom” fogalmán belül elhelyezhető, akkor érdemes csatlakoznunk Szénási Zoltán gondolatmenetéhez, aki elégtelennek tartja a tematikára és a szerző vallásgyakorlatára (életrajzi elemekre) alapozott elváráshorizontot, mivel ezek sokkal inkább teológiai, vallásszociológiai, mintsem irodalmi szempontoknak tekinthetők. Szénási felhívja a figyelmet az „Istenről való beszéd koronként változó nyelvi előfeltételei[nek]” vizsgálatára, és sürgeti „egy keresztény poétika [...] kidolgozását”.¹²

Sajnos ehelyütt nem tehetek eleget annak a kíváncsúnak, hogy expliciten kidolgozzam történelmi, poétikatörténeti, teológiai horizontját Pilinszky János költészetének. (Az irodalomtörténeti gondolkodás számos részeredményt közölt már ebben a kérdésben.)¹³ Csupán emlékeztetőképpen jelezném, hogy Pilinszky életművének alapvetően keresztény indíttatású megszólalásmódja a második világháború traumatikus tapasztalata után a szocialista Magyarországon hangzik fel, amikor az Isten-fogalom már évszázados kritikákat tud maga mögött, s számos gondolatrendszer született, amely az Isten-fogalom nélkül, vagy éppen ezzel szemben írja le az embert és az őt körülvevő valóságot.

Meglátásom szerint Pilinszky – elsősorban kései, *Harmadnapon* utáni – költészete az eldöntetlen poétikai eljárás módok miatt válhat érdekessé. A katolikus költészet lehetőségeit kutató költő útkeresésére szeretnék rámutatni. Tematikus szűkítésként az eukarisztianának, mint oltárszentségnek a liturgikus gyakorlathoz kötődő konnotációt is tartalmazó verseket emelem ki,¹⁴ amelyek egyes darabjairól tipológiai szempontból, Tolcsvai Nagy Gábor személyjelölésre fókuszáló megközelítéséhez kapcsolódva, illetve a választott tematikus szűkítés fogalmainak logikájára támaszkodva gondolkozom,¹⁵ nem feledve a

10 SCHEIN GÁBOR, *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*, Bp., Universitas, 1998, 223.

11 Vö.: „A hit tehát hallásból van, a hallás pedig Krisztus beszéde által” (Róm 10,17). Hallás és hivatás kapcsolatáról mindenképpen figyelmet érdemel Szalay Máttyás elemzése: *Bevezetés a hivatás filozófiájába*, Bp., Kairosz, 2015, 17–28.

12 SZÉNÁSI 2011, 27.

13 Figyelemre méltó ebben a kontextusban Tóth Péter Pál írása: *Behorpadt szentségtartó – Pilinszky költészetének megtört teológiája*, Parnasszus, 2012, 1. sz., 59–62.

14 A tematikus szűkítés következtében a *Nagyvárosi ikonok*, az *Ahogyan csak* utolsó sora, illetve a *KZ oratórium*ban kétszer is előforduló fogalmak nem alkotják az elemzés tárgyát, mivel a liturgikus gyakorlathoz nem köthetők.

15 TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *Személyjelölés a személytelenítő lírában*, Pilinszky költészetének egy poétikai jellemzőjéről, *Magyar Nyelvőr*, 2018, 3. sz., 280–297.

transzcendens mutatkozás kérdését, amely a Pilinszkyhez oly közel álló katolikus hagyományban szorosan összefonódik az eukarisztiával.

A Pilinszky-ismerő közönség természetesen azonnal jelzi, ahogy Borsodi Henrietta is írja: „Sem az Eucharisztia, sem az Oltáriszentség – bár többszörösen és erősen telített motívum az életműben – nem jelenik meg szövegszerűen Pilinszky János egyetlen versében sem.”¹⁶ Ennek megfelelően a kijelölt tematikus szűkítés áttételes módon jelenik meg a monstancia,¹⁷ a tabernákulum¹⁸ és az úrfölmutatás¹⁹ kifejezések közvetítésével.

Mi a kapcsolat a transzcendencia határsértő jellege, a túlnani mutatkozása és a megjelenő fogalmak – monstancia, tabernákulum, úrfölmutatás – között? A kifejezések az Oltáriszentség hordozói, elhelyezésének, bemutatásának eszközei. Nem magát a határátlépés gesztusát jelölik, hanem annak környezetét adják. Jelentőségüket az Oltáriszentséggel való funkcionális kapcsolatukból nyerik, olyan dolgok, amelyeket az egyház azért hozott létre, hogy a túlnani jelenléte kiemeltté váljon. Létük tehát a hívő közösség felismerését hordozza, reflexió következménye, amely a túlnani felismerésére ad választ. Olyan „formák”, amelyek a határátlépés aktusára, a tőlünk idegen valóságra irányítják a figyelmet. Fontosnak tűnik, hogy Pilinszky nem magát a mutatkozót, sem a rá utaló hivatalos terminust használja, hanem a befogadó figyelmének irányítására szolgáló eszközöket. Nem tekintem ugyanakkor üres formáknak ezeket a szavakat. A formák megidézése azt a reményt hordozza, hogy elérhetővé válhat az, aki ezeket megjelenésével létrehívta. Szembeötlő és kiemelendő jellemzője Pilinszky vonatkozó verseinek, hogy többségében az Oltáriszentségre utaló szavakhoz egyfajta megtörttség, üresség, eltűnés kapcsolódik:

„összetört szentségtartóban” *Merre, hogyan?*
„(behorpadt szentségtartó)” *Szent lator*
„elsüppedek [...] / eltűntem, eltűnök” *Monstancia*
„nem jutok el a szentségházig” *Tabernákulum*

Hatástörténetileg Dosztojevskij prózapoétikája, a *Karamazov testvérekben* a sztarec, illetve Aljosa karaktere, Keresztes Szent János misztikus tapasztalatának „sötét éjszakája”, vagy Simone Weilnél a szerencsétlenség és a rá irányuló figyelem problematikája egyaránt

16 BORSODI Henrietta, „Isten csendjében és tartózkodásában” Az Eucharisztia Pilinszky János műveiben, *Vigília*, 2018, 10. sz., 753. Ugyanazokat a verseket emelem ki tanulmányomban, mint Borsodi, de az eltérő megközelítés miatt meglátásom szerint mégis más jellemzőkről is beszélek. Az olvasó figyelmébe ajánlom szövegét.

17 A monstancia a latin *monstro* ‘megmutatni’, ‘bemutatni’ igéből származtatható. A katolikus hagyományban az Úrmutató, ill. a Szentségmutató egy liturgikus edény, amely a 13. századtól (az Úrnapija ünnepének bevezetése után) terjedt el. Kezdetben toronyformájú, a 17. századtól a lángoló sugarú napra hasonlít. A monstanciában a *lunula* (holdacska) tartja függőleges helyzetben az Oltáriszentséget.

18 A tabernákulum (a *taberna* [ház] kicsinyített alakja: *tabernaculum*) latin kifejezés „kis hajlékot” jelent. Használata a katolikus hagyományban a 4. lateráni zsinat (1215) után vált általánossá, s ebben a kontextusban szentségházat jelent, amely az Oltáriszentség őrzésének helyeként funkcionál. Koronként változó módon, de a tabernákulum leggyakrabban az oltár középpontján kap helyet.

19 Az úrfölmutatás a II. vatikáni zsinat után a mise áldozati liturgiájában jelenik meg. A pap vagy diakónus az átváltoztatott (konszekrált) kenyeret, vagyis már Jézus Krisztus testét emeli a magasba, *felmutatja*, hogy a hívek lássák. Ez utóbbi funkció a II. vatikáni zsinatot megelőző liturgikus gyakorlatban az oltár felé forduló pap elhelyezkedésnek okán vált motívvá (a 13. század után vált elterjedté), hiszen ekkor a szent cselekményt bemutató pap a híveknek háttal helyezkedett el. Pilinszky mindkét liturgikus gyakorlatot ismerte. A tridentinum liturgikus gyakorlatán nevelkedett, de ismeretes, hogy a zsinat utáni liturgikus forma, amit először Párizsban tapasztalt meg, nagy hatással volt rá.

összefonódik ezen a ponton. A következőkben nem ezeken a nyomvonalakon, hanem a versek formai-nyelvi sajátosságaiból indulok ki, s igyekszem megmutatni Pilinszky katolikus költészetének a történeti valóságtól nem független jellemzőit.

„Nem jutok el a szentséghezig”

A kiválasztott versek csoportosításával három különböző megközelítési módot szeretnék megmutatni az eukarisztiára vonatkozóan Pilinszky költészetében. A *Tabernákulum*, *Merre, hogyan?*, *Szent lator*, *Ahogyán csak* verseket egyfajta sérült, dadogó nyelvhasználat fűzi össze, s az eukarisztiához köthető elemek főként elrejtettségükben, megközelíthetlenségükben tárulnak fel. A *Merre, hogyan?*, *Szent lator*, *Ahogyán csak* versekben a vonatkozó fogalmakhoz nem kapcsolódik ige, és nincs grammatikailag jelölt lírai én. Vagyis ezekben a szövegekben első ránézésre aktivitásról és személyes viszonyulásról is problematikusan beszélhetünk. Az egyes versek sajátos beszédmódja, kérdésfelvetése, formája miatt érdemes azokra külön-külön rátekinteni.

A *Merre, hogyan?* talán nem tekinthető Pilinszky legsikerültebb lírai teljesítményének. Az egzisztenciális sorskérdésszerű címre válaszoló, hétköznapiságot sugalló kijelentés („Mit tudom én.”) súlytalanítja az egyébként is végletesen kontextus nélküli dilemmát (*Merre, hogyan?*). A kérdésen való töprengést a válaszkeresés ismétlődő szakaszai, a rövid, egysoros, hiányos mondatok és a versszakok közötti üres tér, mint időbeli kategória bizonyítják, erősítik. Azonban úgy tűnik, értelmetlen válaszokat kapunk. A kapcsolódó részletre koncentrálna érdemes feltennünk a kérdést: vajon a hogyan kérdésre adekvát választ adhat-e az, ahogy a tenger az összetört szentségtartóban kijelentés. A válasz igen egyszerű: nem, ez nem adekvát válasz. Nyilvánvaló paradoxonnal állunk szemben, hiszen egyik tenger sem, de általában a tenger sem fér bele egy szentségtartóba, de ha történetesen bele is férne, akkor sem tudjuk, hogy mit is csinál ez a bizonyos tenger, holott a hogyan kérdés elsősorban a releváns cselekvési módra irányul, így a válaszból kimondottan hiányzik az ige.

Merre, hogyan?

Mit tudom én.

Amerre a katonák.

Ahogyán a tenger.

Amerre a katonák a vereségben.

Ahogyán a tenger az összetört szentségtartóban.

A történeti idő kontextusát beemelő „katonák” kifejezés a világháború utáni útkeresés bizonytalanságával kapcsolják össze a szöveg töprengését. Ebből a perspektívából a vers töredezett gondolatvezetése sokkal realisabbnak tűnik, mint egy jól formált koncepció előadása. Ez persze nem jelenti azt, hogy a versszöveg ne tenne javaslatokat bizonyos irányok meghatározására, így a katonák, veszteség, tenger, összetört szentségtartó mind kiemelt jelnek tekinthetők. Egyetérthetünk Tüskés Tiborral: „a vers valóságát nem a kimondott szavak adják meg, hanem az a kimondatlan többletjelentés, ami a képzetek, az asszociációk, a szimbólumok síkján teremődik meg az olvasóban.”²⁰ Csupán a szent-

²⁰ Tüskés Tibor, *Merre, hogyan?* In. *Merre, hogyan? Tanulmányok Pilinszky Jánosról*, szerk. Tasí József, Bp., PIM, 1997, 70.

ségtartó értelmezésének kérdésére fókuszálva érdemes megemlíteni azt a háborút követő elbizonytalanodást, amely az egyház(ak) szerepének vagy a megváltás sikerességének, mibenlétének stb. kérdését övezte. A *Merre, hogyan?* utolsó sora a szentségtartó megtörtségével, paradox válaszával ehhez a dilemmához kapcsolható. Lényegi karaktert nélkülöző, a kérdésre adható válasz kontextusát, s nem kidolgozását felvillantó sorai az útkeresés alapvető fontossága mellett foglalnak állást (a szöveg létével), s a kérdés nem pedig a válaszadás jelenlétére hívják fel a figyelmet.

Ha – a szintén a *Nagyvárosi ikonok*ban megjelenő, a ciklust nyitó – *A tenger* című vershez kapcsoljuk a *Merre, hogyan?* utolsó sorát,²¹ akkor a tenger fogalmának a lírai beszélő számára jelentésekkel telített, de a kívülállónak hozzáférhetetlen, a hétköznapi jelentéstől eltérő tartalmával szembesülünk.²² Így az útmutatóban lévő tenger a végtelen szubjektív, személyes kötődés képévé válhat.²³ Emellett vagy ezen túl a sor egy másik paradoxonra hívja fel a figyelmet a verset záró fogalom kiemelt pozíciójával: legalább annyira reális a tenger törött szentségtartóban való léte, mint az Oltáriszentségben jelen levő Istenség ottléte. A hit aktusa nélkül ezek az állítások értelmetlenek, a zárósor a jelenlét hitet próbáló dimenziójára is ráirányítja a figyelmet.

A szentségtartó kifejezés a megjelenés a mutatkozás lehetőségének témává tételét hordozza, amelyre nem kapunk választ. Érdemes újra feleleveníteni, hogy az eszköz megtörtségének a beemelése a határsértés aktusát kiemelő, körülvevő tárgyi eszköz, s így az azt kidolgozó kultúrának az újragondolására utalhat. A szöveg a mutatkozóval kapcsolatban nem foglal állást. E vers olvasása kapcsán, mikor értelmét az értelmetlenség, továbbkérdezés mentén jelölöm ki, érdemes olyan értelmezési lehetőségekre is felhívni a figyelmet, amelyek szerint vagy iróniáról, vagy pedig képzavarokkal teli, rosszul formált versről van szó. Megjegyzem, hogy ezek a perspektívák sem lennének teljesen idegenek a fenti értelmezéstől.

A *Merre, hogyan?* tanácstalan útkeresésénél határozottabb javaslatokat olvasunk az *Ahogy csak*-ban. Az egymondatos vers fő állítását három, kötőszóval induló (ahogy, miként) szakasz vezet be. A fő állításban megjelenő bibliai utalás – *bárányok, füvek, farkasok* –, amely a megelőző sor további árnyalásaként olvasható, önmagában Isten országának békéjét közvetítené, ahol „együtt legelészik majd a farkas és a bárány” (Iz, 65, 25). A szövegben ez a zavartalan együttlét, nem az idilliumokba illő felhőtlenességben, hanem a közös vérzésben áll („úgy véreznek...”), ugyanakkor úgy tűnik, hogy a zárósor többes szám első személyű birtokos személyjelben (*halálunk*) képződő lírai én kívül áll a korábban megjelölt csoporton (*véreznek*). A lírai ének ez a totális elhelyezhetetlensége (sem jó, sem rossz, harmadik lehetőség pedig nincs) megbillenti azt a Pilinszkyre egyébként nagyon is jellemző állásfoglalást, miszerint a második világháború után a közös szenvedés megtapasztalása fogja össze az emberiséget, s jelöli ki a jövő alakításának alapját. Talán a jelenlévő valóságba való megérkezés, annak felfogásának problematikussága nyilvánul itt meg?

21 Természetesen lehetőségünk lenne a Publicisztikából is kiindulni. Vö.: „Ahogy az elemek közül a tenger az „atya”. Minden víz, eső és sírás tékozló fia a tengernek. A tenger Isten sírása, a teremtés végeérhetetlen könnye. Hullámokra osztott végtelenével egyszerre viseli a pillanat és az örökkévalóság szépségét, terhét, harmóniáját, meghasonlottságát, bánatát, örömet.” PILINSZKY János, *Egy lírikus naplójából* (1973), In.: Uő., *Publicisztikai írások*, szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Osiris, 1999, 694.

22 Érdemes megemlíteni ettől a talán túlságosan rövid összefoglalótól eltérő megközelítést: AMBRUS Gábor, *A tenger mint temporalitás. Az idő és a másik Pilinszky-nél*, *Alföld*, 2006, 4. sz., 74–75.

23 Természetesen ezt a szakaszt – ahogy Móroczy Gábor felhívta rá a figyelmemet – a heideggeri filozófia felől is olvashatnánk (pl. a monstancia összetörtségének újfajta tárgyi létmódja felől). Megközelítésemben azonban Szalay Mátyáshoz kapcsolódva nem tudom kritikai távolság nélkül idézni Heideggert. Vö. SZALAY Mátyás, *Bevezetés a hivatás filozófiájába*, i.m., 17–18 (1. lábjegyzet).

Ahogy csak

Esti mise, téli vecsernye,
éjféli Úrfölmutatás,
miként a hó hallgat a meglepett
fák alján, ahogyan csupán
téli égbolt erős, szilárd,
úgy vérzenek jók, rosszak együtt,
bárányok, füvek, farkasok
halálunk monstranciájában.

A verskezdő hasonlító szakasz időbeli útmutatásai (*esti, téli, éjféli*) és a liturgia (ill. liturgikus aktus) megnevezései (*mise, vecsernye, Úrfölmutatás*) a szenteste ünnepét idézik. A szenteste tartott éjféli mise, illetve a zsoltózsma esti dicsérete (vecsernye) a következő nap ünnepét, Jézus születését készítik elő; a várakozás idejének végére (advent), és Jézus kenotikus inkarnációjának kezdetére egyaránt utal. Az „éjféli Úrfölmutatás” ezt a határpontot jelölheti. Az aktus megnevezésével kerül legközelebb ez a vers az *Így teltek napjainkban* metaforikusan bemutatott Oltáriszentséghez. Ugyanakkor a versszöveg hiányos szerkezetei ezt a motívumaiban megjelenő értelmezési lehetőséget erőteljesen dinamizmusban tartják. Korábban jeleztem, hogy nem szerepel ige ebben a „tagmondatban”. Érdekes jellemzője ennek a verscsoportnak, hogy a cselekvés lehetőségét, módját, számát-személyét, idejét meghatározó ige nem jelenik meg, mintha nem lehetne meghatározni – de ezekben a versekben elérni sem – annak a valóságnak a megnyilvánulását, amelyet Pilinszky olyannyira a magáénak gondolt. Nem példa nélküli ez a katolikus hagyományban, érdemes pusztán idézni, a már említett Keresztes Szent János verséből: „*Ki gyógyíthat meg engem? / Mutasd meg igazi valodat! / Minek is epekedtem? / Ne küldj ma hírhozókat, / hiába kérdek, hallgatnak terólad.*”²⁴

A *Szent lator* tagolásában hordozhatja a cím által is megidézett golgotai jelenetet, s az egyes versszakok feloszthatók a történet szereplői között, így az első versszak a bal lator, a középső a megfeszített Krisztus, míg az utolsó versszak a jobb lator ábrázolójává is válhat. Így a krisztusi korpuszhoz kapcsolható szövegrészben találjuk azt a zárójeles részt, amely a szentségtartót hordozza, s két jelöléssel is megerősíti annak roncsoltságát, egyfelől a zárójellel, másfelől a jelzővel. Habár az előbb Krisztushoz kapcsoltam a versszakot, a szöveg kimondottan ellenáll annak, hogy testnek mondja azt, amiről beszél („*se test*”). A test fizikai dimenzióinak leírását tagadó („*se...*”), illetve a megnevezés elégtelenségére utaló („*túl...*”) sorok között a megmutatkozás bizonyos aspektusa adódik: „*nyilvánosan / között*”, amely világosan utal arra, hogy megjelenik valami, de annak leírása már nem sikeres. Ebben a kontextusban jelenik meg a „*(behorpadt szentségtartó)*”, amely esszenciáját adja az eddigieknek. A megformáltságában is dicsőséget sugalló szentségtartó roncsoltságából nem következik szükségszerű funkcióvesztés, s főként nem következik belőle a benne elhelyezett szentség deszakralizációja, hiszen a szentségtartó által bemutatott Oltáriszentség nem a monstranciától nyeri szentségét, azonban az úrmutató az Oltáriszentségtől nyeri méltóságát. A zárójelek közé rejtett és sérült szentségtartót a transzcendensre utaló jel metaforájaként olvasom. Fontos különbség, hogy nem maga a dolog, csak a dolgot hordozó tárgy jelenik meg a szövegben. Az isteni jelenlét, amit az Oltáriszentség hordoz csak áttételesen, teljes bizonytalanságban, a monstrancia funkciójából következően feltételez-

24 Keresztes Szent János, *A lélek éneke*, ford., TAKÁCS Zsuzsa, Bp., Helikon, 1988, 5.

hető. A versekben – ha az eddigi értelmezést követjük – a mutatkozás ténye derül ki, de maga a mutatkozó homályban marad. Pilinszky katolikus költészetének fontos – de nem konzekvens – jellemzőjének találok azt a viszonyt, amely a túlnani mutatkozására irányítja a figyelmet, nem pedig a mutatkozás tapasztalatának leírására.

Érdeemes felfigyelnünk rá, hogy a tipológiai olvasás hangsúlyozottan jelentéssé váló lehetősége más versekben is meghatározónak tűnik. Gondoljunk az *In memoriam F. M. Dosztojevszkij*-ben elváló beszélő és cselekvő fél elkülönülésének módjára, vagy az ezzel szerkezetileg mély rokonságot mutató *Vesztőhely télenre*. A *Merre, hogyan?* és a *Szent lator* további párhuzamot mutat az olyan nyelvi elemek használatában, amelyek kimutatnak a szövegből. Az *amerre, ahogyan* és *akkorra* kötőszavakra gondolok. Pilinszky költészetében többször felbukkan ez a megoldásmód, legismertebb példája talán az *Intelem*. Ezekben az esetekben a kötőszavak olyan nyelvi elemeknek tűnnek, amelyek a szövegből kimutatva, egy külső, megelőző valóságra utalnak. Ilyen módon tartalmazhatják, utalhatnak arra a működésmódra, amely a transzcendens mutatkozása és annak befogadása, értelmezése közötti feszültségben táruul fel.

Tabernákulum

Ki kellene, hogy szabadítsak
valamit valami alól,
keresztbe vetve csapkod szárnyam,
kőrmöm-lábam, tollam-karom.

Nem jutok el a szentséghez,
örökre hó alatt marad
az a bizonyos tabernákulum,
ami miatt, ami miatt.

Az eddigi szövegekhez képest a *Tabernákulum*-ban nagyon hangsúlyosan megjelenik a grammatikailag jelölt lírai én. A kiválasztott versek többségében az eukarisztiához kapcsolt fogalmak rongáltként jelentek meg, míg a *Tabernákulum*, az *Ahogyan csak* és az *Így teltek napjaink* vonatkozó szakaszai sérülésre utaló jelző nélkül közlik ezeket. A *Tabernákulum* egyértelműsíti a szentséghez totális megközelíthetlenségét. Az első versszak az eddigi szövegekhez képest grammatikailag meglepően jól formált szövege homályban hagyja, pontosabban ismeretlen okokból megnevezhetetlennek mutatja, hogy a kiszabadítás mire is vonatkozik („*valamit, valami alól*”). Feltételezhetjük, hogy a második versszak ezt a megnevezési dilemmát oldja föl – ahogy Pilinszky nővére is megtalálta egy idő után a szavakat. Ugyanakkor a probléma megjelölése után a cél megnevezhetlensége áll („*ami miatt, ami miatt*”), s a tabernákulum egyébként sikertelen kiszabadítását motiváló ok végleg kimondatlan marad. Csupán azt tudjuk meg, hogy van valamiféle ok, amely cselekvésre sarkall, de a lírai én *magában* erre képtelen. Érdekes, hogy az *Ahogyan csak* beszélője nem tartozott az esetlegesen sikeres közösség tagjai közé, s – ahogy majd látni fogjuk – az *Így teltek napjaink*-ban is csak egy közülünk való másik képes kinyitni a tabernákulumot. Úgy tűnik, mintha egy olyan szólam is megerősödne, miszerint nem egyszerűen a létrehozott jelek, hanem azok használói, alakítói kerültek volna olyan helyzetbe, amely nehézkessé teszi a környező valóság elérését.

Úgy tűnik számomra, hogy Schein korábban idézett szövegrésze bizonyos értelemben sokkal inkább illik Nemes Nagy Ágnes *Amikor* című versében megjelenő megközelítésre, amely szóvá teszi a nyelvi alkotás visszahatását. Nyilvánvalóan kihagyhatatlan a

befogadó artikulációs bázisának elemzése, tudomásul vétele, s az eddigiek alapján az valószínűsíthető, hogy Pilinszky pont ezek kritikai felmérésével jut a megnevezhetetlenség álláspontjára, s úgy tűnik, reméli, hogy a funkciót létrehívó ok mutatkozása újra iránymutató hordozót kaphat.

A mutatkozó perspektívája

A *Monstrancia* a *Tabernákulum* párversének is tekinthető, amennyiben az „ellenkező” perspektíva, tehát a befogadó helyett a mutatkozó, szemszögét képviseli.

Monstrancia

Elsüppedek a hóesésben,
eltűntem, eltűnök
a fiatal intézeti lányok,
ligetek, fák,
első játszótársaim,
a fiatal és gyönyörű börtöntöltelékek
áhitatos szemléletében.

Az első sor jelen idejű (folyamatot feltételező) kijelentése – „*elsüppedek a hóesésben*” – nem azt állítja, hogy a beszélő saját cselekvésének következtében süppedne el a hóban, hanem egy külső hatás az, ami eltakarja. Ugyanakkor figyeljünk fel arra, hogy az egyes szám első személyű személyrag ugyanúgy tartalmazza jelenlétének állítását, mint a következő megállapító kijelentés immár múlt idejű személyragja: „*eltűntem*”. Majd, mintha a mondott elmélyítését sürgetné, ugyanabban a sorban, ugyanabban a mondatban újratekintődik a felszámolódás – „*eltűnök...*”. A „*játszótársaim*”-ban felbukkanó birtokos személyjel után nemhogy nem jelenik meg grammatikai szempontból a lírai én, de az eltűnés „*a fiatal és gyönyörű börtöntöltelékek / áhitatos szemléletében*” fejeződik be és ki. Ha ez a beszélő tevékenysége lenne, akkor szemléletben lenne az adekvát forma, azonban a verszárlatban nem a lírai beszélő, hanem a lányok, ligetek, fák szemléletében, vagyis az ő megközelítési módjukban tűnik el – teljesen visszahúzódva a beszélőt feltételező megszólalás mögé. S az „*áhitatos szemléletében*” kifejezéssel, amikor az eltűnés helye (a szemlélet) artikulálttá vált, a beszéd is megszakad. Ebből az is következik, hogy a címben jelölt monstrancia, a mutatkozót megmutató dolog maga a lírai beszélő lesz. Ráadásul nem egyszerűen a lírai én érzékszervi befogadásáról van itt szó, hanem a szemlélők szemléletében való eltűnésről. A szemlélet az érzékszervi befogadás reflektált szintjére utal, megismerési módot jelent, amely a határok közé szorított befogadásmód kizáró, illetve kisajátító eljárás módjára is felhívja a figyelmet. Ugyanakkor a verszáró szó jelzője – „*áhitatos*” – nem az autonómia idegenséget nem tűrő brutalitására (Levinas), hanem az istennek készségesen felajánlott önátadás viszonyulására irányítja a figyelmet. Ez a megközelítés újra visszacapcsolható a transzcendens mutatkozása és a reflexió kérdéséhez. Úgy tűnik, hogy Pilinszky ebben a versében a mutatkozóknak a megmutatkozás befogadásában felszámolódó jelenségére hívja fel a figyelmet. Azonban a *Monstranciában* a lírai én nem a befogadó, hanem a mutatkozó perspektívájába helyezkedik, újfent megbontva ezzel azt a hagyományos megközelítést, amely a befogadó tapasztalatának, élményének lejegyzésére vállalkozik.

Egy apró kitekintés erejéig érdemes itt felfigyelni arra, hogy a *Monstranciában* felbukkanó, fordítottnak tűnő eljárás mód – vagyis a mutatkozóként való feltűnés, s így a szemlélt-

ként való meghatározottság – poétikai szempontból Pilinszky sajátos és végül megíratlan önéletrajának alapszövevénye is tekinthető.²⁵ Bende József felhívta rá a figyelmet, hogy ez a külső, leggyakrabban egyes szám harmadik személyű elbeszélőt feltételező szövegalkotási mód, már a 60-as évek környékén keletkezett háborús tapasztalatokról beszámoló szövegekben is megjelenik.²⁶ Sőt az 1946-ban publikált, s a *Harmadnapon* kötetet nyitó *Parafrázis* még határozottabban illeszkedik ebbe a logikába. A *Parafrázis* könnyen olvasható az Oltáriszentségben kiosztott, megevett Jézus önreflexiójaként, s így megelőlegzi a *Monstrancia* perspektíváját. Azonban érdemes arra az alapvető különbségre felhívni a figyelmet, hogy a *Monstrancia* beszélőjének grammatikai jelöltsége felszámolódik, míg az előbb említett szövegek nem mutatnak érzékenységet arra, hogy grammatikai szinten is hordozzák a Másik tekintetének átalakító terhét.²⁷

„s fölmutatta a napot”

Olvasatomban a kiválasztott versek közül az *Így teltek napjaink* az egyetlen, amely a mutatkozó jelenlétét egyértelműen állítja. A szöveg felvonultatja a korábbi versek motívumait:

„Este aztán fölcsavartuk a petróleumlámpát, lemostuk a halottakat, bepólyáltuk a csecsemőket, és ámuloa megbámultuk a porköpenyes kislít, szemmel követve minden mozdulatát, amikor egyedül az óriási téiben föllépkedett a jeges lépcsőkön a betemetett tabernákulumig, s fölmutatta a napot, mely kicsi volt, izzó és vörös is, akár a golyók nyoma, vagy még inkább, mint egy kislít szem, mely végre ismét hajlandó szembenézni azzal, aki megbántotta.”

A tél, a lépkedés, a betemetett tabernákulum mind olyan elemek, amelyek az előző szakaszokban tárgyalt versekben megjelentek. Az *Ahogy csakban* negatív konnotáció nélkül szereplő „éjféli Úrfölmutatás” ebben a versben már a fölmutatás aktusát biztosító igével,²⁸ és az Oltáriszentség metaforikus leírásával egészül ki. Pilinszky kötetében ez az utolsó vers, amely a választott tematikához tartozik, s ez jut el az Oltáriszentség jelöltségében a legtovább. Nem gondolom, hogy radikálisan más úton mozogna, mint az eddig olvasott szövegek, csupán levonja azokat a következményeket, amelyeket eddig is láttunk: A mutatkozás körültagogatására az adott történelmi tapasztalat figyelembevételével lehet vállalkozni, így jelenik meg a „golyók nyoma” és a „kislít szem” vagy a megbékélés vágya. A *Tabernákulum*, *Ahogy csak*, *Szent lator*, *Merre, hogyan?* útkereső megnyilvánulásai, amelyekben a lírai én vagy nem szerepelt, vagy nem jutott el céljához itt sem tűnik képesnek az egyértelmű kapcsolatteremtésre az Oltáriszentséggel. Az *Így teltek napjaink* idézett részletének elbeszélője a közösség (T/1) szemszögéből beszéli el, hogy a „kislít” a beszélőhöz hasonló szereplő (l. korábban „mi gyerekek”), vagyis nem egy idegen, hanem valaki közülünk teszi meg azt, amire a korábbi versek tapasztalata szerint nem volt lehetőség. Az Oltáriszentség hivatalos megnevezésének elhagyása, s a látott képi megjelenítésének újrakezdődő leírása, értelmezése a hasonlatokon keresztül újra aláhúzza a befogadásban

25 PILINSZKY János, *Önéletrajzaim*, szerk. Bende József, Bp., Magvető, 2021.

26 Vö. a Juhász Anna Irodalmi szalon Pilinszky 100 11. videójában hallgatható könyvbemutatóval.

27 Sajnos fejlődéselvű logikánk elvárását nem elégíthetjük ki azzal, hogy azt állítjuk, a Pilinszky-líra az elszemélytelenedés felé tart a kezdetektől a kései líráig. A Weil-hatástól talán várnánk, hogy a dekreáció fogalma kapcsán meghozza ezt a gyümölcsöt, azonban tapasztalataim szerint a kései Pilinszky-líra beszélője nagyon változatos (nem) határozza meg magát.

28 Tóth Péter Pál idézett tanulmányában a *Félmúlt*, és a *Hommage a Paul Verlaine* című versben is felismerni véli a felmutatás aktusát. Számomra meggyőzőbb az utóbbi szöveg bevonása, főként a „hamunéma” kifejezés elemzésével. Vö. Uő., *Behorpadt szentségtartó...*, i. m., 62.

megnyilvánuló értelemadás nehézségét, ugyanakkor kényszeres meglétét. Nagyon jellemző Pilinszky prózai megnyilatkozásaira is az a sorrend, amely a hasonlatokban megjelenik. Első a golyók nyoma, a történeti kontextus megjelenítése, amit az etikai viszonyulás evangéliumi gesztusa követ: nem az elkövető, hanem a megbántott nyitottságáról beszél. Úgy tűnik, Pilinszkynek etikai szempontból nincs más megoldási javaslata, mint amit a katolikus hit Isten irgalmasságának példájából merít.²⁹ Azonban a töredezett nyelvhasználat, az elbeszélés, megnevezés nem egyértelmű adódása és a versek formai jellegzetességei olyan értelmezési perspektívát nyitnak meg, amelyek felhívják a figyelmet az isteni valósághoz való közeledés problematikájára. Érdekes sajátossága ezeknek a szövegeknek, hogy nem tagadják az isteni mutatkozást, vagy Isten létét, hanem artikulálhatatlansága mellett foglalnak állást, mégpedig két irányból: a befogadó (pl.: *Tabernákulum*) és a mutatózó szemszögéből (pl.: *Monstrancia*). Az Így teltek napjaink, amely úgy tűnik, kimozdul ebből a perspektívából, az eddigiektől eltérően prózavers formájában teszi ezt. Talán nem lényegtelen, hogy a lírai megszólalásnak a világháború után kérdésessé váló pozíciójából némileg kilépő formában jelenik meg a mutatkozás lehetőségét legnyilvánvalóbban sugalló szöveg.

* * *

Sajnos van rá lehetőség, hogy a tanulmány egyfajta fejlődési ívet mutat fel Pilinszky költészetében. Szeretném felhívni rá a figyelmet, hogy ez egy téves értelmezés lenne. Habár a tematikus szűkítés okán tűnhet így, s a *Végkifejlet* (ciklus) egyes versei mintha megerősítenék – pl. *In memoriam F. M. Dosztojevszkij, Költemény* – azt a benyomást, hogy a túlnaniról mutatózó (újra?) megragadhatóvá válhat. Ennél azonban jóval fontosabb szempontnak gondolom, hogy Pilinszky változatos beszédhelyzetből és -módból közelíti meg az Istenről való beszéd kérdését, s nagyon érzékenynek tűnik arra – amit egyéként alkotóközpontú esztétikájának is kulcselemként tart számon –,³⁰ hogy a transzcendens mutatkozása kiemelt figyelemben részesüljön költészetében.

29 Talán ezen a ponton a legélesebb a vita a Pilinszky esztétika értői között. Vö.: HANKOVSKY Tamás, *A páriák művészete és az evangéliumi esztétika*, *Irodalmi Magazin*, 2021, 4. sz. – megjelenés alatt) és MÁRTONFFY Marcell (*Biblikus hagyomány és történelmi tapasztalat Pilinszky esszéiben*, Bp., Gondolat, 2019) nem túl explicit párbeszédével.

30 Vö.: A vadász, illetve a halász hasonlatokkal. PILINSZKY János, *A mű születése* (1947) In., Uő., *Publicisztikai írások*, szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Osiris, 1999, 39.; *Egyenes labirintus* (1978) In. Pilinszky János, *Beszélgetések*, szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Magvető, 2016, 257–258., *Kettesben* (1978), Uo., 275, 283.

Orosz István

Emlékek apámról XII.

„Miért írom ezeket a jegyzeteket? Azért-e, hogy később elolvassam? Gyermekeimet, unokáimat majd érdekelni fogja? Én szívesen olvassám apám, nagyapám naplójegyzeteit.”

Apám visszaemlékezéseit és naplójait olvasva kezdtem gyűjtögetni és leírni a vele kapcsolatos emlékeimet, de be kellett látnom, az összeállítás nemcsak róla szól, belőlem is megmutat valamit, talán többet is, mint kéne, engem is jellemez, hogy mit választok ki a sok száz oldalnyi kéziratból, s az még inkább, hogy mi jut eszembe róluk.

Az előző rész 1989 végén, a rendszerváltozásnak nevezett időszak csúcspontján zárult. Az addig változtathatatlan őskövületnek látszó világ darabjaira hullt. Újra érdemes volt rádiót hallgatni, tévét nézni, s az újságoknak nem csak az utolsó oldalát, a sportrovatot böngészni. A jövő alakíthatónak tűnt, ami sokunkban okozott eufóriát, de aggodalmat is, tudunk-e élni a ránk szakadt lehetőséggel? *Múlik a jövőnk* – ezt a címet adta Nagy Gazsi 89-es válogatott verskötetének.

Apu 1986-ban kezdett naplót vezetni, ami az egyre izgalmasabb időszaknak megfelelően egyre több közéleti bejegyzést tartalmazott. A magánéleti és az irodalmi eseményeket egy időre háttérbe szorította a politika. A naplójegyzeteket hívva segítségül 1990-től folytatom az emlékezést.

1990. jan. 18. (csüt.)

4-én Anyuka megbetegedett. Félönkvületben, céltalanul rakosgatott, aztán a fülét fájlalta. (...) Egy-két napos gyöngeség, sok alvás után visszanyerte régebbi állapotát. Meghívtak a felújítandó ref. gimnázium iskolabizottságába. Kialakulatlan tervezetek. Sárközy Pistinek voltak konkrétabb javaslatai: 2x4 osztályos iskola, meg lehetne kezdeni egy osztállyal a Katonában. Erre Mester Barna is hajlandó, nála is voltam a két pappal.

Febr. 9. (péntek)

Jan. 26-án a kecskeméti irodalomtörténet 1849-ig terjedő részét ismertettem a Rákóczi úton. 26-án Katona Piroskát köszöntöttük. Sokat, de gyér eredménnyel dolgozom az ÚMIL-on, de ha nem lenne, nem tudnék mit csinálni. István 6-án elutazott New Yorkba. Marci félévi átlaga 4,5. Ilyen jó még sohasem volt. Úszni többé-kevésbé rendszeresen járok, az jót tesz. Tegnap fölhívott a múzeumtól Sztrinkó, csináljam a Katona-kiállítást. Nem vállaltam. Észlelte, hogy bizonyára a Dénes Zsófia-ügy miatt. Megjegyeztem, hogy minősíthetetlenül viselkedtek velem szemben, de az ok nem ez, hanem egyéb elfoglaltságom. Az imént még azt írta, hogy nem lenne mit csinálnia, ha nem szerkesztené az ÚMIL-t, vagyis alighanem mégis a múzeumnak (a múzeumigazgatónak) a Dénes Zsófia-könyv megjelenetése elleni ténykedése lehetett a visszautasítás háttérében.

New Yorkba az ott székelő Art Directors Club meghívására repültem, az előző év grafikai munkáit kellett zsűriznem jeles grafikusok társaságában (ott volt Per Arnoldi

Dániából, Yarom Vardimon Izraelből, Ken Cato Ausztráliából...). Az, hogy hova csöppentem, igazából a záróvacsorán derült ki, amelyet a World Trade Center fényűző tetőtertermében rendeztek. Első amerikai utazásom volt, s a munka után még egy bő hónapig ott maradtam. Lakásom volt, hála főiskolás csoporttársam, Szabó Gusztáv vendégszeretetének, a Riverside Drive-on, Kossuth Lajos szobra fölött lakhattam, s Gusztáv biciklijével cikáztam keresztül-kasul Manhattant. Bejártam a *Print* szerkesztőségébe, Andrew Knerhez és Carol Stevenshez, aki cikket készült írni rólam a magazinba (a *Print* 1994. január-februári számában fog megjelenni: Haiman György – Stevens, Carol: *Smiting the Eye*). Könyvborítót rajzoltam a Raven Press kiadónak, ahol Gusztáv dolgozott. Megismerkedtem Tibor Kálmánnal, és jártam híres stúdiójában, az M&Co-ban. Az akkoriban megismert New York-i magyar tervezők közt az ő magyarja volt a legjobb, Andy Kner többé-kevésbé mindent megértett, de beszélni csak angolul volt hajlandó, Milton Glaser pedig csak távoli, rég elfelejtett emlékként idézte fel a magyar ősök egy-egy szavát. Tibor a magyar csevegésnél azt talán még jobban élvezte, hogy a munkatársak elképedve hallgatják. Sokuknak talán fogalma sem volt a származásáról, és meglepte őket az idegen szóáradat. Steven Heller írja róla, hogy bevándorlóként amerikaibb lett a bennszülötteknél, de magyar érdeklődését sem vesztette el. A megátalkodott és erőszakos fickó képzetét keltő jelzők – „bad boy of graphic design”, a „provokátor”, az „elvetemült felforgató”, a „gerilla dizájnér” – inkább a munkáira voltak érvényesek, egy nyitott, barátságos, kedves fiú jelenik meg az emlékezetemben. Semmi extravagancia. Az *American Institute of Graphic Arts* (AIGA) újságjában volt egy állandó rovat: *Ask Tibor* címmel. Valaki megkérdezte, hogyan öltözzék egy dizájnér? Gondolkozzon úgy, mint egy művész, de öltözzön csak úgy, mint egy biztosítási ügynök, válaszolta. Baránszky Lászlóval jártam a MOMA-ban és a Püski-féle könyvesboltban, sőt néhány napra Torontóba is átrepültem az ottani Nelvana rajzfilmstúdióban dolgozó Rófusz Ferihez. Nem tudom, mennyire kellett komolyan vennem a Nelvanát vezető Clive Smith ajánlatát, költöztem oda és dolgozzam nekik, de Feri még manapság is emlegeti.

Márc. 16. (péntek)

Anyuka állapota sokkal súlyosabbá vált, mint betegsége kezdetén gondoltuk. 13-án az orvos, Fára Zsófia bevitette a kórházba azzal, hogy infúziós kezelés után még aznap hazajöhet. Kezddődő tüdőgyulladás miatt bent tartották, s állapota azóta is súlyosbodott. Tegnap István is itthon volt, neki örült.

Márc. 31. (szombat)

Anyuka szerda óta itthon van. Infúzióval, vérrel följavították az állapotát, kérdés, tartósan-e. Megvolt a választás első fordulója, a listákon az MDF és az SZDSZ áll az élen. (...) Ádázul vádaskodnak egymás ellen, holott a közvélemény nagy része – azt hiszem – az összefogásukat várná. Korábban az SZDSZ látszott agresszívabbnak, most 3% előnnyel az MDF. István plakátokat csinált nekik, köztük a szovjet katonákat búcsúztató „sztárplakátot”, amelynek nagy visszhangja aggaszt bennünket. Hazafelé a repülőtérről a hirdetőoszlopokon láttam, hogy az előző évben kiadott *Tovarisi Konyec!* plakátot választási plakátként használta az MDF. Kerestek ugyan, kijött egy egész delegáció Budakeszire, de mivel Amerikában voltam, nem tudták engedélyeztetni, hát anélkül változtatták nagyobbra a pártfeliratot.

Április 8. (vas.)

Anyuka állapota: testileg erősödött, szellemileg nem. (...) Mi egyre fáradtabbak és idegesebbek vagyunk. István és Dorka Bolognában vannak, csütörtökön mentek, holnap jönnek haza. A gyermekkönyv-illusztrációs kiállításra autóztunk az új Renault-val, ahol Dóra kiállító volt.

Aznap volt az országgyűlési választás második fordulója. Hazafelé, amikor az autórádióon be tudtuk fogni a magyar adást, hallottuk, hogy Antall József alakíthat kormányt. *Pénteken Pastyik István (Sütő Misu lányának férje) telefonált, hogy náluk vannak az utazáshoz szükséges papírok. Arról, hogy mi menjünk, szó sem lehet. Szerintem a plakátja miatt Istvánéknak sem ajánlatos. A balti államok elszakadási törekvése fordulatot hozhat Gorbacsov politikájában, Litvániát máris elárasztották a katonák. (...) A románok a magyar segítséget vélhetően úgy értelmezik, hogy el akarjuk tőlük venni Erdélyt. Magyarellenes tüntetések Marosvásárhelyt, véres összecsapás, Sütő Andrásnak kiverik a fél szemét, összetörik a bordáit. Szlovákiában is erősödik a magyarellenesség. A kommunizmus alóli főlzabradulás főlzabradítja a nacionalista indulatokat is.*

Április 28. (szombat)

Anyuka állapota folyamatosan rosszabbodik. Egyre ritkább az olyan éjszaka, amikor tűrhetően alszik. (...) Leadtam 50 saját ÚMIL-cikket. Sokat megszerkesztettem. Még mindig bizonytalannak tartom, lesz-e ebből a lexikonból kész mű. Közben a Szépirodalmi (Szalai Anna) kért tőlem a bicentenáriumra Katonát. Elküldtem a sajtó alá rendezett verseskönyvet, ő meg a szerződést.

Május 20. (vas.)

Anyuka állapota változatlan. Az orvosnők kezdeti bizakodó véleménye azonban megváltozott. Szerintük most már reménytelen. (...) István múlt szombaton, tegnap is itt volt, múlt héten Annával jött, most meg Nagy Gáspárral, Kiskunmajsára mentek, Gazsi nyitotta meg István ottani kiállítását. Istvánt Anyuka meg szokta ismerni, láthatóan örül neki. (...) Itthon nyilvánosságra hozták a javasolt kormánylistát: számunkra ismeretlen emberek. A világpolitika központjában a Gorbacsov–Bush-találkozó előkészítése, a német egyesülés és a balti államok függetlenségi törekvése áll. Ha függetlenné válnak, megindul a Szu bomlása, amibe belebukhat Gorbacsov, s jön a katonai diktatúra, a sztálinizmus felújítása. (...) Jugoszlávia a széthullás küszöbén áll, a szlovákok el akarnak szakadni a csehektől, a románok visszakövetelik Besszarábiát, és sovinizmussal vádolják a jogokat követelő erdélyi magyarokat. Érzelmileg máris felújult a magyarellenes kisantant (...).

Jún. 4. (hétfő)

Anyuka állapota válságos. (...) kihagyott a szívverése, megállt a lélegzése, aztán magától megindult. „Bözsivel meg Dezsővel beszéltem.” „Otthon voltam.” (...) A kórházban csodának tartják, hogy még él. (...) Jelcint megválasztották az Orosz Föderáció elnökevé Gorbacsov jelöltjével szemben. Kérdés, Gorbacsovot ez milyen irányba mozdítja. Szövetségre lép-e vele a reformok felgyorsítására, vagy a konzervatívok szövetségét keresi ellene?

Jún. 17. (hétfő)

István eddig minden hétvégén hazajött, most nem: Gusztávék vannak itt Amerikából, holnap meg Brünne megy valami díj átvételére. (A grafikai biennálé aranyérme.) 9-én volt az 50-ben érettségizettek találkozója. Minden programjukon részt vettem kikapcsolódásként. Megkezdődött a futball-vb, naponta megnézek egy-egy meccsközvetítést.

Jún. 30. (szombat)

Anyuka jún. 19-én meghalt. (...)

Júl. 16. (hétfő)

12-én, csütörtökön délben volt a temetés. A lelkeszt, a Cséparól származó Nagy Balázst apuval együtt hoztuk el Helvéciáról, és vittük haza a csépai temetés után. Az urnát én tartottam, sosem látott nagyapám koporsója fölött helyeztük el. Nagymama halála megviselte aput, úgy mondta, sokkal inkább, mint négy évtizeddel korábban az apja halála.

Miközben a rejtvényűságok nagymama által elkezdett keresztrejtvényeit befejezte, ő is készülni kezdett a halálra. Az addigi szemérmes utalások, körülírások helyett kimondta, egyre többet beszélt róla, sőt szervezkedni kezdett. Amikor a kecskeméti református temető újra megnyílt – 1992-ben történt –, rábeszélte anyut, vásároljanak sírhelyet. 1964. május 1-jén a Béke fasor végén létrehozott városi köztemető megnyitásával a felekezeti temetőket bezárták. Az 1770-es évek óta működő Budai út menti református temetőből a hírességeket (Lestár Pétert, Muraközy Jánost, Katona Zsigmondot, Mátyási Józsefet átvitték a Köztemetőbe. (Katona József exhumálására és átszállítására (ő a gimnáziumunk közelében lévő katolikus temetőben pihent) én is emlékszem. Úgy látszott, hogy a református temető sorsa végleg megpecsételődött, lakótelepnek, sportpályának, számítógéppontnak, fűtőműnek hasítottak ki belőle jókora területeket. Mivel több mint húsz évig éltek még, ami alatt persze szorgalmasan fizették az üres sírhelyet a beleszúrt, korhadozni kezdő fejfával, talán érhető a malícia, amivel a dolgot kommentáltam. Meg a bosszúság, elvégre a temetés a gyerekek feladata, olykor viccesen szóvá is tettem, mit avatkozik bele. Apám hol méltatlankodott, hol meg nevetett. Ő is érezte a paradoxont, lassan többbe kerül az üres sír, mint II. Gyuláé a San Pietro in Vincoliban. Hogy a drága sírhelynek semmi értelme sincs, az apám halála után vált nyilvánvalóvá, a város ugyanis – ahogy a díszpolgárok esetén szokás – saját halottjának tekintette, ami azzal járt, hogy vállalta a temetés költségét, és persze adta a sírhelyet – mindkettejüknek – a temető egy elegánsabb parcellájában. A sírügy slusszpoénja néhány évvel a temetés után csattant. Felháborodott levelet kaptam egy volt tanítványától, azon méltatlankodott, mennyire elhanyagolt apám és anyám sírja, látszik, hogy a kutya sem gondolja. Szegény a régit találta meg, a másikat, a drágát, amelyről mindnyájan megfeledkeztünk, s a temetkezési vállalatnál sem jutott eszébe senkinek, hogy meg lehetne szüntetni, nem is juthatott, elvégre jó pár évre, talán évtizedekre ki volt fizetve.

Júl. 29. (vas.)

*Mindenki utazik. Marcit ma viszik István Mainz mellett lakó barátai három hétre német szóra. István aug. 6-án megy Japánba valami filmfesztiválra, ahol az ő filmjét is vetítik. Airáék 31-én érkeznek, István hozza le őket Kecskemétre. A kedves, sokgyerekes német családot – Hans Günther Roosékat –, akik Marcit vendégül látták, egy testvértelepülések közti focibajnokságon ismertük meg. A filmfesztivál Hirosimában volt, *Vigyázat, lépcső!* című filmmel hívtak meg.*

Szept. 6. (csüt.)

Aug. 14-én Évával Szepezdre mentünk. Kánikula, gyors lehülés, aztán újra meleg. (...) Hétfőn megyek kórházba.

Egy következő jegyzetből derül ki, sérvvel operálták helyi érzéstelenítéssel, de közben egy „fonalszerű zsírdaganatot” is találtak, azért, hogy kivehessék, inkább elaltatták. Álmodtam is a műtét közben. A lábadozásra jól emlékszem, mert akkoriban sokat voltam otthon. A DOPP-csoport tagjaival egy grafikai kft.-t csináltunk (akkoriban divat volt „vállalkozóvá” válni), a Kecskeméten lakó plakáttervező, Pócs Péter ötlete volt, de aztán a nehézségeket látva éppen ő volt, aki először kiszállt a süllyedő hajóból. Elég nehezen tudtunk megszabadulni a ránk hagyott, áttekinthetetlen adminisztrációtól.

Apám jegyzetei közt sok az ismétlődő téma, meddő ÚMIL-értekezletek, a Katona József Társaság ügyei, lektorálások, előadások. Aggodalom a gyerekek, az unokák iránt, bosszantja az én sok utazásom, értetlenkedik a kft.-nk miatt (Andiék is belevágtak valami hasonlóba), és persze hol aggódva, hol reménykedve figyeli a politika eseményeit is, az itthoniakat és a világpolitikában történőket.

Okt. 12. (péntek) *A kormány és az ellenzék harca egyre durvább. Az MDF-et nacionalistának, antiszemitának bélyegzik, külföldön is igyekeznek befeketíteni (Csoóri-ügy, „hordó”-ügy). Az olaj árát az Öböl-válság (Irak megszállta Kuvaitot) megugrasztotta, súlyos kárt okozott az aszály is.*

Okt. 26. (péntek) *Megismételt helyhatósági választás, kevesen mentek el szavazni. Előretört a városokban az ellenzék, főként a Fidesz. A községek nagy részében a volt tanácselnök lett a polgármester független jelöltként. Kecskeméten a kormánykoalíció minimális többséget kapott, az MDF jelöltje, Bányai Endre lett a polgármester. (...) A gazdasági helyzet egyre rosszabb. Ma a taxisok eltorlaszolják az utakat a benzinárak több mint 60%-os emelése miatt. Attól lehet félni, hogy az infláció teljesen elszabadul. (...) A Szu belső bajaival van elfoglalva, gazdasági csőd, a köztársaságok teljes önállóságra való törekvése. Közben hírek arról, hogy a hadsereg veszi át a hatalmat. Szinte csoda, hogy Gorbacsov még tartja magát. Nobel-békedíjat kapott. (...) Az MDF (Balai) fölkért, hogy 23-án én tartsam az ünnepi beszédet. Nem vállaltam. Buda Feri beszélt szépen, megbékélésre intve. Az országközi ünnepségen Göncz beszéde tetszett, Antallé nem. Antall beteg, 23-án este kórházba vonult. Az előző héten Amerikában volt, ahol igen melegen fogadták.*

Nov. 1. (csüt.) *A taxisok mozgalma miatt három napra megbénult az ország. A kormány tekin-télye, amely eddig sem volt nagy, most még inkább megingott. Kecskeméten lemondott az egy hete választott polgármester. Összefogás helyett a pártok pozícióharca. Az Öböl-válság tovább élesedett, napokon belül kitörhet a háború. (...) Istvánék hétfőn elutaztak Luccába. Tegnap du. Csépan vol-tunk a temetőben. Éjszaka azt álmodtam, hogy Anyuka él, noha álmodban is tudtam, hogy meghalt.*

Dec. 5. (szerda) *ÚMIL-értekezlet, utána OSZK, késő délután Budakeszi. Másnap Istvánnal indultunk, ő Bukarestbe (Kortárs magyar művészeti kiállítás), én haza. (...)*

A bukaresti kiállítást a Sala Dalles-ben rendezték, majd januárban Kolozsváron a Bánffy-palotában megismételték. Ha jól emlékszem, a kiválasztott tíz képzőművész (Bukta Imre, Gémes Péter, Jovánovics György, El Kazovszkij, Kovács Attila, Maurer Dóra, Orosz István, Samu Géza, Schmal Károly, Szirtes János) mindegyike vagy legalábbis többségük ott volt a megnyitón, amit a két ország közti nyitás fontos eseményének tartottak, és diplomáciai eseményekkel is összekapcsoltak. Emlékszem egy díszebédre, amelyre ugyan meghívást kaptunk, de egy melléktéremben, a „macskaasztalnál” terítettek, amit úgy értelmeztünk, a művészet csak díszlet, a művészek legfőbb mellékszereplők a politikusokhoz képest. Tüntetően otthagytuk az ételt, és felháborodva sértegettük a magyar kulturális államtit-kárt, aki nyilván nem tehetett a dolgról. Az államtitkárt Fekete Györgynek hívták.

Dec. 28. (péntek) (...) *Ha épp nem dolgozom vagy olvasok, egyre többet gondolok a halálra. Élet a halál után? Jobb lenne végképp megpihenni, megszabadulni a tudattól, a gondolkodástól. A val-lás, ahogyan én látom, nem a túlvilágra való felkészülés, hanem arra, hogy ez a világ jusson túl állapotán. Ehhez azonban az egyházak nemigen segítenek. Karácsonykor láttuk a tévében Zeffirelli Jézus-filmjét. Szembeszállása a főpapokkal, farizeusokkal, írástudókkal azt sugallta számomra, hogy ma is szembekerülne a hierarchizálódott egyházakkal. (...) Olvassátok a Bibliát? Múltkoriban azt olvastam, hogy Elizeus próféta megátkozta a kopaszságán csúfolódó gyerekeket, s az erdőből kijött két medve, s „szétszaggatott közülük negyvenkét gyereket” (Kír. II. 2:24).*

Dec. 31. (hétfő) *Újra gondolkodtam az Elizeus-történeten. Talán úgy kell érteni, mi történe, ha, amit haragunkban kívánunk, megvalósulna. Nem volt jellemző, hogy bibliai példázatokkal traktáljon, de az Elizeus-történetet alighanem mégis elmesélte, hogyan másképp jutott volna eszembe, hogy beidézsem Páternoszter című könyvembe. Nekem a Biblia sosem volt rendszeres olvasmányom, ritkábban veszem kézbe ma is, mint apám tette.*

Tegnap itt voltak Bodolayék, a fiuk által rendezett Háromgarasos operára jöttek. Minket is elvittek a színházba. Az előadás jobb, mint Heltai kritikája nyomán vártam, de nekem Brecht most sem tetszik. (...) Év végi összegzés? Minek! Elolvastam az ez évi naplót. Szomorú. S aligha várhatunk jobbat.

A következő évi jegyzetek közt is sok az aggodalmaskodó. Ne csodálkozz, mondja Dóra, aki jobban ért az ilyesmihez, minden Rák ilyen, túlaggódják az életet. Apám sosem volt képes az „ahogy lesz, úgy lesz” könnyedségét átvenni, de még eljátszani sem.

1991. jan. 15. (kedd) (...) A politikai helyzet viharosan romlik. A szovjetek, mint 56-ban a szuezi, most a kuvaiti válságot használják fel „rendcsinálásra”. Vilniusban vasárnap már lőtt, tankokkal gázolt a hadsereg, hasonlótól tartanak Lett- és Észtországban is. A Nyugat óvatos, Gorbacsovot mindenképp meg akarja tartani, pedig lehetséges, hogy már nincs is tényleges hatalma, az átkerült a hadsereg kezébe. Sevardnadze, aki még decemberben leköszönt, előre látta ezt. Most aztán az a kérdés, a „rendcsinálás” nem megy-e túl a szovjet határokon. Lengyelországban, Csehszlovákiában, Magyarországon még bent vannak a katonáik, sőt Kelet-Németországban is. Nem elképzelhetetlen, hogy az USA újabb Jaltát köt. Kuvaitért odaadja – talán Kelet-Németország kivételével – a régi befolyási övezetet. Könnyen fölládozható parasztok vagyunk a világpolitika sakkjátszmáján!

Jan. 20. (vas.) 17-én megkezdődött a háború Irak ellen. A technika és a fanatizmus háborúja. A kezdeti optimizmust (néhány nap) óvatosabb becslések váltották fel. Hetekig, sőt hónapokig elhúzódhat. (...) A Bibliáról gondolkodom. A zsidók története, a próféták átkozódásai, Isten kijelentése, amit azóta írtak, nem az? Protestáns szűkkeblűség volt az egyházatyák írásait elvetni. De a katolikusok sem fogadták el, amit azóta írtak az Isten-élményről. Szívesen állítanék össze egy könyvet a 20. századi magyar istenes (Istennel vívódó) költészetből. Lehet, hogy meg is csinálom – magamnak. Párhuzamosan olvasom Koestler emlékezését meg Csetri könyvét a nyelvújításról. Az előbbi németül is könnyebb olvasmány.

Febr. 4. (hétfő) (...) Feszült magyar–jugoszláv viszony: fegyvereket adtunk el az önállóságra törekvő horvátoknak. A kormány előbb tagadott, most keresi a felelőst. (...) Lassan már egy hete tart a szokatlan hideg.

Febr. 16. (szombat) (...) Tegnap megismételték a Károly Róbert korabeli visegrádi találkozót. A cseh és a lengyel elnök mellett a magyar miniszterelnök vezette a küldöttséget. Miért? Más jele is van, hogy Antall és Göncz közt nem jó a viszony. Az ellenzék mintha Göncz mögé sorakozna, az MSZP is.

Márc. 19. (kedd) István megkapta a Balázs Béla-díjat (30 000 Ft), a Munkácsyt nem. Már az újságban is ki volt szedve a neve a Munkácsy-díjnál, Gaál József neve, aki a helyére rukkolt, az M és a P között áll. Nem volt még telefonunk, a filmstúdióban ért el egy hölgy a művelődési minisztériumból. Orosz Istvánnal beszéltek? – kérdezte, aztán azt is, hogy melyikkel, mert az előtte álló díjlistán ketten is vannak, egy képzőművész és egy filmrendező. Amikor kiderült, mind a kettő én vagyok, igencsak megzavarodott, de persze én is. Azt sejtettem, hogy nem kaphatom meg egyszerre mind a két díjat, azt, hogy melyiket választják, számomra is csak az ünnepélyes átadáson derült ki. (Két évvel később aztán a Munkácsy is megtalált, igaz, azt már nem személyesen vettem át, mert épp Amerikában voltam.)

Ápr. 2. (kedd) (...) Az Akadémiai Kiadótól nívódíjat kaptam kritikáimért. Furcsa és sértő: a Bánk bán kritikái kiadásért nem adtak. Nem megyek föl az átvételre. A naplóban ugyan nincs rá utalás, de dátuma szerint ide passzol egy április elsején szignált levél, Sz. Péteré. Az egy-

kori tanítvány összegyűjtött, kötetbe rendezett verseit küldte el – a váci börtönből. Előre megfontolt, alias indokból, különös kegyetlenséggel elkövetett emberölés kísérlete – így áll az esetről tudósító újságcikkben. Apámat három évvel korábban, mint egykori tanárt, a védelem tanújaként idézték be a békéscsabai bíróságra. Első fokon nyolc év. A versek meglepően szépek, prozódiajuk, ritmikájuk kifogástalan. A hosszú levél fogalmazása is pontos, szabatos, az írásképen azonban átsütnek a labilis személyiséget tükröző grafológiai jegyek.

Máj. 5. (vas.) (...) 24-én bicentenáriumi munkabizottság Hidegnél. Kevés konkrétum. Katona József kétszázadik születésnapjáról van szó. Hideg Antalnál volt a megbeszélés, aki gimnáziumi évfolyamtársam és jó barátom volt, verseket írt, aztán az 1990-es önkormányzati választások után a FIDESZ színeiben alpolgármester lett. Heltai interjút csinált velem. 3-án megnyitották István egyhetes kiállítását a Katona Gimnáziumban. Pap Gábor kitűnő megnyitót mondott. A tegnapi Petőfi Népében egymás mellett jelent meg Heltai interjúja meg Károlyi Júlia cikke István kiállításáról. Igen, a nevezetes kultúrtörténész, Pap Gábor beszélt a munkáimról – ahogyan szokta, fejből, így nem tudok idézni belőle. A kiállítást kitaláló rajztanár, Szolláth Kati kérte föl a megnyitóra, de ismertük már egymást Gödöllőről, ahova kiutaztunk népművészettel kapcsolatos előadásait meghallgatni. Gyakran vetítette Dóra népmese-illusztrációit is (...) A Közel-Keleten nincs béke, Szaddam Husszeim újra nyeregben, véres megtorlás, milliónál több kurd menekül Iránba, Törökországba. Földrengések, Bangladesben szökőár, százezer halott. A volt NDK-ban tüntetések a munkanélküliség meg a drágaság miatt. Azon nemigen lehet kiugazodni, mi van a Szu-ban: Gorbacsov és Jelcin összefog? A balti államok és Grúzia kiszakadnak? Nagy ünnepélyességgel hozták haza Mindszenty hamvait.

Máj. 19. (vas.) Pünkösdvasárnap. Vigasztalhatatlanul esik az eső. (...) Egyre többet vívódom a vallással. Istennek lennie kell, de az egyháznak? A dogmák? Az egyházon kívül nincs üdvösség? S melyik egyházon kívül? A reformátusok arra is ferde szemmel néznek, aki keresztényt mond keresztény helyett. Rónay György naplóját olvasom. Ő aztán hithű katolikus volt, de mennyi értetlenséggel nézték saját egyházában is. (...) A Katona-verseket végre megkaptam, a beregszászi iskolatörténetet is. Abban fölfeledezett egy bizonyos Tóth Ferencné Szabó Márta, illetve az unokája. Levélváltás során kiderült, hogy ez a Szabó Márta apám keresztlánya, apja barkaszói tanító volt, alighanem az, aki apámat átvitte Izsnyétére, s bemutatta anyámnak. (A tanítót Szabó Sándornak hívták. Az 1919 karácsonyán, pontosabban István-napján történt gyalogtúráról az első fejezetben volt szó.)

Jún. 9. (vas.) 31-én az új könyvtár tervrajzainak kiállításán és a Buda–Utassy szerzői esten voltam. 4-én itt voltak Iványi Béláék, 5-én Farkas Árpád és a Forrás anekdotás számának bemutatása. Kálmán Lajos kétszer is volt itt mostanában, először az Eötvös Collegium fölvételi vizsgájáról érdeklődött (ő is fölvételizett!), mert hasonlót akar a képzőben, másodsor arra buzdított, vegyek részt a kecskeméti református találkozón, s beszéljek Németh László pedagógiájáról. (...) 1-jén Nagy Géza volt itt. Irodalomtanítási elképzelését ismertette, majd írásban is elküldi. Újabb púp a hátamon.

A Piaristák terén épülő megyei könyvtár tervezőjével, a szelíd humorú Mátrai Péterrel egy időben jártam az Ípárművészeti Főiskolára, és később a soproni egyetemen tanárkollégák, sőt barátok lettünk. Hideg Anti azt szerette volna, hogy tervezek egy tükörhengeres anamorfózist valahova az épület elé vagy a belső térbe, többször is találkoztunk, hogy beszéljünk róla, aztán valahogy elmaradt, nem tudom, miért. Talán Anti betegsége, majd halála miatt.

Jún. 18. (kedd) 14-én Andival Pécsre mentünk, ott találkoztunk Szabó Mártával (nagyapapa keresztlányával), következő Mártiékkel, vasárnap délelőtt a Csontváry Múzeumban, ebéd után találkozás a Fejes fiúkkal is. (...) István Lahtiban földíjat kapott. Ezt Jussi is megtelefonálta még vasárnap este. A finnországi Lahti egy nemzetközi plakátbiennálé helyszíne. A *Tovariszi Konyec!* című plakátomat díjazták. Hétfőn Chiovini, Forrás, távirat (Greza meghalt). Néhány szem krumpli Andinál.

Júl. 14. (vas.) 28-tól július 8-ig Finnországban voltunk. Erről Éva naplót vezetett. (Nem találom.)

Aug. 20. (kedd) 16-a óta Magyarországon van a pápa. Esztergom, Pécs, Máriaócs, Debrecen (ref. nagytemplom), Szombathely után a Hősök terén miséznek. Mindenütt rokonszenvet kelt, de a szertartások külsősége idegen számomra. Ezt is, a jugoszláviai polgárháborús helyzetet is háttérbe szorítja tegnaptól Gorbacsov leváltása. A szokatlan, hogy ellenállás bontakozik ki Jelcin vezetésével. (...) A sok baj között többé-kevésbé megnyugtató a kecskeméti lexikkal való vesződés.

Aug. 25. (vas.) A Gorbacsov elleni puccs már szerdán du. megbukott. Gorbacsov újra elnök, egy-más után menesztik a konzervatívokat, a puccsistákat letartóztatták, öngyilkosságok. Az igazi győztes Jelcin, láthatóan már ő irányítja. A balti államok már a függetlenség küszöbén. Jugoszláviában azonban romlik a helyzet, a horvátok és a szerbek közt állandó összecsapások, szinte már háború. Ezrével menekülnek Magyarországra.

Szept. 3. (kedd) Múlt héten a Katona-tévéfilmet készítettük. (...) A kecskeméti életrajzi lexikon lektorálását befejeztem, tegnap átadtam Csatári Bálintnak. Vasárnap ott voltam a templomban a ref. gimn. megnyitó ünnepségén. Hosszú ceremónia, mi Berecz Vendellel jó másfél óra után eljöttünk. Ma találkoztam Sárközyvel, panaszkodik a papi irányításra.

Szept. 8. (vas.) István Wiesbadenben. Nahát, ezt elfelejtettem volna, ha apu nem jegyzi föl. Egy rajzfilmes előadást kellett tartanom angolul. Ott volt Andi húgom, Stuttgartban élő párjával (talán ott ismertem meg Borsos Istvánt), ott voltak a futballkalandozás során megismert Hansék, akik Marcit vendégül látták, és persze néhány emigráns rajzfilmes, köztük Csonka Gyuri. A németországi út miatt Dóra vitte le Kecskemétre az általam rajzolt megyei címet, s apu Szegeden átvette az '56 miatt egy kissé (harmincöt év) elcsúszott docensi kinevezést. A Szu a puccskíséret után bomlik (...) Szerbia és Horvátország közt háború (...).

Szept. 13. (péntek) *Truditor dies die*. Hogy ne kelljen komolyan dolgoznom, (Katona személyisége) Bodolay cikkeivel vesződtem, a kecskeméti lexikon szerzőinek készítettem cikkírási útmutatót. Kapkodva, csapongva olvasgatok, pl. Jungot (hátha felhasználhatom az introvertált Katonához). (...) Beke Jóska kérésére előszót írtam a könyvéhez. (A Bánk bán-szótárhoz.)

Szept. 24. (kedd) (...) Jelentkezett Szalatnyai Szepi, itt van a művésztelepen új feleségével, volt házvezetőnőjükkal. Súlyos műtéten esett át (...) Tegnap meglátogattam. Rossz bőrben van. Monomániája elhatalmasodott, át akarja venni a művészeti élet irányítását. (...) A balti államok kiváltak a Szu-ból, már ENSZ-tagok. A Kaukázusban harcok, Tádzsikisztánban rendkívüli állapot, Románia igényt tart Moldáviára (...) Amerikát mindennél jobban érdekli a Közel-Kelet. Irak hol enged, hol nem. A palesztin kérdés megoldhatatlannak látszik. Térségünk befogadása Európába nem fog menni, a Nyugat a maga érdekeit védi, a franciák pl. mezőgazdaságunk exportját igyekeznek megakadályozni. (...) A vallásban nem találok megnyugtatót. Olvasom a Bibliát, de csak kétségeket ébreszt bennem. A fölerősödött egyházi törekvéseket hatalmiaknak látom.

Okt. 19. (szombat) (...) Szept. 26-án Katona-emlékbizottsági ülés. Utána Hideg fölkér az okt. 23-i emlékbeszédre. Nem vállalom. Már harmadszor kéri fel, hogy ő tartsa a városban az október 23-i ünnepi beszédet. És már harmadszor utasítja vissza. Nem lenne mondanivalója? Vagy inkább túlságosan sok lenne? 1956 októbere a nemzeti egységről szólt. Kivételes pillanata volt a történelemnek. És úgy látszik, megismételhetetlen pillanata. Most hirtelenjében meg sem számolható, hány párt, csoport, társaság hangoztatja, kizárólag ő képviseli hitelesen az egykori összetartozás-eszmét. Egyedül ő a letéteményes. És acsarkodva méregeti a másikat. Olvasónaplóiból próbálom kisilabizálni, miről beszélt volna. Történész, vagyis a múlt elemzése alapján vizionálja a jövőt, és tudja, hogy az ilyesmi munka nélkül nem megy, szellemi munkát kell beletenni, és nem is keveset. A szatmári béke és a kiegyezés kora kapcsán a reálpolitikát emlegeti ... „a közjogi sérelmi politika elterelte a figyelmet a valódi tennivalókról” és Jókai 1867-es írásait lapozza. A '89 után egyre hevesebben hangoztatott nézet, hogy töröldjön az elmúlt negyven év, sőt negyvenöt, és a Horthy-féle Magyarország legyen a tabula rasa alapja, fölbosszantja. Pedig milyen egyszerű is volna olykor fölemelni a történelem egyik sarkát és sebtében, amúgy heribertilligesen alásöpörni a fölösleges évtizedeket. (Lehetetlen? 400 éves közös gimnáziumunkban mégis ez történt. Az 1990-es újrainduláskor az egyház törölte az iskola múltjából az „állami éveket”, majd tanulságos számtanpéldával üzent az utókornak: a 400. évét ünneplő kecskeméti református gimnázium története: 1564–2006.) Ebben az országban még jó darab ideig együtt kell élniük az 56-os raboknak és foglárjaiknak, a besúgóknak és besúgottainak, a hóhéroknek és a fölkaszottak gyermekeinek, amit persze nem könnyű tolerálni, de nincs más lehetőség. Ami a forradalom eszméjétől legtávolabb van, az a forradalom kisajátítása. Vajon sikerült az ő fejével gondolkoznom? Nem tudhatom. Apu! Azt remélem, hogy legalább az első, a '89-es fölkérést tapintatosan utasítottad vissza. Legalább miattam. A felkérő az a Szentendrei Szusza volt, aki harminc évvel korábban megmentette az életemet. Ő jött rá – akkor Magyaratanár volt, most úgy tűnik, emdéefes pártember –, hogy agyhártyagyulladásom van.

(...) Másnap Istvánnal Keszibe. Ők Egerbe mennek Öcsi darabjának bemutatójára, éjjel után érnek haza. Szombaton a vadaskertben ebédelünk, s köszöntjük őket házassági évfordulójukon. Este Dorkával templomba megyünk. Cseri Kálmán valóban magával ragadó szónok, de kötelességeit nem győzi le.

Öcsi darabja alatt feleségem féltéstvéreinek, Sultz Sándornak És a hősök hazatérnek című színműve értendő. A templom pedig a pasaréti református gyülekezeté, ahol apám 1957-ben érettségizett tanítványa, Cseri Kálmán a lelkész. Ebben a jegyzetben van szó az erdélyi útról is. 1991 októberében egy erdélyi előadaskörútra hívták apámat, amelyre csak úgy vállalkozott, ha elviszem autóval, én meg rábeszéltem Haris Laci barátomat, a legendás Erdély-ismerőt, ő is jöjjön velünk. A napló nyomán elég jól rekonstruálható az út, sajnos a fotóim alapján kevésbé. Véletlenül olyan filmeket vittem magammal, amelyekre három hónappal korábban már ráfényképeztem a Hungaroringen rendezett autóversenyt, amelyet a finn autóbolonddal, Velivel néztem meg. Most, újra elővéve a képeket, úgy látom, mégiscsak van valami fura izgalma a kétszer exponált képeknek. Az új Renault-val mentünk – hazatérve a szervizben azt kérdezték, a Holdon jártunk-e vele. Hát majdnem. Berecki Pityuval, a csíksicsói plébánossal a Hargita legtetéjére is fölkapaszkodtunk.

Nov. 12. (kedd) A legutóbbi bejegyzés óta eltelt napok a Katona-bicentenáriumi jegyében folytak. 28–29-én beszélgetés Beke Jóska Bánk bán-szótára ürügyén a Bajor Gizi Múzeumban a tévé számára (Mészöly Dezső, Beke Jóska, Szatmári István, Kerényi Feri meg én). 30-án de. a Bányaiiban tar-

tottam előadást Katonáról. Lényegében az erdélyi szöveget mondtam, talán kissé ügyetlenül indítva Széchenyi véleményével. 31-én de. két kislány volt itt a Németh László Gimnáziumból, a Katona Társaságról kérdezték. 4-én megírtam, 5-én elvittem Heltainak cikkemet Katona egyéniségéről. Du. a szegedi rádiótól volt itt egy fiatalember, amit mondtam, 10-én de. volt hallható. Este Varró Jánosnál jártam, lépjen be az Irodalomtörténeti Társaságba, legyen a megyei vezetőség tagja. 7-én a Katona-kiállítás szakmai átadása, nincsen készen, a megnyitóra sem fejezték be. Du. legépeltem többször átírt előadásomat (Katona személyisége). 8-án du. megkezdődtek az ünnepségek, Kerényi kitűnő beszéde a Katona-háznál, KSI (Kovács Sándor Iván) kevésbé jó elnöklése, de kedves üzenete Kereszturytól. A megyei tagozat megalakulása, Heltai gyenge, Fazekas jobb, Beke kitűnő előadása. Este a színházban: gyenge műsor, csak az énekkar jó. A fogadásra nem maradtam ott, mint Bekétől hallottam, okosan tettem. Jó közönség a szombati előadásokon. Többek szerint nekem volt legnagyobb sikerem. Este zsúfoltságig megtelt a kisterem a műv. központban. Buda és Dobozi tetszett legjobban. Plugarók megjönnek, szállásukat Chiovini Mónika intézi. Nagy Micut hazakisérjük, másnap reggel érte megyek. Belehallgatok a szegedi műsorba, elmegyünk a Katona-házba, a kiállítás állapota változatlan, Kassa Pozsony helyén, a feliratokból betűk hiányoznak. (...) 11-én koszorúzás a szobornál, itt is, mint előző nap a sírnál, vinnem kell a koszorút, a sírnál KSI-vel, itt Komáromival. Du. 5-kor a középiskolások Katona-vetélkedője a helyi tévé közvetítésével, közben a Gonda lányok meg Havasy Viktor nálunk, gratulálnak előző esti tévés szereplésemhez. Szombathytól tudom meg, hogy a pestiek átvették itteni Katona-sorozatunkat, délutánonként a híradó előtt hozzák. (Közben rájöttem egy hibára, 1845 helyett 1846-ot mondtam.) Jugoszláviában dúl a háború.

Dec. 22. (vas.) (...) A Szovjetunió megszűnt, Oroszország (Jelcin) vezetésével laza államszövetség alakult. Jugoszláviában most fegyverszünetet kötöttek, de a harcok folytatódnak. A közel-keleti béke ügyében nincs haladás. (...) Ma a rádióban, Bölcs Pista műsorában érdekes teológiai fejtegetés Nyíri professzortól: Isten mindenkit üdvösségre szánt, a keresztény egyházon kívül is lehet Krisztus tanítása szerint élni, anélkül is, hogy valaki tudna Krisztusról vagy elfogadná. Ez bizony ellentétes a hit által való üdvözülés református tanításával, de nagyon emberi. (...) Apám mondogatta, hogy az igazi kereszténység a tisztességes, segíteni kész emberség.

1992. jan. 15. (szerda) Tegnap volt Panni temetése (nagyamama húga volt, talán apu keresztanyja is?) 13-án autóbusszal mentünk Pécsre. Andi állapotos. (...) A politikai helyzet aggasztó. A szerb-horvát ellentét változatlan. Ellentétek a szovjet utóállamok közt, s a lakosság egy része Sztálin-képek alatt tüntet. Irak továbbra is lőporos hordónak látszik, hamarosan elkészülhet az arab atomfegyver.

Jan. 31. (péntek) (...) István ma reggel repült el Frankfurton át Bombay-ba. Filmfesztivál. Versenyfilmje is van, külön vetítés is lesz a filmjeiből, s ott beszélnie is kell. Mindez számára öröm, nekünk izgalom. Reisenbüchler Sanyival, Cakó Ferivel és Szobolits Bélával utaztam. Színes mintákkal kifestett elefántok és kóbor tehenek sétáltak az utcán. Megdöbbenő a szegénység és meglepő a gazdagság egymás mellett. A kasztlak közt tilos az érintkezés. Friss hír: egy különböző kaszthoz tartozó fiú és lány egymásba szeretett. A szülők döntése: lefejezték őket. Ez borzasztó, mondom egy szimpatikus helyi újságírónőnek, akivel együtt ebédeltem. Egyetértően bólogatott: inkább meg kellett volna mérgezni őket. Hasmars. Hazafelé egy extra nap Párizsban, mert lekéstük a csatlakozást. (...) Szegedre elküldtem a tematikát (A Bánk bán „viszontagságai”), meg az irodalmat. Tanítani kezdett az egyetemen, egy későbbi jegyzetből kiderül, 11 hallgatója volt.

Febr. 28. (péntek) Szeged a vártnál kevésbé kellemetlen. Az órán elfogadható beszámolók (...) Pomogáts is biztat, hogy adjam be a kandidátúra-kérvényt. Kedd óta a téziseimet állítom össze.

Márc. 8. (vas.) 5-én már harmadszor Szegeden, az órákkal nincs baj, de pénz nincs, még az előző útiköltséget sem fizették ki. (...) István Hágában volt. Oda is, vissza is Stuttgartban Andieknál. Andi húgom Borsos Istvánnal Stuttgartban élt, ott fog majd megszületni szeptember elsején Imola Flóra. Hágába Krzysztof Ducki Magyarországon élő lengyel grafikus barátom öreg Mercedesével autóztunk. A Theatre Zeebelt és Studio Dumbar által szervezett előadás-sorozatra, illetve kiállításra hívtak bennünket. Előző évben Magyarországon járt két holland hölgy, Leonie Dumbar-Ten Duis és Annelies Haase, hogy kiválasszák a résztvevőket, és a készülő kiadványba interjúkat is csináljanak velünk. Az egykori vasfüggöny mögötti (innen) országok mindegyikét végiglátogatták, és mindenhol hívtak egy vagy két művészt, illetve egy irodalmárt. Tőlünk Konrád Györgyöt szerették volna, aki végül nem tudott menni, az általam ajánlott Török András viszont igen. András még az esemény előtt is tökéletesítgette angol nyelvű előadásom kiejtési hibáit. Eredeti szakmája szerint angoltanár is volt, gyakran ebédeltem vele akkoriban „üzleti alapon”: ő ebéd közben nyelvórát adott, a számlát viszont én álltam.

Márc. 30. (hétfő) (...) Távolodóban a vallástól, amelyhez közel nagyon sohasem voltam. Illyés naplójában: „A vallásos hajlamú Babits sosem olvasta végig a Bibliát. Idétlen pletykák rosszul megírt sorozatának tartotta, összevetve persze a görög mitológiának főleg a földolgozásával. A bárgyú mese, ahogy Jézus disznókba varázsolja az ördögöt! Ábrahám kése Izsák nyakán, ami elvette nem egy gyermekkori éjszakáját! Hitoágya vezette ilyen igényessé Babitsot. Engem is? Hányszor belefűlledtem én is mindkét testamentum stílusába, eszmetocogóiba.” (Naplójegyzetek 1975–1976) Talán büszkélkedésnek tűnik föl, de így vagyok én is. Írtam már róla. Vajon az isteni kijelentést, az ember isten utáni vágyát, igényét miért épp a Biblia, s csak az közvetíti, fejtí ki? Filozófia, költészet, művészet nem erre törekszik? S ha elfogadom, hogy 2000 éve újjá kellett alkotni a zsidó vallást (nemzetiből egyetemessé téve), 500 éve ezt meg kellett reformálni (hozzáigazítani több formában is az akkori világhoz), miért ne fogadhatnám el az állítólag Zwinglitől származó „semper reformari” szerint a hitnek a mai tudáshoz való hozzáigazításra való jogot, lehetőséget. S ha üldözni ma már nem is szokás, elutasíthatók, lemosolyoghatók-e a más művelődési és élményviszonyok közt keletkezett hitek?

Április 10. (péntek) (...) Zentai Marika kérte, hogy a jövő évben is tartsak órákat Szegeden. Gondolkodási időt kértem, nem fogom vállalni. A múlt hét végén, e hét elején megfeszített munkával korrigáltam, jegyzeteltem egy Berzsenyi-verseskötetet. Most szerveződő új kiadó készíti egy klasszikus sorozat indításaként. Mátis Lívia keresett meg, aki annak idején a Szépirodalminál szerkesztette Berzsenyi–Kis János kötetemet. Fekete Józsa szobrot mintázott rólam. (...) Ma várjuk Istvánt, negyedmagával kiállítása lesz a képtárban. (...) A szerbek most főként az önállósult Boszniát támadják. Harcok Moldvában, Azerbajdzsánban, éles ellentét Ukrajna és Oroszország között. Az arabok újra meg újra szent háborúval fenyegetőznek (Arafat gépe kényszerleszállást végzett, három halott, neki csak apróbb sérülései). A Berzsenyi-könyvet a Századvég Kiadó fogja kiadni 1994-ben. A kiállításra („Retúr nélkül”) Kecskemétről elszármazott művészeket hívtak: rajtam kívül eZámbót, feLugosit, Hegedűs2-t.

Április 19. (vas.) Ma húsvét. (...) Meghallgattuk-néztük a tévében a Kálvin téri istentiszteletet. Hegedűs Lóránt beszéde megfogott. „Még egy kevés idő, és a világ nem lát engem többé; de ti meglátok engem, mert én élek és ti is élni fogtok” (Ján. 14:19), ha nem is kifejezetten így magyarázta is, azt az értelmezést is megengedi, hogy a feltámadás szellemi energia felszabadulása (hasonlatként használta is az anyag energiává változását az atomrobbanáskor). „Az ige testté lett, és lakozzék mi közöttünk”. (Ján. 1:14); testben megszűnővén mint ige: tanítás, példa él. Versidézetei (Ady, Pilinszky, Váci) nekem azt igazolták, hogy az isteni üzenet nem csak a Biblia.

Máj. 23. (szombat) István 27-én megy Rióba, Andi 28-án jön haza. (...) 14-én megvolt a tisztújítás a Katona Társaságban. Azt vártam volna, hogy legalább megköszönik több évtizedes működésüket. Annak örülnék, hogy Buda vállalta az elnökséget. Ügyvezető elnökként továbbra is Komáromi lesz a vezető. (...) Jugoszláviában továbbra is folyik a háború, de a Szovjetunióban is több helyen. Ilyen tomboló nacionalizmus még nem volt. Los Angelesben véres négerzavargások. Kína atombombát robbant, Észak-Korea is atombombát gyárt. A szakértők szerint egyre közelebb egy világra kiterjedő természeti katasztrófa. A dunai vízlépcső ennek csak csekély része, de bennünket közelről érint. A szlovákokkal nem lehet tárgyalni, a csehekkel talán lehetne, de ők félnek Szlovákia elszakadásától. (Nem lenne jobb nekik?) (...) Múlt héten meghalt Kiss Jóska, Klaniczay Tibor is. Este altatót vettem be, szívom egyik cigarettát a másik után (...) Rio de Janeiróba az ökológiai világkongresszus kapcsán szervezett képzőművészeti események miatt mentem. A szervező, Felipe Taborda 30 grafikust hívott meg a világ minden tájáról. Egykori főiskolai osztálytársam, a Rióban élő Rui de Oliveira jóvoltából hosszabb ideig ott maradhattam, sőt átrepültem Sao Paolóba is, ahol a kiállítást, illetve az előadásokat megismételtük. Az ökológiával volt kapcsolatos a tervezett bős-nagymarosi vízlépcső is, a róla szóló vita azonban egyre inkább átcsúszott a politikába. '88-ban én is ott meneteltem a „Dunaszauroszt” feliratú táblák alatt, kiabáltam a tömeggel, hogy „vízlépcsőt vagy demokráciát”, miközben alig tudtam valamit a tervezett létesítmény előnyeiről, igaz hátrányairól is csak annyit, amennyit a szakértővé előrukkolt irodalmároktól, filozófusoktól, színészekről és filmrendezőktől hallhattam. Bizonyára szívesebben kiabáltuk volna mindnyájan, hogy távozzon a szovjet hadsereg és legyen többpártrendszer, de ahhoz még nem voltunk elég bátrak. A rendszerváltás után a vízlépcsőellenes mozgalom már állami támogatással buzoghatott, hiszen Antallék úgy érezték, nem fordulhatnak ellene a fősodornak, amely őket is fölemelte. Utólag úgy gondolom, ha a vízlépcső tervét higgadtabb politikai környezetben lehetett volna megvitatni, bölcsebb döntés is születethetett volna.

Apám nyarának jó része munkával telik, az ÚMIL-cikkek szerzőivel csatázik, készül a kandidátúrára, a kánikula dacára sem utazik el anyuval Szepezdre, Marcit korrepetálja német nyelvtanból, aggódik a boszniai háború és az itthon is erősödő nacionalizmus miatt, birkózik a Bibliával, és nézi a barcelonai olimpiát (11 arany).

Szept. 28. (hétfő) 24-én volt a Tanú megjelenésének 60. évfordulója alkalmából rendezett tanácskozás. Németh Lászlórol csak én beszéltem Kecskeméttel (Tóth Lászlóval) való kapcsolatát föllevevén, a többiek (Sándor Iván, Poszler György, Török Endre) a „Vannak-e még partok és csillagok?” cím kapcsán a jelen kilátástalanságát elemezték többnyire elvontan, filozofikus magasságban. 25-én az MDF rendezésében Alexa Károly beszélt a mai magyar irodalomról, főként az anyagi lehetőségek hiányát panaszolva, s az írók hallgatását a kiegyezés utánival hasonlítva össze. A hozzászólók Csurka dicséretére tértek (nem az íróéra!), s zsidóztak; eljöttem, igen rossz érzésekkel. (...) Ma de megnéztük István kiállítását (Vigyázat, lépcső!), s fölkerestük Károlyi Ágneszt (...).

A Dorottya Galériában rendezett „lépcsős” kiállításnak ugyanazt a címet adtuk, mint ami a három évvel korábbi rajzfilmem címe volt. A kiállítást Jerger Kriszta rendezte.

Okt. 25. (vas.) Pénteken botrány: Göncznek nem hagyták a beszédét elmondani, tüntettek ellene. Nagyon úgy néz ki, hogy fölbérelt suhancok. A kormány sajnálkozik. (...) A szlovákok megkezdték a Duna elterelését.

Nov. 1. (vas.) Megkezdtem a tanítást a ref. gimn.-ban.

Nov. 8. (vas.) 6-án a kandidátusi vita várakozáson fölüli eredményt hozott. Nemcsak Kerényi javasolta teljes munkásságom alapján a nagydoktori címet, hanem Nagy Imre és a hozzászólók is.

A bizottság egyhangú döntést hozott: kandidátusság azzal a szintén egyhangú további javaslattal, hogy további szükséges eljárással adják meg a nagydoktori címet. (...) Hozzászólt a bizottságból Weber, Nagy Miklós, Bíró Feri, a jelenlévők közül Székely György, Fenyő, Fried, Kovács Sándor Iván. Mi is ott voltunk, különösen Dóra, aki vállalkozott rá, hogy az ilyenkor szokásos büfét adja.

Nov. 15. (vas.) (...) A világ dolga (Bosznia, Duna-elterelés, a kisebbségben élő magyarok sérelmei, a hazai pártharcok) továbbra is elkészerítő. Az amerikai elnökválasztáson a hidegháborúban meg Irakban diadalmaskodó Bush megbukott. Győzött a demokrata Clinton. Jó ez nekünk? Kezdjük úgy nézni Washington, mint korábban Moszkvát. Kedden itt járt Jelcin, megkövetésül 56-ért tisztelgett Nagy Imre sirjánál.

Dec. 20. (vas.) Kedden elmentem a ref. gimn. tanárainak „ideológiai továbbképzésére”. Persze nem így hívják, de engem arra emlékeztetett. A püspök, Hegedűs Lóránt tartott előadást a modern természettudomány és a hit viszonyáról. Azt bizonygatta, hogy a modern fizika a szellem primátusát igazolja. Ha így is lenne, ez még a személyes Isten létének bizonyítására sem elegendő, még kevésbé a keresztény, sőt református dogmatika igazolására. Ki is bukott belőle, hogy a mai teológia nem a Szentháromság s egyéb hittételek bizonyításával foglalkozik; a ma kérdése, van-e Isten. (...) Könnyedén beszélő, fogalmazó, de túlságosan bőbeszédű s önmagában is tetszelgő ember. Nem tudom, honnan ismer, de külön üdvözölt.

*1993. febr. 28. (vas.) István csütörtökön elutazott New Yorkba. (...) Pénteken robbantás egy metróállomáson, tűz a fölötte levő felhőkarcolóban. Állítólag hat halott, ezer sebesült. Évának nem mertem mondani, csak nem volt ott István. Kösz az aggodást, apu! A Central Park környékén jártam épp, négy-öt kilométerrel északabbra, de a detonációt hallottam, s percekben belül erről beszélt az egész város. Ez volt a nyolc évvel később földig rombolt Világkereskedelmi Központ iker tornyai elleni első komoly merénylet, talán a főpróbája. A mélygarázsban robbantottak föl egy robbanószerrel megtömött buszt. New York egyébként csak közbülső állomás volt. A West Virginiai Huntingtonba mentem tovább, ahol a helyi egyetem *Graphic Design in the New World Order* címmel konferenciát és kiállítást rendezett. Bérelj egy autót, ajánlotta Szabó Guszti, akinél New Yorkban megszálltam, csak úgy lehet átélni, mi is az a „freedom of America”.*

Pénteken elmentem az MDF klubjába, Kálmán Lajos Himmuszról tartott előadására. Az előadás (bibliai párhuzamok, zenei stílusrétegek) érdekes volt, az utána következő vita ellenszenves. Egy szemüveges úr alaposan és indulatosan tett hitet a keresztény-nemzeti gondolat mellett, s megrótt a többségükben ateista pedagógusokat, a levitézlett rendszer neveltjeit. Én is elég indulatosan utasítottam vissza azt a törekvést, hogy a kultúra szolgálja a politikát. (...) Vajon koppintás lenne az én orromon is az „ingerült válasz” (az én plakátjaim szolgálnak-e?).

Márc. 15. (hétfő) (...) István újra jelentkezett, előadásai jól sikerültek, hét elején megy Kaliforniába, így reméljük, elkerüli a keleti parton tomboló vihart. Dehogy kerültem. Azt az 1993-as hóvihart a Wikipédia egyszerűen „the Storm of the Century”, vagyis az évszázad vihara néven emlegeti. Voltaképp szerencsém volt, egy washingtoni kitérő után még a hétvége előtt visszaértem New Yorkba, hogy Gusztávékkal kimehessek Woodstock közelében lévő hétvégi házukba, ahonnan aztán már nem is lehetett visszajönni. Igaz, nem is kellett, mert abban az évben március tizenötödike – és a következő néhány nap – munkaszünet lett az USA keleti felén: bemondta a rádió, ne próbáljon senki munkába menni, mert a hatalmas havazás miatt összeomlott a közlekedés. Ott, az Appalache hegyei közt sieltem életemben először – és utoljára. Santa Monicába – Bányai Pistához – csak egy hét múlva repültem el, hogy nyáriás melegben a tengerparti homokban süttessem a hasam.

Hazatérve hamarosan levelet kaptam a huntingtoni Marshall Universitytől, állást ajánlottak, pontosabban, hogy pályázzam meg a számomra rezervált állást. Ha fekete, toló-kocsis nő lennék, ráadásul leszbikus, könnyebben menne, de így sem lesz gond, mondta nevetve Robert Rowe, aki föl is hívott. (Akkortájt kaptunk végre telefont.) Nem tudom, apámmal beszéltem-e róla. Robertnek adott válaszom azt bizonyítja, hogy a naplójából áradó pesszimizmus engem egyáltalán nem érintett meg. Magyarországon most nyílik ki végre a világ – mondtam –, korlátlan lehetőségek előtt állunk, most teljeseedik ki a demokrácia, bla-bla-bla. Szóval olyan dolgok várhatók itt, amelyekről nem szívesen maradnék le.

Azzal, hogy „amerikai tanár” legyek, egyébként megpróbálkozhattam itthon is. 1988-ban ismerkedtem meg William Ronaldsszal, aki a New York-i St. John's Egyetem College Europe programjának koordinátoraként minden évben megérkezett egy csapat diákkal. A Szabadság-hegy (1990-től Széchenyi-hegy) tetején, a Vörös Csillag (1989-től Panoráma) Szállóban laktak, és onnan járták be Európát. Bill az egyetem művészeti tanszékének vezetője volt, és grafikusművész, aki gyönyörű rézkarcokat csinált, és respektálhatta az én munkáimat is, mert megkért, foglalkozzam olykor a diákjaival. Épp akkor kaptam a feladatot, tervezzek bélyegsorozatot Amerika „felfedezésének” 500. évfordulójára, gondoltam, bevonom az egyik lányt, mert a közös munka mentén lehet legkönnyebben megtanítani valakit a szakmára. Be kell ismernem, inkább én tanultam tőle. A lány ugyanis indián volt, akinek a „felfedezés” egészen mást jelentett, pontosan a fordítottját annak, mint amit én európaiként tanultam, tudtam vagy képzeltem.

Május 2. (vas.) (...) Platónt kezdtem olvasni. Sokkal magasabb rendű erkölcs, mint az Őszövetségé.

Máj. 31. 22-én este 35 éves érettségi találkozáson voltam (...). Halottak már ebben az osztályban is (...). 28-án 50 éves érettségi találkozó. Kevesen. Itt is sok halott. (...) Tegnap a 40 éves találkozáóra már el sem mentem. Nem szándékosan – elfelejtettem.

Jún. 27. Imolát 12-én megkeresztelték. Istvánék a keresztszülők. (...) Közben zajlott az animációs filmszemle, István díjat kapott. A Vigyázat lépcső! című film. A keresztelő miatt nem értem át a díjátadásra, pontosabban majdnem átértem: a Városi mozi előcsarnokába lépve halottam meg a nevemet és a tapsot. 28-án reggel 5-kor indultunk Pestre, onnan a különbuszon Beregszászba. Sokan vártak bennünket. Kerényi Gyuszi vitt el hozzájuk. (...) Nagy sétát tettünk a városban. Elhanyagolt, piszkos. (...) Nagyapáék házába nem engedett be az új tulajdonos. Azt mondják, fél, hogy visszaigényeljük, állítólag erre most van lehetőség. (...) Szombaton (19-én) találkozás az iskola előtt. Jóni Mici azonnal megismert, én őt nem. Linner Bertalan utcájának, emléktáblájának leleplezése, látogatás a régi iskolában, a jelenlegi magyar gimnáziumban, szobrok, emléktáblák koszorúzása (Illyés szobrát mi Micivel), majd a temetőben Deák és Szakolczai tanár úr emléktáblájának leleplezése (a „3 napos munkában” puszultak el). Délután osztálytalálkozó a műv. házban (zsinagóga), 6-kor templomba mentünk, 7-re vacsorára a Vérke-partra. 9-kor: menjünk haza, mert rossz a közbiztonság. (...) Barkaszon Sári és Manyika is várt bennünket, hamarosan Ődi is megjött Robival, az unokájával... Az iskolai találkozó ürügyén létrejött egyhetes kárpátaljai utazásról hosszan írt, fontos lehetett neki, s a jegyzetekből végre talán az is kisilabizálható, ki kicsoda a rokonságban. Sári Etus néninek (nagyapám testvérének) a lánya (úgy tudom, nem ment férjhez). Manyikáról azt írja: az ő apja, apám igen rokonszenves unokatestvére a „3 napos munka” áldozata lett. Manyika férjét Bélának hívják (Munkácson lakó lányuk [Marika] alig tud valamit magyarul, a férje [származása szerint német] kitűnően, a gyerekek [két kislány] jobban, mint az anyjuk.) Gyanítom, hogy Manyikáék pazar ellátásunk végett vágtak disznót a múlt héten. Ődi Sári testvére (tehát mindketten unokatest-

vérei apámnak). Ődi feleségét Böskének hívják, a fiuk Palika, aki festőművész lett (képei eladásából él). Palika felesége a szép ukrán (vagy ruszin?) Natasa (magyarul ért ugyan, de nem beszél). Palika és Natasa fia Robi kétnyelvű, ősszel megy iskolába (ukránba). Sütő Mísa a barkaszói szomszéd csak névrokon, de jó barát, ő is meghívta ebédre aput és anyut. Ennek a Misunak a lánya, Magdi települt át Törökbálintra, s mivel gyakrabban járt haza, hozta és vitte a híreket.

Aug. 13. (péntek) *Pesten voltam a Rádióban. Bán Magda készített velem interjút Sándor Iván Bánk bán-könyvéről. (...) Domokos Matyi lényegében szabad kezet adott, hogyan készítsem el a prózával kiegészített Berzsényi-kötetet. Lesz vele dolgom, de nem is baj. A változatlanul rossz külvilágról igyekszem minél kevésbé tudomást venni. Ehhez is jó Berzsényi.*

Nov. 7. (vas.) *Az ország és világ bajai változatlanok. Itthon kiújult a médiaháború. (...) Az ellenzék külföldön azt terjeszti, hogy Magyarországon vége a sajtószabadságnak. (...) Antall egy hónapi kezelés után most jött vissza Kölnből. A jugoszláv háború megszüntetésére eredménytelen tárgyalások. Jelcin katonasággal veri le az ellenzéket. A Nyugat támogatja, de most meghökkenet (...) István 9-én megy Portugáliába. A Porto melletti Espinhóban rendezett rajzfilmfesztiválra valószínűleg az előző évben forgatott Kert című filmmel mentem – a forgatókönyv alapjául szolgáló novella írására Andit vettem rá.*

Dec. 7. (kedd) (...) *A helyi lap már korábban is közölte, most meghívót is kaptam rá, Bács-Kiskun Megyéért díjat adnak dec. 11-én. Tegnap a Műv. és Közokt. államtitkártól is levelet kaptam: 56 utáni meghurcoltatásom kártérítéseként 30 000 Ft-ot küldenek. Nem kértem, korábbi leveleikre nem is válaszoltam. Nem tudom jó szívvel fogadni ezt a sok kitüntetést, kártérítést (99 000 Ft kárpótlási jegyet is kapott), az ország jönne végre rendbe.*

Dec. 18. (szombat) *12-én délután meghalt Antall József. Ma volt a temetése. Talán a kellenél is nagyobb pompával. (...) Az MDF Boros Pétert javasolja utódnak. Az ellenzéki pártok ellene fognak szavazni. Antall halálával tovább romlottak a koalíció választási esélyei. (...) Átvettem a megyei díjat. 5000-et elküldtünk Mariéknak, 5000-et befizettem a vajdasági karácsonyi segélyezésére, adok a kárpátjaiaknak is.*

1994. febr. 17. (csüt.) *Urbán Satyát megölte egy alkalmi román ivótársa a Balaton-felvidéken levő pincéjében. Tegnap volt a temetése Kiskunhalason. (...) Ultimátum a boszniai szerbeknek, ha nem vonják ki ágyúikat Sarajevó környékéről, a NATO bombázni fogja őket. A szerintem bölcs magyar álláspont: ehhez nem adjuk át a légtérünket (az osztrákok igen). Sarajevó újra egy világ-háború tűzfészke lehet?*

Az év eleje a beregszásziak jegyében telt. Egy autóbusznyi kisdiák vendéglátását szervezte meg – szállás, ellátás, tanulás, kecskeméti és budapesti programok. Március 4. és 21. között voltak itt, de már januárban el kellett kezdenie kilincselni a szoba jöhető filantrópoknál. Április 11-én díszpolgárrá választották. *Köszönő szavaimban kiemeltem, hogy nem az enyém az érdem, hanem munkásságom tárgyáé, Katonáé. A májusi országgyűlési választások (8-án, illetve 29-én) nagy MSZP-fölényt hoztak, s bár önállóan is alakíthattak volna kormányt, koalíciót ajánlottak az SZDSZ-nek, akik el is fogadták azt. Horn Gyula lett a miniszterelnök. Szakértői kormányt ígértek, de ahogy látom, ez nem jön létre. Nem a szakértelem, hanem a politikai alku döntött a tárcák elosztásáról. (...) Robbantás a Parlamentnél, lovasroham a kupagyőztest ünneplő Fradi-szurkolók ellen. Újságírók azt igyekeznek sejtetni, hogy ezek, meg Horn balesete valamiként összefüggenek. Boszniában csitulnak a harcok, de a tartós békére kevés a kilátás. Észak-Korea atombombát gyárt? Ingatagnak látszik az izraeli-palesztin*

megegyezés. Ruandában öldöklés. AIDS, kullancs, környezetszennyezés... Egyre aggodalmasabbak a bejegyzései, a visszarendeződés gyanúját keltő belpolitikai események, a növekvő infláció, a békétlen világpolitika mellett a Stuttgartba költöző Andi miatt aggódik, illetve anyu húga, Mari néni (a keresztanyám) miatt, aki sokadszor kerül kórházba, s menthetetlennek látszik, és persze ott vagyok én is, a folytonos utazásokkal. A nyár elején Mexikóba repültem, a naplója alapján tudom kisilabizálni, jún. 10-től kb. egy hónapig voltam ott. Mexikóvárosban Ramón López Velarde házában, a Casa del Poetában kiállításom nyílt, és plakáttervező workshopot vezettem tíz-tizenkét diáknak. Kedves társaság, jó hangulatú munka volt. Coni Robinson nevére emlékszem (a kubai Antonio Pérez Níko felesége volt akkoriban), egy magyar származású fiúra, aki azért jött, mert megtudta, én vezetem a munkát, és persze a vendéglátómra, Xavier Bermúdezre, akivel Rióból ismertük egymást. Akkor még nem tudhattam, hogy az elkövetkező évtizedekben tíznél is több alkalommal hívnak vissza Mexikóba (San Luis Potosi, Veracruz, Xalapa, Oaxaca...), ha csak sejtettem volna, nekiálltam volna megtanulni spanyolul, így azonban angolul voltunk kénytelenek kommunikálni, ami olykor érdekes félreértéseket okozott. Egyszer, ez Guadalajara-ban történt (legtöbbször oda hívtak), egy színházteremben sok ember előtt kellett beszélnem, s közben vetítgetnem a munkáimat. Próbáltam csak a legszükségesebb információkat átadni – ami látható, vagyis nyilvánvaló, azt épp csak érintettem. A hallgatókon fülhallgató volt, valaki valahol spanyolra fordította az elhangzottakat. Egy idő után úgy éreztem, mintha bizonytalanság támadna a nézőtérben. Néhányan levették a fülhallgatót, szomszédjuknak kezdték magyarázni a látottakat és értelmezni a hallottakat. Egyszer csak a tolmács éteri, némileg zavarodott hangja is „beszólt”. Nem tudja követni, amit mondok, visszatérhet-e néhány kifejezéshez, rákérdézhet-e néhány szó jelentésére, amelyeket nem tud értelmezni. Persze, mondtam, sőt ha ideálna mellém a színpadra, rögtön a vállamra csaphatna, ha valamit nem mondok eléggé érthetően. Jön máris – és csakugyan kisvártatva két férfi jelent meg a színpadon. A tolmács – és aki vezette. A fordító ugyanis vak volt. Mint később megtudtam, születése pillanatától. Sohasem látott. Nem volt nehéz megértenem, hogy amikor a vizuális illúzió mibenlétét taglaltam, amikor arról beszéltem, hogy bizonyos munkák mást jelentenek akkor, ha messziről nézzük őket, mást, ha közelebről, vagy éppen egy speciális szemszögből, az számára mind-mind elképzelhetetlen tartalom volt. És akkor még jöttek az anamorfikus torzulások. A látványparadoxonok. Az optika rejtelmek. Változtatnom kellett, úgy kellett beszélnem, hogy a képeket nem hívhattam segítségül. A szavaknak viszont „láttatónak” kellett lenniük. Talán a lent ülőknek unalmasak voltunk, ő azonban egyre jobban élvezte, és röstellem bevallani, de én is. Sikerült leküzdenem a szégyent, amelyet akkor érzünk, ha érdemtelenül vagyunk valaminek a birtokában, ami társunknak nem adatott meg. Mexikói élmények nyomán íródott a *Danse macabre* című vers, a *Könyv a tükörben* című könyv, s alighanem a *Páternosztér* című regény főszereplője is azért Mexikóból érkezik, mert elég jól megismertem az ottani világot. Azt persze nehéz megítélni, ottani eredményes munkásságom bizonyítéka-e, hogy egy rajzomat az egyik diák magára tetováltatta. A parkokban óriáskivetítőkön néztem a focivébé meccseit. A Mexikó–Bulgária után hatalmas fiesta volt, pedig a bolgárok jutottak tovább. (Egy unalmas 1:1 után tizenegyesekkel). Miközben én itt, apu otthon nézte a meccset, és persze dohogott. *Futball-vb. Egy öngólt vétő kolumbiai játékost lelőttek. Maradonát hazaküldték dopping miatt. Egy német játékost azért, mert csúnyát mutatott a közönségnek. Játék ez? Sport ez? Reklám, üzlet, durvaság.*

Apám közben előadásokat, cikkeket, könyvekbe írandó verselemzéseket vállalt, néha interjúkat is, aztán bosszúsán kérdezte meg magától: *Kár volt vállalnom? De akkor mivel tölteném az időmet?* Alighanem olvasott volna, hiszen így is azt tette. Egyre hosszabban írt az olvasmányairól, amelyek közt másodsorra, sőt többedszerre olvasott könyvek is voltak.

A napló kétharmada olvasmánynapló, sőt talán több is, mint kétharmad. A klasszikusok meg persze a munkájával kapcsolatos írások mellett lépést tartott a kortárs irodalommal: Konrád György, Szentkuthy, Határ Győző, Esterházy, Spiró, Sándor Iván, Otflik, Karinthy Ferenc, Nádas, Jókai Anna, Koestler (németül), Böll, John Lukács, Czesław Miłosz. Ja, úgy tűnik, elkészült végre-valahára az *Új magyar irodalmi lexikon*, a dec. 26-i jegyzetben ezt olvasom: *István az ÜMIL-t kapta karácsonyra.*

1995. jan. 10. (kedd) „A kommunizmus megbukott mindenféle értelemben. De a kommunisták-tól nehéz lesz megszabadulni, mert senki sem olyan konok és veszedelmes, mint egy bukott eszme haszonélvezője, aki már nem az Eszmét védi, hanem meztelen életét és a zsákmányt.” (Márai: *Napló 1958–1967*, 287.) Márai sejtette, amikor ezt írta, mennyire igazas lesz? Sok okos dolog van egyébként is a naplóiban, de igazában nem tudtam megszeretni. Mi is zavar benne? Talán a túlzott magabiztossága. *Magyartalanságai* is. 1995. 70 éves, épp amennyi én vagyok. Ha az életkor nem lenne elég, hogy az elmúlásra gondoljon, emlékeztetik rá az elmenők. Januárban Sütheő Dönci, az unokatestvére, áprilisban Mari néni, anyám húga, augusztusban Szemerey Bandi, a szeretett tanárkolléga, decemberben Sütő Józsi bácsi, az atyai jó barát. Van azért jó hír is: Szept. 18. (hétfő) *Telefonált Pestről Borsos István: 9-kor megszületett Andi fia. Bálint Áron.* Pilinszky-díjat kapott (számos gratuláció, még az uszodában is), de alapvetően kedvetlen. *Sztoikusokat olvasgatok: Senecát, Epiktétoszt, Marcus Aureliust. Himni könnyű, követni nehéz a tanításukat arról, hogy nem kell törődni azokkal a dolgokkal, amelyek nincsenek hatalmunkban. Igyekszem figyelni arra, ami így vagy úgy, egyezik tanításukban a kereszténységgel. Az évet (és a második napló-füzetet) lezáró jegyzetben így ír: A nemzet, a világ? Bolsevik módon csinálják a kapitalizmust. Pedig mennyi rosszat mondtak róla, s ha nem is mindenben, lényegileg igazuk volt. Be kell végre vallanunk, legalább magunknak, hogy undorító a kapitalista szabadverseny. Lehet, hogy azért, mert nálunk az amerikai formája érvényesül, megtévezve orosz meg ukrán maffiával. Nem tudom mással zárni: jó lenne már nem élni.*

Az 1996-os naplójegyzetekben sok a visszatérő elem: politikai, egészséggel és családdal kapcsolatos aggodalmak. Küszködés a hittel, a vallással. Új elem: betörték a szepezdi nyaralóba. Mari néni özvegyen maradt férje, Pityu egyre többet van náluk Kecskeméten. Katona József verseivel, illetve történeti műveivel foglalkozik (az általa szerkesztett kritikai kiadások 2001-ben és 2005-ben fognak megjelenni). *Minél előbbre jutok, annál több problémára bukkanok. A Bánk bán csak egy mű volt, itt különféle műfajú (és értékű) írások tömegével kell foglalkozni. Április 30-án meghalt Keresztury Dezső, azonnal nekrológot kért a *Forrás*, s azt írja, 16-án én vittem föl a temetésre. Nem emlékszem rá. Előtte, május 2. és 13. közt Japánban voltam, a DOPP-csoport a Ginza Galériában állított ki. Vajon az én japán utamon felbuzdulva kezd-e ő is japán irodalmat olvasni? Átrágtam magamat egy japán regény német fordításán: *Óe Kenzaburó: Der stumme Schrei*. A néma sikoly.*

Egyre több grafikai megbízást kapok egy New York-i artist representative-tól, Marlenától. Plakátok, illusztrációk, olykor olyan újságrajzok is, amelyeket egyetlen éjszaka alatt kell megcsinálni. Szept. 19-én *Andi elutazott Stuttgartba, Istvánnal mentek repülővel, pénteken volt István Borsos István által rendezett kiállításának megnyitása, majd továbbrepült Puerto Ricóba. (Miért?)* A válasz egy Marlena-féle munkával kapcsolatos. A Northwest légitársaság honorárium helyett azt ajánlotta, ha rábökök a térkép bármely pontjára, ők első osztályon odarepítenek. A Karib-tengeri szigetre mutattam, az ottani élményből született *Pótszaru* című könyvem első novellája, az *Agyagnyíl s madárhinta*.

A 97-es év Marci érettségije miatt nevezetes (*elégedettek vagyunk*), meg azért, hogy magunk számára is váratlanul eladtuk a lakásunkat, és kisvártatva újat vettünk. Azt hiszem, aput jobban aggasztotta a dolog, lesz-e fedél a fejünk fölött, mint bennünket.

A társasházi étellel járó folyamatos konfliktusoktól sikerült megszabadulni, és végre a magunk ura lenni. Igaz, az új ház – szintén Budakeszin – félkész állapotban volt, s jó pár hétig együtt laktunk a kőművesekkel, de nem bántuk meg. Marci, miután sikertelenül föl-vételizett a Képzőn, elkezdett egy nyomdaipari technikumot valahol Budapest túlsó felén, ami korai ébresztőkkel és hosszú reggeli utazásokkal járt.

Számomra is egy hosszú utazás (Punta del Este, Uruguay, ICOGRADA, World Graphics Day) és egy amerikai meg egy görögországi kiállítás – Chicago, I Space Gallery; Thessaloniki, Aristotelian University – miatt emlékezetes az év. Chicagóba Tom Kovács, a University of Illinois professzora hívott meg, és Makkai Ádám vett pártfogásába, aki Nagy Gazsától tudott az érkezésemről. Fölváltva mutogatták a várost a csipős hidegben, és menekítettek be a Michigan-tó felől süvítő szél elől az utunkba akadó kocsmákba vagy múzeumokba. Az Art Institute hatalmas gyűjteményén cowboyosan széles karimájú fekete kalapban és hosszú fehér sálban Ádám vezetett végig (Magritte: *Time transfixed*), majd felesége, Arany Ágnes társaságában (akinek, mint mondta, Arany János vére folyik az ereiben) bőségesen megvendégelt. Nem emlékszem, el mertem-e mondani jellemes kísérőimnek, hogy egy délutánt a *Playboy* szerkesztőségében is eltöltöttem. Marlena kommandált be, miután illusztrációs megbízást szerzett számomra. (Korábban a *Playboy* magyar kiadásának is dolgoztam, az itthoni képszerkesztő, Nádai Feri Mészöly Miklós- és Karinthy Ferenc-novellák mellé tette a képeimet, szóval nem a pikáns szekciót díszítettem, de azért Kecskeméten mégsem dicsekedtem a lappal.)

Szalonikibe, mivel épp Európa kulturális fővárosa volt, egy kisebbfajta sereg kísért, a rendezők, Jerger Kriszta és Horváth Endre (Vigyori) mellett P. Szűcs Júlia, Váradi Júlia, Kovalovszky Márta, Hajdu István, Török András, meg persze Kovács Péter, aki a megnyitóbeszédet mondta, s akit, lévén Pilinszky János unokaöccse, nagyon respektáltam.

Apámnak az Eötvös-collegista jóbarát, Fodor András váratlan halála miatt vált szomorúvá az esztendő. Többször, többféleképpen is leírja: *...nyugalmat csak a Katonával való bibelődés okoz. Oldalakat alakítok át, gépelek újra, hogy tovább tartson.*

Az 1998-as évet is a közeli ismerősök, rokonok halála szakaszolja. Duckó (unokatestvér), Kovács Laci (csépai barát), Kerényi Gyuszi (beregszászi iskolatárs), Csernus Sanyi (szepezdi ikerszomszéd), Kasza Maris (csépai dajka). *Sokat gondolok mostanában arra, hogy az ember nem egyszerre hal meg. A halál útja az is, hogy kihalnak azok, akik jelentettek számára valamit. A hiányt nem veszi észre azonnal...*

István február 18-án megy Tel Avivba. Akkorra tervezik az Irak elleni támadást. Az irakiak azzal fenyegetőznek, hogy elpusztítják ellencsapásként Tel Avivot. David Grossman hívott meg, hogy grafikushallgatóknak előadásokat tartsak a Vital School of Design nevű főiskolán. Ami azt illeti, tényleg ijesztő volt, ahogy reggelenként, az órára érkező diákok leállították a sarokban a magukkal hozott géppisztolyokat. A lányok is. Meglátogattam Dan Reisingert, és a magyar követségen dolgozó Hóvári János is gondjaiba vett. Vele jutottam el Jeruzsálembe, Betlehembe, a FestiVitalra érkezett grafikus kollégákkal pedig a Holt-tengerhez és Masszádába. Az idegesség inkább a vendégeken volt érezhető, a helyieken látszott, megszokták, hogy állandó feszültségben kell élniük. Nem történt komolyabb atrocitás.

Márc. 30. (hétfő) (...) Az ablakpárkányon néha megjelenik egy galamb, benéz, szólít!

Májusban az országgyűlési választásokról (Orbán alakíthat kormányt), júniusban a franciaországi focivébéről ír. Egyikről sem lelkesen. *Unalmas ez a védekező játék.* Szepezdre nem megy, de uszodába rendszeresen jár (utána jóleső fáradtság). Legtöbbet a *Bánk bán* értelmezéseinek történetével foglalkozik (1999-ben fog megjelenni), de bevonják az 50 évesé vizsgáztatott gimnázium évfordulós ünnepségeinek előkészítésébe is. *A műsort az új*

tanárnő, Orbán Edit állítja össze. (...) Még annyi: az ebédet az Árvaházból hordjuk. (Amíg élt, nagymama főzött, miután meghalt, mindig valahonnan hordták vagy hordatták az ebédet. Leginkább a „reformátusok” íztelen ebédjeire emlékszem, egy adagot rendeltek ketten, de gyakran nekem is jutott belőle, ha váratlanul érkeztem. Iparkodtam tehát ebéd után érkezni.)

Jún. 28. (vas.) Tegnap Marci hívott föl névnapot köszönteni. Apja Rómában van, holnap jön haza. A római Sapienza Egyetemen, az M.C. Escher centenárium alkalmából rendezett kiállításra és konferenciára mentem. A rendező matematikusok, Doris Schattschneider és Michele Emmer hívtak meg, de ott találkoztam először személyesen Bruno Ernsttel, Douglas Hofstadterrel, Sandro del Pretével, sőt Escher idősebbik fiával, George-dzsál, és az én ajánlásomra meghívott arizonai anamorfózisrajzoló lánnyal, Kelly Houle-lal. Magyarországról a szimmetriatudós Hargittai István és Magdi meg F. Farkas Tamás volt ott Rómában, illetve az Amalfi-parti Ravellóban, ahol a konferencia folytatódott. Az előadásokat M.C. Escher's Legacy címmel a Springer Kiadó jelentette meg.

István október 22-én elrepült Koppenhágába. (A Frederiksberg városrészben lévő Mosting Hus épületében volt kiállításom. A nagykövet, Hajdu András szervezte, Jerger Kriszta rendezte és Török András nyitotta meg.)

Nov. 8. (vas.) Árvíz a Felső-Tiszán. Csetfalva víz alatt. (...) István ma repül Amerikába. A pennsylvaniai Betlehemben, Doris Schattschneider egyetemének galériájában állítottam ki, majd Kansas Cityben, egy Lance Barton nevű fiú rendezett tárlatot, illetve adott ki egy szép magasnyomású könyvet a munkáimból (Hammerpress – GrafikArcive). Pennsylvániában Bill Ronalds-ot is meglátogattam, aki magyarországi nosztalgiáját enyhítendő egy csomó magyar vizslával lakott együtt egy Pen Argyl nevű településen.

Sok velem kapcsolatos bejegyzést találok a naplóban – önző módon talán keresek is –, de apámra is egyre jellemzőbb, hogy saját életeseményei helyett a gyerekekre, az unokákra figyel. Kezdek ráébredni, hogy apám füzetei nyomán akár a saját életraajzom is összerakható lenne, hiátusokkal persze, hiszen sok mindentől kihagytam a szüleimet. Talán tapintatból, figyelemmel apám aggodalmaskodó habitusára, de az is lehet, hogy kényelemből vagy lustaságból nem mondtam el mindent otthon, s már bánom, hisz az elhallgatott események alighanem már végleg törlődnek.

Semmihez sincs kedvem, ennek a naplónak a folytatásához sem – kezdi az 1999-es évet, de aztán egy-két hetes megszakításokkal mégis jegyzetel. Az arborétumban sétál, uszodába jár, olykor temetésre, Andi gyerekeire vigyáz, felvételi vizsgára készíti föl Marcit, bosszankodik a zajongó (lakásfelújító) szomszédok miatt, össze is vész velük. Aggasztja Andieék kétlaki élete, nem tudják eldönteni, Stuttgartban vagy Kecskeméten telepedjenek-e le, vagy valahol másutt (Spanyolország is szóba kerül). És persze a politika is nyugtalanítja.

1999. márc. 26. (péntek) Két napja bombázza a NATO (az USA) Szerbiát. Milosevics nem enged, a bombázások sem fogják jobb belátásra bírni a koszovói albánok ügyében. A világ közvéleményében nem arat osztatlan sikert a bombázás. Az oroszok pártolják a megtámadott Jugoszláviát, erre hajlanak a NATO-tag görögök is. Romániában egyelőre az ellenzék hangoztatja: ahogy most az albán, később az erdélyi magyar autonómia mellett is kiállnak a NATO-országok. (Két hete Cseh-, Lengyel- és Magyarország is tag!)

Előadásokat tart a szegedi egyetemen – egyet épp aznap, április 16-án, amikor az amerikaiak a szomszédos Szabadkát bombázzák. A Krónika Nova Kiadónál megjelenik a *Bánk bán* értelmezéseinek története. A szerkesztő, Fábíán Teréz engem bíz meg a címlappal.

*Hasonló a Bánk-bán plakáthoz – írja apu. Igen, egy régi ötlet újra fölmelegítve. Katona arcképe és a drámából vett színházi jelenet egyszerre. Folyamatosan rajzoltam a kettős jelentésű képeket akkoriban, Borda Lajos bízott meg velem, hogy a Márton Laci fordításában megjelenő *Bolondok hajóját* illusztráljam. Máig sem készült el a tervezett tíz kötet. (Talán már nem is fog.) Az apunak készített képen is érződik, kezdtem belefásulni.*

Nyár eleji hír, hogy Marcit fölvtették az ELTE művészettörténet szakára (közben az Iparművészetin a tipográfia szakot is elkezdte), nyár végi, hogy Andi félállásban a kecskeméti ÉZI, vagyis a Kodály Zoltán Ének-zenei Gimnázium irodalomtanára lett.

Aug. 15. (vas.) Lezajlott a napfogyatkozás. István a finnekkel, gyerekeivel, Marci két barátjával Szepezdre ment, a fogyatkozást a Kishegyestűről nézték. Mi csak a tévéből. (Timo, a legnagyobb Vartiala fiú volt itt a családjával. Amatőr csillagász, de inkább azt mondom, nagyon is profi, hisz egy éjszaka, amikor eltévedtünk, a csillagokat nézve mutatta meg a helyes irányt.)

Aug. 24. (kedd) Szent Istvánt szinte mint a NATO-hoz meg az egyesült Európához való csatlakozás elődjét ünnepelték. Arról nem esett szó, hogy a belső ellenzék véres letörése után az országra törő német császárral kellett hadakoznia, arról sem, hogyan viselkedett velünk szemben Európa a tatárjárás meg a török hódoltság idején.

2000. jan. 3. (hétfő) Különösebb izgalom és megrendültség nélkül léptünk át az új évbe. Szilveszter estéjén, éjszakáján a szokásos zaj, újév napján túlzott parádéval (az SZDSZ túlzott ellenkezése ellenére) vitték át a koronát a Parlamentbe. Az államalapítás milleniuma, a harmadik évezred kezdete? – bizonytalan számítások. A világ nem változott meg. Jelcin lemondott, a harc a csecsenekkel tovább tart, gépeltérítés, nemzeti ellentétek, időjárási abszurdítások. (...) A Buddenbrook házat olvasom napok óta, Katonát elővenni nincs kedvem.

A következő jegyzetben azt írja, *recenzió jelent meg az ÉS-ben és a Hittelben a Bánk bán-könyvről.* Utóbbi meg is találok, a jóbarát Nagy Miklós írta, s meglepve látom, *Szemünk szöge címmel* nekem is van egy írásom ugyanabban a számban. (A lábjegyzet szerint részlet anamorfozisosokról szóló, megjelenés előtt álló könyvből. A könyv ugyan máig nem jelent meg, de részletei *A követ és a fáraó* című tizenegy évvel későbbi kötetbe azért átszivárogtak.)

Végre egy nekem tetsző könyvet olvastam: Rózewicz: Halál régi díszletek között. Lengyel kisémbert Rómában. A régi díszletek nem annyira az antikvitásra, inkább az új világ idegenségére utalnak.

Ápr. 28. (péntek) István szerdán elment Isztambulba (kiállítás, előadás). A Tel Avivban megismert Sadik Karamustafa hívott meg a Mimar Sinan művészeti egyetemre Shigeo Fukuda, Kari Piippo, Daniela Haufe és más grafikusok társaságában.

Apám július 24-én részt vett első osztálya ötvenéves érettségi találkozóján, szeptember 23-án az ötvenedik házassági évfordulójuk volt. *Hazajött István és Dóra. Ebéd a Kisbugaciban.* Bántó emlék: a hatvanadikról el fogunk felejtkezni.

*Dec. 4. (hétfő) Megjelent a könyvem a Krónika Novánál, Vörösmartyról írt cikkem a Köztérben, István megtalálta az interneten a Voltaire-idézet címét, helyét, évét. A könyv címe: *A niklai remete és a kecskeméti fiskális.* Tanulmányok Berzsenyiről és Katonáról, a francia textus pedig valamelyik készülő tanulmánya kapcsán bukkant föl, régóta kereste, kutatót, könyvtárazott, „franciás” kollégákkal levelezett, hogy rátaláljon (a naplóban is emlegette), de eredménytelenül. Nekem csak mellékesen mutatta meg. Tíz perc se telt bele, hogy rátaláljak. Dörmögött valamit köszönetképpen, de éreztem, megrendült. Korábban, ha valami tech-*

nikai újdonságot ajánlgattam, mindig kitért, olykor fölháborodva utasított vissza, most azonban megérezte, elfutott fölötte az idő. Az ő és a vele egyívásúak tudományát percek alatt zárójelbe teszi az új találmány, az internet, s még én is, aki franciául sem tudok, s Voltaire kapcsán legföljebb a Candide-ról hallottam, elébe rukkolok. A hirtelen támadt öröm, hogy megleltem a szöveget, s hogy segíthettem, hamar megváltozott. Elszégyelltem magam, holott azt sem tudtam, mit kellett volna másképpen tennem, hogy elégedett legyek magammal. És ő velem.

Dec. 31. (vas.) Azért nem írtam ide hosszabb ideig, hogy ne kelljen ebben az évben új füzetet kezdenem. (...) Lassan-lassan belenyugszunk abba, hogy az öregség erőnk fogyatkozásával, betegségek jelentkezésével jár együtt. Fölkészülés a halálra! Isten? Hiszem, hogy van, de azt egyre kevésbé, hogy az egyházon (egyházakon) keresztül vezet hozzá az út. Ha néha elmegyünk a templomba, inkább kiábrándulást érzek, mint megnyugvást, biztonságot. Új év, új évszázad, új évezred? Attól függ, melyik időszámítást fogadjuk el. A világnak az a része, amelyik a miénk, a szakadék felé rohan: a pénz utáni hajszát nem tudja megfékezni, az pedig előbb-utóbb tönkreteszi a földet. A Földet! S vannak-e még friss népek, amelyek mentesek az egyetemes pénzhajszától? S ha vannak, faji megvallási türelmetlenség ugrasztja őket egymásnak. A kommunizmus csődje után várható a kapitalizmus is. A diktatúrák bukását követi majd a parlamenti demokráciáké. Az istenhit, az erkölcs egyetemes érvényesülését vallási megosztottság lehetetleníti el, a világ egységesülését nemzeti hatalmi törekvések. A tudomány fejlődése? Minél többet tud az ember, annál több területen érintkezik az ismeretlennel. Minél több eszköze van életének megjobbítására, annál több az élet elpusztítására is. Jól kalkulált, a százalapos füzet utolsó oldalán fejezte be a huszadik századot.

Egyszer, még kislány voltam, szóba került köztünk a halál. Hogy mindenki meg fog halni. Te mikor? – kérdeztem. – Gyerekkoromban úgy terveztem, hogy jó lenne megérni a következő évezredet – mondta. Hát megérte. Hetvenötödik évét taposta.

Én az ötvenediket kezdtem...

(...és egy folytatás még hátravan...)

Lengyel András

A Naményi–Kner-féle Haggáda

Rítus, „liberális” hagyományértelmezés és veszélyjelzés

Lél simurim (Ex, 12, 42)

1

A gyomai Kner Nyomdában 1936 januárjában egy különleges könyv készült el, egy Haggáda. A könyv különlegessége több tényezőtől fakad. A haggáda voltaképpen szer-tartáskönyv, egy olyan zsidó ünnep „forgatókönyve”, amely a rítus leírása közben az elbe-szélendő hagyományt is rögzíti. A gyomai Haggáda önmeghatározása szerint: „Beszélj: ez az Írás parancsa. Innét a neve a könyvnek, amelyet ma olvasunk: *haggáda*, elbeszélés.” (20.) Funkciója így kettős; a hagyomány megőrzése és továbbadása, azaz ébrentartása, illetve az előbbivel szoros összefüggésben az identitás fönntartása, aktualizálása és megerősítése. De különlegessége létmódja paradoxitásából is adódik. A haggáda írásban, sőt nyomtatás-ban is rögzített szöveg, de mint az orális hagyomány-továbbadás esetében is történik, ez is megőrizte variálhatósága lehetőségét. A haggáda-bibliográfiák igen sok haggáda létét regisztrálják, kézírásosokat is és nyomtatottakat is, de ezek nem ugyanannak a szövegnek a szolgálai másolatai; a történeti és geográfiai különbségek lenyomatai kimutathatók ben-nük. S ez döntő dolog; a hagyomány az értelmezés kegyelméből él, az értelmezők viszont, értelemszerűen, korok és történeti régiók, sőt nyelvek szerint is változnak, s így maga a hagyomány is módosul. Ebben az összefüggésben a zsidó hagyomány létmódjának lényege mutatkozik meg. Egy nagyon régi, sikeres hagyomány fönntartásának és (történeti) alkalmazkodásának titka.

De a gyomai Haggáda esetében nemcsak a műfajból adódik a különlegesség, hanem a műfaj „itt és most” realizálásából is. Ez már (s még) ugyanis *magyar* Haggáda. Ezt a magyarországi judaisztika jelenlegi legnagyobb alakja, Komoróczy Géza észre is vette, s expressis verbis kimondta: az ötlet fölvetője, Naményi Ernő (1888–1957) „egy Magyar Haggádát akart csinálni”; majd, ezt részletezve, így folytatta: „művészi értékű haggádát akart csinálni, s művészet mindig az eleven, kortársi művészet. Naményi igénye polgári igény volt, a magyar kultúrában otthon lévő, és a zsidó hagyományt ezen a magyarországin belül fenntartó művelt polgár igénye. A modern művészet a két világháború közötti Magyarországon, legalább részben, zsidó társadalmi közeghez kötődött, a művészek is, a megrendelők is zsidók voltak, történetesen, de nem zsidó művészetet akartak, hanem jó és modern (vagy éppen jó és modern magyar) művészetet. Az emancipáció és – részben – asszimiláció kijelölte útton ez a polgárság, a zsidó hagyomány felől nézve, már nem zsidó volt: szinte csak, egy mai kifejezéssel élve, *zsidó jellegű*.” (Komoróczy 1993: 21–22.)

A gyomai Haggáda e paradoxonának nagyon különböző következményei vannak. Itt, a könyv karakterizálásához, elegendő csak néhányat megemlíteni. Mindenekelőtt, a szöveg kétnyelvű, héber és magyar, de viszonyuk nem az azonosság, hanem a komplementari-

tás. A magyar nyelvű szöveg a bővebb, a célközönség nyelvi igényeihez igazodó, a héber szöveg inkább csak szimbolikus. Tartalmilag is, főleg azonban vizuálisan. S így is, úgy is identitásjelzés. De mint vizuális jelzés is, mint szöveg is, illetve mint betű, egyféle kognitív állványzat szerepét is betölti. Innen van, hogy a héber szöveget Heller Bernát (1871–1943) professzor személyében elsődrendű nyelvi szakértő ellenőrizte, s pontosságukat, hagyományba illeszkedésüket olyan kitűnő mai szakember is, mint Komoróczy, igazolni tudta. (Komoróczy a magyarra fordítások pontosságát is, a szabad fordítások tartalmi hitelességét is igazolja. Nem önkényről van szó tehát a magyar szövegben sem.) A szoros értelemben vett zsidó hagyomány szempontjából ez persze kevés.

A gondolkodástörténet számára azonban éppen ez, a Haggáda magyar jellege az igazán érdekes. Az ilyen jellegű mérlegelés előtt mégis érdemes még egy paradoxonra fölhívni a figyelmet. Kner Imre (1890–1945) szép, kimondottan művészi könyvet csinált, olyat, amely a maga nemében – tehát kizárólag tipográfiai eszközökkel is – fölveszi a versenyt a kéziratos, míves haggádákkal is. S hogy mi ebben a paradoxon? Kner Imre nem volt a zsidó hagyomány tudósa. Mélyen jellemző rá az, amit e vonatkozásban önmagáról és nyomdájáról a „megrendelőnek”, Naményi Ernőnek mondott, pontosabban írt. A Haggáda „szövege és szerkezete nekem tulajdonképpen ismeretlen” – írta 1935. május 24-én. „A héber részt egy gój szedte, aki nem is sejtí, mi van a szövegben, és e tekintetben elég amhórec vagyok én is, tehát a héber sorok tisztán dekoratív hatás szempontjából bírálhatók el.” (1935. nov. 17.) Kérdés persze, hogyan ítéljük meg e vallomásokat. Csak szerénykedett Kner Imre, vagy csakugyan ennyire „amhórec” lett volna? Szavait megerősíteni látszik néhány nyomdatörténeti tény: a Kner Nyomdának zsidó kiadványa addig nem volt, szedővel, aki tudott volna héberül, nem rendelkezett, héber betűik sem voltak. Maga Kner magyar patrióta volt. S tudjuk, szakértelmét, nyomdai és tipográfiai tudását mindig önérettel képviselte. Saját normái szerinti elégséges judaisztikai szakértelme tehát bizonyosan nem volt. De tudatlannak nem tekinthető. A zsidó hagyomány, az ő nevelődésének is e fontos eleme bizonyosan megérintette, zsidóságát sem tagadta meg soha, általános, az élet igen széles körére kiterjedő tájékozottsága pedig a szó legszorosabb értelmében vett művelt emberré, kultúremberré tette. S volt egy speciális, ám igen hasznos alkati vonása is: munkáira mindig felkészült, s igyekezett tájékozódni azokon a területeken, amelyek a szakmai feladat sikeres teljesítését lehetővé tették számára. Kner 1934 júliusában értesült Naményi Ernő tervéről, a Haggáda 1936 januárjában készült el, egy ilyen, nem túl nagy terjedelmű mű elkészítéséhez elég sok idő. Ez az idő azonban nem lett ellazsálva – a szorosan vett nyomdai előkészületek története viszonylag jól rekonstruálható. S ismerve Kner habitusát, biztosra lehet venni, hogy tipográfiai megoldásaira készülve igyekezett a haggádák világába is beledolgozni magát.

A judaisztika tudósa természetesen e munka során sem lett, e pozíció megszerzését nem is ambicionálta. Az idetartozó kérdéseket illetően ráhagyatkozott a „szakértőkre”. Alkalmi megjegyzései, például Kolozsvári Sándor (1896–1944) metszetei kapcsán, azonban jelzik, jó szemé volt e kiadvány előállításához is; ezekben a megjegyzéseiben rendre igaza volt (vö. Komoróczy 1993: 6.). Két, látszólag csupán tipográfiai megjegyzése e tárgyat illetően is roppant árulkodó. Az egyik: önmagát, láttuk, amhórecnek, azaz hagyománytudatlannak minősítette, de ez nem akadályozta meg abban, hogy a könyv lehetséges közönségét szociológiailag helyesen határozza meg: „a könyv *amhórec*ek számára készül” (idézi Komoróczy 1993: 21.). Vagyis a „hagyományban műveletlen” olvasóknak. Mint tipográfus tehát olyan könyvet szándékozott csinálni, amely ezt a „hagyományban műveletlen” közönséget is meg tudja szólítani. És ez minden jel szerint sikerült is neki. A másik árulkodó megjegyzése a könyv „zsidó” szempontból való fontosságának tudatáról árulkodik. Közvetlenül a Haggáda elkészülte után Kner úgy értékelte: „Majd

talán ad még a mi Istenünk más feladatokat is, amelyeknél a szerzett tapasztalatokat felhasználhatom, de egyelőre annak is örülni kell, hogy ezt adta ebben a szomorú világban.” (1936. jan. 22.) Pár hónappal később pedig – továbbra is saját hibáját ostromozva – így írt: „Az életben egyszer adódik ilyen alkalom”, s ezért nem lett volna szabad engednie magát befolyásoltatni (1936. ápr. 16.). Mindkét levél arról árulkodik, hogy Kner Imre kiadói érzéke tökéletesen működött, tudta, hogy mi az a mű, amit elősegített.

De miért volt nehéz tipográfiai feladat a Haggáda elkészítése? A laikus, aki nem igazán jártas a könyvművészetben, azt gondolhatná, feladat: feladat. Kner jó nyomdász volt, a Haggáda előállításával teljesítette az előtte álló feladatot, a szokott szintjén, s – kész. A Haggáda egy profi tipográfus profi munkája, nincs mit magyarázni rajta. Kner csakugyan abszolút profi volt, saját normái szerint: *mesterember*, akiben a „mester” és a „művész” még szétválaszthatatlan egységet alkotott. A feladat azonban számára sem volt szokványos: két nagyon különböző olvasási módot jelentő betűanyagot kellett egyetlen, értelmi és vizuális egységbe foglalnia. A döntő kérdést október 23-án fogalmazta meg: „A héber betűk beérkeztek. Kérdés: hátulról, zsidóul kezdjük-e a könyvet, vagy előlről, magyarul?” A problémát már a könyv megjelenése után maga Naményi nyilvánosan így exponálta: „Ennek a könyvnek előállítása eddig még sehol a világon maradéktalanul meg nem oldott probléma elé állította a könyvnyomtatót. A könyv nagyobbik része ugyanis magyar szövegű, Bodoni Antiquával szedettet; a kisebbik része héber. A megoldandó probléma tehát az volt, hogy a balról jobbra haladó magyar írás és a jobbról balra haladó héber szöveg harmóniába hozassék és anélkül, hogy egyik vagy másik háttérbe szoruljon, és a héber betűk dekoratív hatását kellőképpen kihasználjuk. A problémát egyrésztől a héber betűtípusoknak és grádusának helyes megválasztásával (Első Magyar Betűöntöde Meruba betűje) érte el Kner Imre, másrészt pedig a könyv egész szedésének középre zárásával.” „Minden egyes oldalpár olyan tökéletes tükörképet ad, hogy a szedés harmonikus egységének mintaképe lehet.” (Naményi 1937: 11–12.)

S még valami. A hagyomány történetében otthonos mai kutató, akinek nyelvismerete is megvan a héber szövegek olvasásához, úgy ítéli meg, a gyomai Haggáda tipográfiai megoldásai a héber szövegek elhelyezését illetően is magas fokú értésről árulkodnak. Megvan a tipográfia és a szöveg *hagyomány igényelte* összhangja.

2

A könyv jól sikerült. Tudós méltatója több összefüggésben is sort kerít minősítésére. Egy másik magyarországi teljesítménnyel, az úgynevezett OMZSA-Haggádaival (1942) összevetve azt hangsúlyozza: „A Kner Haggáda eredeti mű.” Tipográfiai megoldásait mérlegelve könyvművészeti értékeit emeli ki: „És a Haggáda Kner-könyv lett mégis, sőt jellegzetesen Kner-könyv: számomra a legszebbek egyike. Igazi klasszikus mű: a szecesszió érett benne klasszikussá; majdhogynem klasszicizmussá. Kner haggádája a meghaladott (vagy megtagadott) szecesszió klasszikusa – s a többi haggádától ebben különbözik.” Majd általánosítva: „Kner haggádájának van arca, van szelleme, van stílusa. Nem tucatkönyv, mint a haggádák legtöbbsze: egyszeri, egyedi, személyes alkotás.” (Komoróczy 1993: 3., 2. és 4.) Nem is véletlen, hogy a szakmai szleng Kner névvel kapcsolja össze, és Kner haggádájaként emlegeti, jóllehet magában a könyvben a könyvművész „nyomtatómester” neve egyetlen egyszer sem fordul elő. És az is a kivételes teljesítmény elismerése, hogy utóbb, 1993-ban hasonló kiadásban is közreadták, megtoldva egy alapos és részletes kísérőtanulmánnyal. Aki pedig a kulturális ritkaságok iránti érdeklődéssel, de speciális judaisztikai fölkészültség nélkül, mint laikus könyvszerető ember veszi kezébe, nem tudja kivonni magát a betűművészet e remekének hatása alól. A nem „értett”, csak

vizuális élményt nyújtó héber betűk rajzolata (két méretben is), az „olvasható” magyar szöveggel szerves egységet alkotva, szinte eszköztelenül, akkor is megteremti a mű auráját. S a „csak” szép könyvből, a „magyar” (latin) és a héber betűk összerendezett vizuális élménye által a zsidó hagyomány ereje és hangulata is fölsejlik, és a magyarul is adott szöveg valamennyire be is vezet a hagyomány világába. A hagyomány finomszerkezetébe persze így nem lehet belelátni, ehhez a héber nyelv professzionális ismerete is szükséges lenne, de egy Haggáda forgatása optimális esetben sem pótolja a jesivák stúdiumait. A hagyomány aktualizált, fogyaszthatóvá tett változatát azonban segít megtartani. És ez a magyarországi – magyar – zsidó diaszpóra szempontjából nem lebecsülendő szerep. A hagyomány internalizálása és az akkulturáció összekapcsolódik itt. Az anyanyelv (a magyar) és az ősnelv (a héber) összekapcsolódása, együttélése egy életalakító kulturális szimbiózis lehetőségét tartja fenn és újítja meg.

Mindez a „másik” oldal felől nézve is értelmes szerep. Mint hagyományközvetítésnek is megvan az ösztönző és erősítő funkciója egy ilyen kétnyelvű, mennyiségileg főleg magyar, atmoszférája szerint viszont elsődlegesen zsidó szöveggörpusznak. Földész, emlékeztet és összehoz.

3

Itt egy pillanatra meg kell állnunk, és egy pillantást kell vetnünk arra a ritualizált és ritualizáló szerepre, amely hagyományosan egy ilyen könyv funkcióját adja. A haggáda: szertartáskönyv, méghozzá „pészach estéjére”. Azt is lehetne mondani, hogy egy ünnep rituális és verbális forgatókönyve – előírja, hogy az ünnep alkalmából mit kell csinálni és miről kell beszélni. A vallástudomány erről ezt írja a maga nyelvén: „A *széder*, eredeti értelme szerint, »rend«. A pészach esti szertartásának s benne az ünnepi étkezésnek a rendje. A szertartásrendet, főbb vonásaiban legalább, igen régi hagyomány szabályozza. A talmudi iratokban (Misna, Gemóra, Toszefta) külön értekezés tárgyalja (Peszachim). Ugyanígy Maimonidesnél (Misná Tóra, III: Hanéah umacca) stb. A rítus magja szertartási étkezés: a pészah, macca és maror, illetve az arba kószot, a négy serleg (pohár) bor. A *szertartáshoz tartozik a történet elmondása, a haggáda*. A szertartás szöveggörnyve, amit pészah haggádának nevezünk, pontos rendben ismerteti az előírt cselekményeket és közli az elmondandó szövegeket. Ez a szöveggörnyv nem egyszerre alakult ki, hanem évszázadokon át, lépésről lépésre. Bizonyos értelemben mindig is képlékeny volt, *képlékeny ma is* [...]. Közelebről nézve, a szöveggörnyv a kiegészítések és hozzátoldások miatt *nem is egységes szerkezet*. A szöveg részei a kéziratokban, és a legtöbb nyomtatott kiadásban is, mindig jól láthatóan, címekkel és más módon is, elkülönülnek egymástól.” (Komoróczy 1993: 11.) A Kner-haggádában a *szertartási tagolás*, bár nincs mellőzve, „a háttérben van. A kolofon azt mondja ugyan, hogy ez a Haggáda »az ősi szertartásos rend szerint« van összeállítva, ámde aki ezt a könyvet *széder* este szeretné használni, annak igen jól kell ismernie az ősi hagyományt, az eleven szokásokat, ha nem akar eltévedni benne, ha nem akarja elvéteni a szertartást. De ha ismeri: a lényeges dolgok itt is rendben vannak.” (Komoróczy 1993: 11.)

Mindez nem véletlenül alakult így; a rítus és a szöveg összetartozása a szertartás lényegét fejezi ki. A rítus a maga szimbolikus módján utal a szövegre, a szöveg viszont magyarázza s mintegy igazolja a rítust, de mindkettőnek van bizonyos egyéni mozgástere is, alakulási, módosulási lehetősége. A Kner-haggáda „rugalmas” hagyománykövetése aligha szimpla tudatlanság vagy „lazaság”; a kiadvány történeti és geográfiai indexe ez a viszonyulás. A hagyomány „itt és most” lehetséges formája, amely magáról a hagyományozódás lényegéről árulkodik. Az archivált, rögzített hagyomány nem élő hagyomány. A könyv szorgalmazóit nyilvánvalóan ez a kettős kötődés mint egységes magatartás

jellemezte. Naményi Ernő, aki e projekt fölvetője és mozgatója volt, önmagát is jellemezte, amikor 1934. július 24-én tervét így körvonalazta: „Ki szeretnék hozni egy nagyon szép Haggádát főleg magyar és kevés héber szöveggel, és *modern* fametszetekkel.” (Idézi Komoróczy 1993: 4.) Ezek a paraméterek, amelyeket Naményi megad, senki számára ne legyen kétséges, a hagyománytól való aktuális elmozdulás paraméterei; nyelvi és kivitelezési szempontból egyaránt. De az is nyilvánvaló, nem egyszerűen egy szép művészeti kiadvány volt a cél. A hagyomány földidézése maga is a terv részének számított.

A pészach az egyiptomi fogságából való kiszabadulás ünnepe; az ünnepi vacsora pedig az erre való emlékeztetés alkalma és eszköze. Az étel- és italfogyasztás maga is az emlékeztetés szolgálatában áll, szimbolikus aktus. A pászka, a „sült csont”, a sós vízbe mártott petrezselyem stb. fogyasztása, miként a pohár bor is, közvetlenül visszautal az ünnep alkalmául szolgáló eseményre – a szöveg egy helyen a pászkat mint a hajdani „nyomorúság kenyerét” azonosítja. S hogy itt egy rítus részeinek vagyunk a tanúi, jelzi a serlegemelés és az ivás szétválása is – a serleget többször csak fölemelik, de nem isznak belőle. A serlegemelés csak szimbolikus aktus. Az ünnepi atmoszféra és a rituális-szimbolikus emlékeztetés csak része a pészach estéjének; az emlékeztetés centruma értelemszerűen maga a verbális emlékezés.

Nem kétséges, a Kner-haggáda üzenetének legmélyebb és legbeszédesebb rétege maga az elbeszélte szöveg, a haggáda. Ez beszél legtisztábban a hagyományról, s ez fejezi ki a legpontosabban a hagyományértelmezést irányító aktualitást is. Az 1930-as évek közepén járunk; évekkel Adolf Hitler (1889–1945) németországi hatalomra kerülése (1933) után, és pár évvel a magyarországi zsidótörvények megalkotása előtt, úton a vézskorszak felé. Egy évtizeddel korábban, a húszas évek elején vagy közepén aligha merült volna föl egy ilyen kiadvány terve, s ha mégis létrejött volna, a hagyományközösség állapota nem ilyen haggádát eredményezett volna. A harmincas évek közepe azonban már és még történeti határhelyzet volt; a veszélyhelyzet már a hagyomány felé fordította a figyelmet, de a közösség, amely figyelmének tanújelét adta, csak a saját élményei, tapasztalatai és erudíciója szerint szólalhatott meg.

S a gyomai Haggádát, tipográfiai művességén túl, éppen ez teszi történeti érdekességűvé.

4

A Naményi Ernő kezdeményezte haggádát részletes tanulmányban bemutató Komoróczy Géza (1993) a zsidó hagyomány alapos ismeretében összevetette a megvalósult művet a *mainstream* hagyománnyal. Elemzése a maga nemében mintaszerű, és nagy filológiai akribiával, akkurátus pontossággal mutat ki minden szertartásrendi és szerkezeti eltérést. A szerkezeti és szövegghiányok éppúgy nem kerülnek el figyelmét, mint egyes, jellegzetes szóválasztások, vagy éppen a fordítások pontossága, illetve „szabadsága” – az eminensen vallástudományi érdeklődésű olvasókat tanulmányához lehet utalni.

Komoróczy (1993: 11–17.) megadja a Haggáda szinoptikus szerkezetét. A szöveg egységeit, a szertartási mozzanatok és a kiegészítő énekeket; egymásra vetítve a hagyomány előírászerű rendjét és a Naményiék megalkotta Haggáda tényleges szerkezetét. A szerkezet egységeit ötven pontban veszi számba, tipográfiailag is jelölve az eltérő funkciójú részeket. Ezen belül húsz pontban regisztrálja a szöveg egységeit, gondosan jelölve a hiányokat, illetve az eltéréseket. A szerkezeti tagolás a Haggáda szertartáskönyvi használatának fontos eszköze, Kner tipográfiája is figyelembe veszi ezt, és mintaszerűen alkalmazza. A tagolás természetesen az értelemalkotás szempontjából is fontos.

Vallástudományi szempontból valamennyi mozzanatnak a mérlegelése szükséges és tanulságos. Szempontunkból, gondolkodás- és habitustörténeti szempontból ezek mind-

egyikét nem szükséges elemezni – elegendő, ha a szövegekre koncentrálnak. A szövegek az élő, aktuális hagyományról tudósítanak, s természetesen, közvetve, a hagyományközösség identitásáról is.

Ilyen szempontból a hiányok és eltérések beszédesek, és sok mindent elárulnak, a döntő azonban, ismételjük meg, a szövegeknek mint egységes szövegtörzshöz az explicit és rejtő jelentését összehangba hozó hagyományalakító intenció. Egy ilyen haggáda ugyanis nem a halott „hagyomány” demonstrációja. Ellenkezőleg, a hagyományra reflektáló közösség önmegnyilvánító gesztusa; ön-újrarendelési kísérlete.

A Kner Imre nyomdájában született Haggáda eltéréseit és hiányait illetően Komoróczy Géza leltárához irányíthatjuk az érdeklődőt.

Komoróczy áttekintése alapján nyilvánvaló, ez a Haggáda hozzávetőlegesen leképezi a hagyomány fő vonalait, a szerkezetalakító szertartási előírásokkal együtt kerek szövegesség, de vannak hiányai; s megoldásai (a szelekcióval és a héber/magyar szöveg átdolgozásával) egyéni variációt hoznak létre. A kérdés az egyéni variáció mibenléte körül forog. A teljes vagy/és részleges elhagyások, bizonyos mozzanatok előtérbe hozása egy habitustörténeti átrendeződésről árulkodnak.

Mi az, amit a szemügyre veendő Haggáda teljesen elhagy? Egy talmudi vita reprodukálását, a bálványimádás fölemlegetését, az egyiptomi tíz csapás elbeszélését, a hajdani szenvedés minden egyes nemzedék általi átélésének követelményét, a bosszú aktualitásának elvetését, majd két áldást. Ezek az elhagyások részben bizonyos történeti mozzanatok vélelmezett inaktualitását jelzik, részben konfliktuskerülésre vallanak, részben (a két áldás esetében) egyszerű rövidítések. De a hagyomány lényegének feladásáról itt sincs szó. Ám annyi bizonyos, itt megjelenik bizonyos „stílusváltás”. Az elhagyott részek egy „modern nézőpontból”, vélték, már vagy nem fontosak, vagy egyenesen zavaróak. Hogy mindez az ortodoxia szempontjából vállalható volt-e, kérdés, miként az is, hogy a vészkorszak után is ugyanezekre a szelekciókra került volna-e sor.

Az érdekes azonban az, hogy ezt a Haggádát nem csak ezek az elhagyások egyénítik. A nyelvi szelekciók, a részleges elhagyások, az átírások, a kiegészítések stb., rövidre fogva a variációk kialakítása egyéníti. A legfontosabb újítás nyilvánvalóan a nyelvi arányok kialakítása. Ez a Haggáda már *magyar* zsidóknak készült; az alkotók (a nyelvész Heller Bernát kivételével) maguk is elsősorban magyarul gondolkodtak, írtak, beszéltek, s nem héberül, potenciális közösségükre pedig még kevésbé lehetett jellemző a héber nyelv alapos ismerete és rendszeres használata. Naményi döntése tehát magyar kontextusban nem csak érthető, de teljességgel evidencia volt. A zsidóság történetének hamarosan bekövetkező nagy fordulatai („Auschwitz”, majd Izrael Állam megszületése, a zsidó kultúra szerkezetének és intézményrendszerének átrendeződése, s így tovább) azonban átrendezte a diaszpóra zsidóság viszonyait is. Mélyen jellemző, hogy amikor a hasonló kiadás egy példányát a készítő átadták egy izraeli ortodox vendégüknek, az – fölfedezve, hogy a szöveg nagy része *nem* héber nyelvű – nem mutatott érdeklődést az egyébként kétségkívül szépen kivitelezett haggáda iránt (Vö. Komoróczy 2021: 578.). A trendfordulat nyilvánvalóan megváltoztatta a harmincas évek nyelvi opciójához való lehetséges viszonyt is. A Haggádában megtestesült nyelvi döntés így már nem pusztán nyelvi természetű volt; háttérben szemléleti változások álltak, s ezek váltak utólag érzékelhetővé.

5

Milyen változásokról tudósítanak a Haggáda szövegei? A változások a rituális, pusztán történeti mozzanatok elhalványulását mutatják. Már a „nyomorúság kenyerét” fölemlegető rész is, bár a zsidó történet egyik jellegzetes és szimbolikus mozzanatára megy vissza, itt kitágul, kilép a közvetlen zsidó kontextusból. Az első mondat még történeti

utalás: „Lássátok, ez a nyomorúság kenyere, amellyel éltek őseink Egyiptomban” (9.), de utána mindjárt nyílik a szemléleti váltás ollója: „Lássátok, és induljon meg a szívetek, és mondjátok: jöjjön minden éhező és nyomorgó terített asztalunkhoz és ünnepeljen velünk. Így volt ez szokás atyáink idejében: jöjjön minden éhező és nyomorgó, valamennyien a láncra vertek, a megkorbácsoltak, mindnyájan, akik úgy szenvednek, mint egykor őseink szenvedtek Egyiptomban. Jöjjenek és egyék a nyomorúság kenyerét és énekeljék velünk.” Itt jön egy arámi nyelvű sor, majd elmarad a nevezetes mondat: „Az idén – itten, a jövő évben – Izrael földjén.” A zárómondat pedig ismét a tágabb kontextusra utal: „Ebben az évben még rabok vagyunk, de a jövőben *Isten szabad gyermekei leszünk.*” (9.) Ez a megoldás nem a hagyomány megtagadása vagy hatálytalanítása, hanem annak a hagyomány szellemében való kitágítása. Közös emberi diagnózis és prognózis ez, a hagyomány bázisán.

Egy másik résznek („Szolgák voltunk...”, 11–14.) az újdonsága a szokásos szövegnél sokkal hosszabb áttekintés Izrael történetéről, amelyet Komoróczy szerint „a kor friss műveltségi anyaga” befolyásolt. Lehet, hogy itt csakugyan erről van szó, de ez valószínűleg nemcsak történeti innováció, de szimbolikus visszautalás is, allúzió a Haggáda saját korának új tapasztalatára: az *emancipáció vonzására* és az azt *megszakító váltásra*. Ezt a részt, mint alig kódolt vallomást, érdemes kicsit hosszabban idéznünk is: „Egyszer szárazság, (...) támadt Kánaánban. Éhségtől hajtva őseink a távol Egyiptomba, a Nílus partjára kerültek. Egyiptom már akkor hatalmas birodalom volt, óriási városokkal, s a szegény, egyszerű pásztorok, *Jákob fiai, még álmukban sem láttak* ilyen városokat, ilyen vár tornyokat, ilyen utcákat, ilyen templomokat, ilyen hintókat, ilyen harci meneteket, ilyen palotákat és csatornákat, ilyen buja termőföldeket, ilyen ápolt állatokat: *ennyi véghetetlen gazdagságot, szépséget. Megtetszett a szegény, bámész pásztoroknak ez az új hatalmas, tarka világ és letelepedtek.* De alig múlt el egy-két nemzedék, az egyiptomiak megsokallták testi, szellemi gyarapodásukat, megfosztották őket jogaiktól, vagyonuktól és rabszolgamunkára kényszerítették mindnyájukat.” (11–12.) Ez a leírás természetesen egyiptomi történet, de aki kicsit is ismeri a huszadik század első évtizedeinek magyarországi történelmét, az tudja, az egyiptomi történetre rámontírozódott az elbeszélésben a „jelenkor” története is, amely az első világháborúig nagy gazdasági, társadalmi és kulturális sikertörténet volt. S ebbe robbant bele egy globalizációs trend pusztító dinamikája.

S hogy a főtebbiekben nemcsak „friss műveltségi anyagról” volt szó, hanem új, speciális zsidó tapasztalat is artikulálódott bennük, azt egy R. Eliezerrel történt rész (14–15.) logikája is megerősíti. Itt a „szabad feldolgozás”, amely mellőzi a rituális szempontból egyébként fontos talmudi vita reprodukálását, a „Rómát” illető megjegyzésekben ismét jellegzetesen „friss műveltségi anyagot” mozgósít. S e szakaszhoz „csatlakozik egy betoldás, egy teljes egészében apokrif elmélkedés”. Ez a rész tézisszerűen rögzíti, a hagyomány szerint „az a legkülönb, aki ma este legbölcsebben, legszebben tud beszélni a megszabadulásról” (14.). Izrael „öt híres tanítója” „együtt töltötték a Peszachot és a széder után az egyiptomi kiszabadulásról beszélgettek” (14.). S itt jön a döntő passzus: „Ez a hagyomány: *intés és történelem.*” (15.) Márpedig, akik körülülték „a széder-asztalt”, az „akkori zsidóság szellemi vezeterei voltak. Abban az időben őseink Róma jármát nyögtek, és az öt nagy tanító bizonyára nem csupán az egyiptomi kiszabadulásról beszélgetett; legalább annyi szó eshetett Róma igájáról, mint az egyiptomi rabságról. Néhány évvel később fel is kelt a zsidó nép Róma ellen, s a vérbe fulladt szabadságharc vértanúi között ott volt Rabbi Akiba is, a bené-beraki széder egyik tanítója.” (15.) Elég világos példázat ez, akkori aktualitása visszatekintve is nyilvánvaló. És ezt a részt maga a haggáda is értelmezi: „Ennyi a történelem. S mi az intelem?” E tipográfiaiailag is kiemelt megjegyzést „válasz” is követi: „Ma is telve nyomorúsággal Izrael élete. Kövessük a bené-beraki nagy tanítók példáját, virrasszuk át mi is ezt az éjszakát és *gondolkodjunk Izrael sorsáról.* Gondolkodjunk

az eszméről, amely őket vezette életükben és halálukban, az eszméről, amelynek emlékére van ez az ünnep, a Peszach. *Ez az eszme: a szabadság, amelynek határai az igazság és szeretet legyenek.*” (15–16.) Nem kétséges, itt már jóval túl vagyunk az egyiptomi fogságból való szabaduláson, ez – 1936-ban! – már direkt aktualitás. És ez az apokrif betoldás, ha lehet, még nyíltabb zárlatba fut ki. Ennek az eszmének a képviselőtéért „szabadított ki minket Isten Egyiptomból, ezért Babilóniából és Róma saskarmaiból, a középkor szenvedéseiből, és csak ennek az eszmének a szolgálatával viselhetjük el mostani megpróbáltatásainkat és várhatunk jobb jövőndőt.” (16.)

Ezt követően azok a részek jönnek a Haggádában, amelyeket Komoróczy 9/a-b-c jellel azonosít, s amelyek az elbeszélte történet központi részét képezik. Ezek a hagyomány szemszögéből is középponti jelentőségűek, az aktualizálás gondolkodás- és habitustörténeti szempontjából pedig különösen jelentősek, mert hagyomány és értelmezése olyan aktuális rendjét eredményezik, amelyek az 1930-as évek történetét is megvilágítják. A hagyomány aktuális eszmévé válik így. Ezt a három részre tagolható, de valójában nagyon szorosan összetartozó szövegszegmenst, a maga vallástudományi szempontjából Komoróczy (1993: 14.) így írja le: 9/a: „A szakasz teljes héber szövege és szabad fordítása. Ez a rész már központi történeti elbeszélés bevezetéséhez tartozik.” 9/b: „A történeti elbeszélés kezdőmondata. [...] a két első szó héberül, de fordítás nélkül, s utána egy teljes bekezdés szabad fogalmazásban.” 9/c: „Az első bekezdés a Peszach-haggáda bibliai szövegét adja. A továbbiakban a Kner-haggáda a megszokott szövegektől független történeti áttekintést közöl.”

Ez a szerkezet nagyon tanulságos, megjelöli az értelmezés mozzanatait, hagyomány és aktualizálás elvont viszonyát. A gondolkodás- és habitustörténeti irányultság azonban csak magának a haggádának a szövegéből derül ki. S szempontunkból ez az igazán fontos. Mert már előzetesen megjelenik az aktualizáló álláspont: „De nem csak atyáink egyiptomi napjairól kell ma este beszélnünk, hanem *saját ezer keserűnkéről is* és az Úr ezerszeres oltalmáról. Minden időkből ő volt támaszunk és oltalmunk.” (20.) Majd, a serleg rituális fölemelése és a héber nyelvű idézet után jön a „szabad fordítás”: „Mert nem csak egy országban fenyegetett minket megsemmisülés, nem csak egy király támadt ránk, de minden időben és minden országban voltak üldözőink, akik ki akarták és ki akarják irtani Izraelt, eltörölni a föld színéről, de a szentséges Isten, dicsértessék mindörökké, kiszabadított kezeik közül.” (20.) A tipográfiailag és rituálisan is tagoló (és egyben persze orientáló) kétszónyi héber szöveg után jön egy hosszabb „szabad fogalmazás” – teljes összhangban az előzőekkel: „Tekintsünk vissza az elmúlt évszázadokra. Hosszú történet ez, teli fájdalommal, keserűséggel, nyomorúsággal, megaláztatással. Örökös vándorlás, országokon, tengereken, hegyeken, völgyeken, könnypatakokon, vérfolyamokon át, és mégis mennyi benne a fény és dicsőség, szépség és erő; néma erények időszerűsége, szellemi és lelkiező nagysága, hűség és odaadás fényessége. [...] Van Isten, aki látja szenvedéseinket, könnyeinket, aki az Ő benne hívó igazak sebeit jóságos kézzel behegeszti, aki *a megaláztatottat felemeli a porból, aki a zsarnok hatalmát megtöri.*” (21.)

Az aktualizáló, vagy talán úgy pontosabb a fogalmazás: *a hagyományt a jelenig meghosszabbító* szöveg hosszan idézhető még, szempontunkból azonban egyelőre elég még egy idézet a „független történeti áttekintés”-ből: „A vándor, aki megmenekült Babel börtönéből, aki megharcolta küzdelmeit Görögországgal, akit Róma kiszakított hazai talajából és ezeréves számkivetettségbe szórt széjjel, akinek menekülnie kellett Spanyolország napsütéses, virágzó városaiból, akit kiűzték már a világ minden részéből, akit napjainkban üldöznek, gyilkolnak, a vándor, akit nem melegít sehol az emberszeretet napja, de aki szívében hordja ezt a napot, a vándor, aki minden széderkor istene segítő kezét magasztalja, aki átvészelte évezredek minden viharát, aki életben maradt akkor, amikor a világtörténet

legnagyobb hatalmai elpusztultak, aki él ma is időtlen idők tanújaként, ez a vándor az örök életű, el nem múló Izrael.” (24.)

Vegyük észre, ez az aktualizáló, a történetet a jelenig meghosszabbító szabad elbeszélés egyben a hagyományhoz, az „örök Izraelhez” való demonstratív visszatérés is. Jelképes, hogy az idézett szövegrészt egy viszonylag hosszú héber nyelvű (és tipográfiailag is kiemelt) szövegrész követi, s ha azt hinnénk, hogy itt már egy aktuálpolitikai traktátust olvasunk, akkor itt nyilvánvalóvá válik, egy szakrális, rituálisan is körülbástyázott hagyomány keretei között mozgunk. Ez haggáda, annak szabályai szerint, de – értelemszerűen – nem egy archivált, halott hagyomány fölmondása, reprodukálása történik, hanem éppen életben tartása.

A szöveg a hagyományból meríti erejét, de a hagyomány betűjét nem merevíti mozdulatlanra, az értelmező földézés mozgásban tartja a tapasztalat és a hit közös előföltevéseit.

6

A könyvművészeti remeklést, amely a Haggádában testet öltött, senki nem vitatta; sem a Magyar Könyvszemle egyébként némi antiszemitizmustól sem teljesen mentes szerzője, Nagy Zoltán, sem a *Libanon* szerzői – a „szakma” ítélete szerint a Haggáda az év öt legrsőbb könyve egyike lett. A hagyomány aktualizálása azonban értelemszerűen megosztotta a reagálásokat. Jellemzőnek kell tartanunk, hogy a kor neves zsidó kulturális folyóirata, a *Libanon* eleve két kritikát közölt a könyvről. Az egyik, amelynek szerzője, a vizuális kultúra neves interpretátora, Nádai Pál volt, lelkesen méltatta a könyv művészeti eredményeit, az aktualizált szöveget viszont túlzottan „hidegnek” ítélte, hiányolta belőle a széder esték meleg, családias atmoszféráját. Igaz, jelezte, az ilyen ítélet szükségképpen szubjektív; „az ilyesmi vallási világnézet dolga. Tehát vitatkozni lehet róla.” (Nádai, *Libanon*, 1936. 2. sz. 76.) A másik kritikus, a ma talán kevésbé ismert Kandel Sámuel viszont szinte Nádai álláspontjára válaszol: „a hangulat magában [...] nem elég erős vértet azokkal a támadásokkal szemben, amellyel a zsidó vallásosságot lépten-nyomon kikezdi az élet, a zsidó sors. A vallásos hangulatnak és elérzékenyülésnek csak percei és órái vannak; a zsidó lelket megrendítő kísértések pedig állandóak. Ezekkel szemben a zsidó vallási értékekben gyökerező és az azokból táplálkozó zsidó öntudat véd meg, amelynek alapja, talaja: a zsidóság ismerete. A hangulatnak és a tudásnak, a zsidó vallásosság e két tényezőjének az egyesítésére törekszik Naményi Ernő az Ézsaiás Vallásos Társaság kiadásában megjelent haggádában [...]. [A]z említett két tényező szemmel tartásával az új haggáda-feldolgozás elsősorban vallásos lelki szükségletet van hivatva kielégíteni a magyar zsidóság elég széles rétegében. Ott, ahol ha van is vallásos hangulat és jó szándék, de tudás és ismeret – akár héber nyelvi, akár zsidó eszmei – annál kevesebb. Naményi tehát [...] lehetővé tette, hogy mindenki, aki szédernél ül, aktív módon vehessen részt benne, nemcsak érzelmileg, hanem értelmileg is; sőt lehetővé tette, hogy a vallásos ismeretekben, hagyományokban, a héber szöveg olvasásában nem eléggé járatos egyén is, mint családhoz, szédert »adhasson«, taníthasson és a hozzáértő szerkesztés révén kellő avatottsággal [...] még a talmud aggadikus bibliamagyarázatának módszerébe is világos bepillantást nyújthasson.” (Kandel, *Libanon*, 1936. 2. sz. 76–77.) Kandel részletesen jellemzi az „új” haggáda megoldásait: „a Haggáda sorrendjébe az egyes részeknek mottója: a héber szöveg néhány kezdő mondata vagy szava, és ehhez kapcsolódik aztán az eredetinek szabad feldolgozásában, vagy pedig elmélkedés és magyarázat formájában a magyar szöveg. De az új, az eredeti haggádától eltérő részek nem hatnak kellemetlenül, még a vallási reformtörekvésektől idegenkedő lelkekre sem”. Az új Haggáda „nem rombolni, hanem építeni akar a hagyományos hit alapján.” (Kandel, *Libanon*, 1936. 2. sz.

77.) Ez a megfogalmazás, éppen az aktualizálás megértése szempontjából meglehetősen elasztikus, s nem mond semmit a nyelvváltásból fakadó szerzői problémákról sem. Elképzelhető, hogy Pap Károly (1897–1945) „csak” *stilizátor*, Naményi pedig csak *kompi-látor* volt, de nem valószínű. Mindkét műveletnek van egy sor olyan vonatkozása, amely par excellence *szerzői* döntést előfeltételez. Az éceszgőber minden jel szerint Naményi volt, a jelleg és a szerkezet kialakításában neki lehetett a döntő szerepe. Egy szöveg stílusa azonban jóval több és összetettebb, mint az úgynevezett „választékosság” kérdése. Pap Károly „közreműködése” tehát nyilvánvalóan túlment a stilizátor szerepén, és tartalmi kérdéseket is érintett. Ha igaz, Komoróczy (1993: 7.) föltételezése, hogy Naményi „ollóval és ragasztóval” dolgozott, azaz már kész szövegeket vágott szét és rakott új rendbe össze, akkor választ vár az a kérdés is: milyen szövegeket vágott széjjel (s rendezett át)? A héber/arámi szövegek valószínűleg a hagyomány klasszikus szövegei voltak, amelyeket a vallástudomány alkalmilag rendre azonosítani is tud majd. Ez a szövegazonosítás azonban éppen az aktualizálásra nem ad megoldást. Itt ugyanis éppen az innováció kollektív vagy/és egyéni forrásai lennének az érdekesek. Például az Ézsaiás Vallásos Társaság tagjai, vagy olyan költők, mint például Fenyő László (akinek nevét egyik levelében Naményi emlegeti is, de azután a közreműködők között már nem szerepel), vagy a nyilvánosan regisztrált Pap Károly – s természetesen maga Naményi. Tudjuk, a kötet héber nyelvi ellenőre Heller Bernát volt, ez önmagában is arra vall, a hagyomány, mint olyan, Naményi és barátai körében fontos szempontnak számított. Ugyanakkor tudjuk, a grafikus közreműködő, Kolozsvári Sándor sem képzőművészeti, sem rítusismereti szempontból nem volt igazán szerencsés választás. A csapat összehozásában tehát, több jel szerint, az esetlegesség is szerepet kapott.

Három embernek azonban mindenképpen meghatározó szerepe volt, Kner Imrének, Naményi Ernőnek és Pap Károlynak. A kiadvány vizuális atmoszféráját, kulturális stílusát és hagyományhordozó nyomdai/tipográfiai szerkezetét Kner Imre alakította ki. Ez több, mint külsődleges beavatkozás, ez maga az egésznek a felépítését messzemenően meghatározta. A Haggáda Naményi Ernő nélkül sem született volna meg. És a verbális újító valószínűleg az író, Pap Károly volt, formátumából és tematikai érdeklődéséből legalábbis ez következik. Az egyes részletkérdések tisztázása azonban egyelőre nem történt meg, s ez éppen a legérzékenyebb ponton hagyja nyitva a történetet. A Haggáda létrehozóinak személyi szerepvállalása még további vizsgálatot érdemel.

7

Évekkel a Haggáda megjelenése után, 1943-ban Naményi Ernő esszéiben foglalta össze fölfogását. Álnéven jegyezte írását, de a név, amit használt, „beszélő név”: *Kanizsai Ernő* – apja, Neumann Ede (1859–1919) ugyanis Nagykanizsa főrabbija volt, Naményi pedig voltaképpen „kanizsai”: a név tehát maga is a hagyományba kapcsolta be a szerzőt. A cikk, amely címe szerint *A liberális zsidóság* vallási karakterét vázolja föl, irányzatkonstruáló írás, s egyben a Haggádát létrehozó szempontokról referál utólag. Jelentősége a Haggáda megértése szempontjából nyilvánvaló: explicit alakban beszél azokról a megfontolásokról, amelyek Naményit (és az Ézsaiás Vallásos Társaságot) a Haggáda megalkotására készítette.

A „liberális zsidóság” frazéma a hagyományhoz való speciális viszony meghatározása. Nem politikai megnevezés ez, hanem vallási elvek foglalata, de természetesen nem független a „liberalizmustól”, a XIX. század uralkodó eszméjétől. Hogy vallási szövegről van szó, a megjelenés helye is jelzi – az esszét a *Libanon* című zsidó folyóirat közölte. (A szöveget, kivonatosan, Komoróczy Géza [2013] nagy forrás- és dokumentumközlő művében újraközi.)

Az irányzatot Naményi így határozza meg: „A liberális zsidóság a lényeket kutatja. A zsidó vallás leglényegét és csak ezt véli fenntartandónak, ami a lényeket szolgálja.” (K 1139.) A hagyománynak három elemét különbözteti meg; a szertartásokat, a szokásokat és a tanokat. Mendelsohn fölfogásával (a tanok változhatnak, a szertartások és a szokások változatlanok) szemben a „liberális zsidóság” ennek az ellenkezőjét vallja: „a zsidóság tanításai a lények, és a szertartások, szokások csak időlegések, eszközök, és csak annyit érnek, amennyire a lények szolgálatában használható.” (K 1140.) Az irányzat alapelve: „a vallás sohasem befejezett” (K 1140.), s „Isten az emberen keresztül nyilatkozott meg” (K 1140.). A feladat ebből adódik: „Kutatnunk és keresnünk kell [...], hogy mi az, ami [...] isteni kinyilatkoztatás és mi gyarló emberi hozzáadás.” (K 1140.) „Hogy mi az inspirált és örök érvényű törvény, erre nézve a zsidóságnak más fóruma nincs, mint az egyén vallásos lelkiismerete. A lelkiismeret és az ész Isten adományai közül a legnemesebb és a legistenibb.” (K 1140.) Az inspiráció mértéke nem lehet más, mint „a szavaknak tényleges tartalma, kapcsolatban az erkölcsre és igazságosságra gyakorolt befolyásukkal” (K 1140.).

A distinkció, amivel Naményi él, világos: „nem a betűk, hanem a lények, nem a hely, hanem a tartalom ad szentséget az írásnak vagy hagyománynak” (K 1140.). A liberális zsidóság vallásos felfogása ebből következően a „törvényekhez” való differenciált viszonyt mutat. Elismerik a törvényeket, de egy részüknek a viszonylagossága számukra nyilvánvaló: „végül maradnak az erkölcsi törvények, az igazságosság, a jogosság, könyörület és szeretet törvényei. Ezek az utóbbiak sohasem évíülhetnek el és értéküket nem veszthetik el. [...] A liberális zsidóság [...] ezeket a vallás leglényegének tartja”; ám ez, mondják, „annyira zsidó felfogás, hogy az engesztelő napi nagy bűnvallomás csak ezek ellen a törvények ellen elkövetett vétkeket sorolja fel” (K 1141.).

A „szertartási törvényekhez” való viszony viszont differenciált. Még olyan része is van e gyakorlatnak, amelyet szerintük „mellőzni kell” (például az „áldozati kultuszt”). Ez a kritika azonban nem jár együtt a szertartások elvetésével, sőt a „vallásos élmény” fenntartása és teremtése szempontjából kimondottan fontosnak ítélik, hiszen „testi és szellemi lények vagyunk, és formákra szükségünk van” (K 1141.). Ráadásul a szertartásnak az is feladata, hogy „ébreden tartsák a kapcsolatot a múlttal és a világon szétszórt egész zsidósággal” (K 1141.).

Mindemögött ott a fölismerés: „a zsidósághoz való tartozás akarása mindig a lényeges” (K 1142.). És ezt az akarást célszerű elősegíteni egyebek közt a szertartások szelekciójával is: „el kell hagyni mindent, ami nélkülözhető, és a megmaradónak oly formát és ünnepélyességet kell adni, ami az ember lelkének szárnyalását előmozdítja” (K 1142.). Mindebből érdekes kettősség alakul ki: „az istentisztelet gerincét a héber nyelvű imádság alkotja. A héber nyelv évezredek óta a zsidóság megszentelt nyelve, és a világon minden zsidó ezen a nyelven imádkozik.” (K 1142.) Ám a diaszpóralét sajátos nyelvi helyzetet teremt; a megszentelt nyelv és az anyanyelv óhatatlanul szétválík. S hogy az imádság, és a „kegyelemért és erényért” való könyörgés eredményes legyen, az anyanyelv istentiszteleti használatára is szükség van. „És mert nem mindenki érti a héber imádságot eléggé, hogy ezt a célt elérhessük, szükség van anyanyelven elmondott könyörgésre is.” (K 1142.)

Jól érzékelhető az elv, a „galut zsidósága” speciális – egyedítő – helyzetét figyelembe véve célszerű venni. S innen nézve érthető a gyomai haggáda hagyományértelmezésének gyakorlata is.

És itt válik érthetővé a „liberális zsidóság” liberalizmusának mibenléte is. „A szabadság, amelyet a liberális zsidóság az egyénnek ad, a szív tisztaságát jelenti.” (K 1143.) A vallás értelmzésének mélyén ez a szabadságelv munkál. „A zsidóság az élet vallása, s ezért kapcsolódik olyan szorosan a próféták tanításaihoz, a társadalmi erkölcs és messiási béke hirdetőihez (Ámosz, Ézsaiás, Micha) és az egyén lelkének felfedezőihez (Jeremiás és Ezékiel).

[...] Izrael nem magáért kiválasztott, hanem az emberiség üdvére, hogy elfogadtassa azt, hogy a *szociális erkölcs, az igazságszeretet, a béke* egyetlen istene lehet csak az *erkölcsben egyesült emberiség istene*. Ha nem lenne Izrael e missziójában, akkor nem volna zsidó értelme a zsidóság fennmaradásának.” (K 1143.)

A zsidóság „missziója” eszerint „a szociális béke, igazság és szeretet célkitűzésének isteni szolgájává” lenni (K 1143.). „A megváltás, a béke, igazság, jogosság és szeretet királysága e földön, a zsidóságnak is, első helyen a liberális zsidóságnak messiási reménye. [...] Ezért látja szolgálatának lényegét abban, »hogy megnyissa a vak szemeket, hogy kihozza a börtönből a foglyokat, a fogházból a sötétségben ülőket« (Ézsaiás 42, 7).” (K 1144.)

A cikket záró Ézsaiás-idézetrel visszaérkeztünk a Haggáda kiadójához, az Ézsaiás Vallásos Társasághoz. És kimondható, vallásos köntösben, de jól érzékelhető erkölcsi és társadalmi program hirdetője volt ez a „pészach estéjére” összeállított, aktualizált szer-tartáskönyv.

8

A Kner-haggáda, definíciója szerint, szertartáskönyv, a vallás gyakorlásának eszköze. És ennek a feladatának, mint a judaisztikai elemzés is igazolja, meg is felelt. Aki azonban kézbe is veszi, és végigolvassa, az arra is gyorsan rájön, e könyv egyben művészeti produktum is. Kivitelezése például nem csak az akkori legmagasabb színvonalon mozgó könyvművészeti remekelés, *műalkotás*, amely gyakorlati feladatának teljesítése mellett elérte, amit Kner Imre még a tervezgetés elején ígért: „Európa legszebb haggádáját” csináljuk meg. S a könyv nemcsak mint nézhető, tapintható, forgatható könyvtest, mint vizuális élmény, de mint szöveg is művészet: irodalom. Hogy irodalomként milyen műfaji normáknak feleltethető meg, itt alighanem fölösleges fontoskodás lenne meghatározni. Alapföladatának megfelelően ugyanis külön species egy ilyen könyv; még a benne lévő versek és elbeszélések is megőrzik eredeti megkülönböztető karakterüket. Ami lényeges: az egészek nyelve, atmoszférája, filozófiája az irodalom szférájába emeli ezt a szertartáskönyvet. És itt fölmerül egy látszólag talán meglepő, szituációidegen irodalomszociológiai kérdés: néhány ember magányos erőfeszítése áll-e csupán a könyv mögött, vagy – a mecénáskodó gazdagokon túl – volt-e egy saját, speciális olvasóközönsége is, egy közösség, amelynek igényeiben egységet alkottak a zsidó hagyomány elemei és az irodalmiság szempontjai? És volt-e ilyen korkifejezési igény a *magyar* szellemi életben? Konkrét választ adni e kérdésekre egyelőre nem tudunk, de a jelek szerint létezett ilyen attitűd a szellemi életben. Méghozzá, a személyes érintkezések esetlegességeit is felülírva, több jellegzetes alkotó neve is megemlíthető. Így a „zsidó” Pap Károly, Fenyő László vagy Füst Milán éppúgy, mint a „katolikus” Radnóti, a „felekezeten kívüli”, biblikus Szabó Lajos (s alkotótársa, Tábor Béla), vagy a különc Hamvas Béla; a festők közül Ámos Imre, vagy a hozzájuk képest merőben más alkatú Vajda Lajos, vagy akár Bálint Endre s mások egyaránt fölemlíthetők e kontextusban. E vonatkozásban persze csak látens csoportról lehet beszélni, az intézményesülés vagy létre sem jött, vagy nagyon gyorsan fölbomlott, mert az időszak, amelynek észlelésében létrejött ez a Haggáda is, tektonikus mozgásokat hozott.

De mindez nem változtat azon, hogy egy ilyen irodalom- és művészetszociológiai alakzat megjelenésével is célszerű lesz számolnia a kutatásnak.

9

A gyomai Haggáda zárópasszusa egy nevezetes Jeremiás-intelem (Jeremiás 29, 7) – utána már csak egy metaszöveg, a kolofon következik. Komoróczy (1993: 2.) meg is jegyzi, hogy „itt, és csak itt szerepel haggáda szövegében Jeremiás híres tanácsa, intelme”, de

érdekes mód nem magyarázza ezt a tényt. Pedig ez a szöveghely itt nagyon is magyarázandó. Zárlat ugyanis minden szövegműben speciális szerepkörben áll: összegez és perspektívát nyit. És ez a kiemelt szerep itt tipográfiailag is jelezve van. Jeremiás intelme itt egyféle gondolati zárókő.

Maga a *locus* egyetlen, összetett mondat: „És keressétek / a város békéjét / ahová telepítettek titeket / és imádkozzatok érte / az Úrhoz; / mert az ő békéjében lesz számotokra is béke.” (61.)

Jeremiás intelme nem a megalkuvás, hanem a realitás gesztusa; tárgyi igazságát nehéz lenne megcáfolni. A diaszpóralét alapmaximája ez. Egy allogén közösség számára ugyanis csak ott lehetséges „béke”, ahol a „városban” – az államban – csakugyan „béke” van. (A magyar zsidóság fénykora éppen ezért esik a dualizmus fél évszázadára.) Ennek a szövegnek a haggádába való beszerkesztése azonban éppen a romlással szembeni aktuális állásfoglalás. Egy magatartás melletti „itt és most” döntés. A kérdés csak az, 1936-ban mennyire volt ez reális opció? Az elkövetkező évek ugyanis, mint ismeretes, a romlás és a pusztulás éveit lettek. Kiközösítő és megalázó zsidótörvények, deportálások következtek, sok százezer magyar zsidó erőszakos halálával. Az állami irányítású tömeggyilkosság pedig minden volt, csak nem boldogulást hozó „béke”. Ami történt, az a disszimiláció alternatíváját vetette föl különös élességgel. És ez az alternatíva, tudjuk, máig nem zárult le teljesen.

A kérdés tehát nagy és nyitott kérdés. De az a tény, hogy Naményiék 1936-ban a „város békéjét” ilyen kiemelten kezelték, önmagában is nagy horderejű döntés, „árulkodó” valóság. Az addig zajló magyarországi reálfolyamatok erejét tanúsítja. Az identitás nem csupán észízület kérdése; van egy mélyrétege is, amelyet a racionális ész önmagában nem képes felülbírálni, megsemmisíteni.

A haggáda zárókövévé emelt Jeremiás-intelem a magyar zsidótörténet egyik alapvető gondolkodástörténeti pillére. Senki, csak az egyes ember, s csak önmaga számára számolhatja ezt föl.

Jegyzet:

A vizsgált mű: *Haggáda. Peszach estéjére*. Pap Károly közreműködésével összeállította Naményi Ernő. Bp. 1936, Ézsaiás Vallásos Társaság kiadása. A nyomdai munka Kner Izidor gyomai nyomdájában készült, a hangjegymellékletet Gottlieb Izsó nyomtatta Budapesten. A kötést Kner Erzsébet készítette. A kiadvány 1993-ban hasonmás kiadásként is megjelent; ekkor az utószót – *Szabadulás ünnepe, szorongatásban* címmel – Komoróczy Géza (1993) írta. (Az utószó a hasonmásba bele van kötve, de saját külön, újrakezdődő lapszámozással.) A közreműködőket a könyv kolofonja részletesen felsorolja, a hasonmás kolofonja az akkori szereplőket is regisztrálja. A könyv történetét és judaisztikai elemzését Komoróczy adja, aki megkapta a levéltári anyagot is. Naményiről: Naményi, Ernest (Ernő). = *Encyclopaedia Judaica* 12 (Jerusalem, 1972) 802–803. A rítusok szerepéről: Voigt Vilmos: *Rítuskutatás a kortársi folklorisztikában (s ehhez némi távolatok)*. = *Uő: A jelek valóságáról – a valóság jeleiről. Válogatott tanulmányok*. Bp. 2019. 388–393. – Az egykori fogadtatásról: Nagy Zoltán: „Az elmúlt év legszebb könyvei.” *MKsz* 1937. 1. sz. 360–361., *Az év legszebb könyvei*. Magyarország, 1936. dec. 16. 10., [Tápai-Szabó László]: *Húsvéti fáradalmak*. Pesti Napló, 1936. ápr. 15. 6., g.: *Haggáda*. Pester Lloyd, 1936. febr. 29. 5. (esti kiadás), *Az év legszebb könyve*. Corvina, 1936. 51. sz., *Megjelent a művelt magyar zsidóság számára készült díszkiadású haggáda* [...]. Corvina, 1936. 9. sz. 22., *Az év öt legszebb könyve*. Budapesti Hírlap, 1936. dec. 16. 8., Naményi Ernő: *Az év öt legszebb könyve*. Nyomda- és Rokonipar, 1937. 1. sz. 11–12., Nádai Pál: *Haggáda. A széder képeskönyve*. Libanon, 1936. 2. sz. 75–76., Kandel Sámuel: *A széder litur-*

giája. Libanon, 1936. 2. sz. 76–77. – Grünwald Fülöp: *Peszach-ünnepi tárgyak az Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyűjteményben*. Új Élet, 1960. ápr. 1. 3–4. – Kner Imre vonatkozó levelezését (Naményi Ernővel, Lówy Salamonnal és másokkal) a Békés Megyei Levéltár (Gyula) Kner-gyűjteménye őrzi. Az anyagot Komoróczy Gézának Erdész Ádám bocsátotta rendelkezésére; néhány fontosabb idézetet innen vettünk át. – Kanizsai Ernő [Naményi Ernő]: *A liberális zsidóság*. Libanon, 1943. 1. sz. Újraközli: „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (965–2012). A zsidók története Magyarországon* I–II. kötetéhez. Pozsony, 2013. 1139–1144. Kanizsai/Naményi cikkét (K plusz oldalszám) innen idézzük. – Sok szempontból tanulságos: Hargittai István: *Jeremiás nyomában. Beszélgetés Komoróczy Gézával*. Bp. 2021.

N. Horváth Béla

Politika és irodalom

A „politikus” Illyés (1945–1946)

Illyés Gyula 1945. március elején aktív politikai szerepet vállalt. Amint az ekkori naplójegyzetei mutatják, ugyan nem hezitálás nélkül, de elfogadta azt a szerepet, amelyre korábbi művei, írói, közírói tevékenysége is szinte predesztinálta. A Nemzeti Parasztpárt lapjának, a *Szabad Szónak* 1944. március végi betiltásáig egyik szerkesztője volt. A népi mozgalom legfontosabb célkitűzése, a földbirtokszerkezet átalakítása, a parasztság földhöz juttatása teljesülni látszott 1945 tavaszán, s a földosztást pártja, a Parasztpárt irányította (személyesen Veres Péter, államtitkári rangban). Illyés a párt fővárosi szervezetének elnöke és országgyűlési képviselője lett. A politika sodrásából azonban menekülni akart, s amikor megindult 1946 márciusában az új *Válasz*, az irodalmat és a művelődéspolitikát választotta (a Magyar Népművelési Intézet igazgatója lett). A *Válasz* szerkesztésével egyidejűleg Illyés felhagyott direkt politikai tevékenységével, s ez év őszén kimaradt a Parasztpárt vezető testületeiből.

A politikus Illyésnek sajátos, a politikával átítatódott irodalmi feladatokat is magára kellett vállalnia. A társadalomtörténeti korszak- és rendszerváltozás nemcsak a hatalmi struktúrákat alakította át gyökeresen, hanem meg akarta tisztítani azokat a korábbi működtetőktől s a korábbi politikai rendszer híveitől. A szovjet befolyás alatt kiépülő új hatalom nagy jelentőséget tulajdonított az értelmiség elszámoltatásának, s a korábbi politikai ellenfelekkel való leszámolásnak. Így kerültek be a Horthy-korszak haszonélvezői, kegyeltjei, kollaboránsai közé a népi írók is: Szabó Lőrinc, Németh László, Erdélyi József, Kodolányi János, Sinka István. Erdélyi, Sinka olyan nyilvánvalóan exponálta magát szélsőjobboldali és nyilas lapokban, hogy az új *Válasz* csak ideig-óráig tudott menedéket nyújtani számukra. Németh László bűnlajstromát az *Ember és szerep* (1934) körüli vitában, majd a *Kisebbségben* (1939) és a *Szárszói beszédben* (1943) megfogalmazott, a magyar zsidóság irodalmi és politikai, gazdasági szerepét elutasító tézisei, antiszemita vagy annak tűnő¹ kijelentései terheltek. A kommunisták dominálta hatalom nem felejtette el a *Szárszói beszéd* jövőképét sem. Az Est-konzernnél dolgozó Szabó Lőrinc nem elsősorban zsidóellenes kijelentései, írásai miatt került a „háborús bűnösök” listájára, ahogy erről először szól Illyés. 1945. május 4-i rövid bejegyzés: „Le Sz. Lőrincékhez, megvigasztalni, hogy nem veszélyes, hogy rajta van a »háborús bűnösök« listáján. Tőlem tudták meg a hírt. Lőrinc

1 Németh László zsidóellenességéről, antiszemitizmusáról eltérő felfogások érvényesülnek. Ezek áttekintését adja: Monostori Imre, „A magyar zsidóság képe Németh László tanulmányaiban”, *Hitel*, 22, 9. sz. (2003): 95–119. Ld. még Ungvári Tamás, Csalódások kora. A „zsidókérdés” magyarországi története (Budapest: Scolar, 2010).

testi kimerültsége és lelki keménysége. Irodalmi végrendelkezése.”² Szabó Lőrincet a *Pesti Napló*ban 1928-ban megjelent *Vezér* Hitlerre is vonatkoztatható sorai, valamint a hitleri Németországot bemutató írásai (*Hitler a szónok*, 1939: *Búcsú Weimartól*, 1942) miatt érte a súlyos vád.³ Antiszemitizmusát az a Sárközi Györggyel kapcsolatos történet hivatott hangsúlyosan képviselni, amely szerint a *Válasz* egykori szerkesztőjének, barátjának, a zsidó származású Sárközi Györgynek arra a kérdésére, hogy mit tenne az ő helyében (1944-ben) azt a választ adta: „én a te helyedben öngyilkos lennék”.⁴ A vád megjelenik Illyés naplójában is, illetve Illyés hozzáfűzött értelmezésében: „Elovassa a holnapi tárgyalásra készített védekezést. Eddig magam is úgy próbáltam mellé állni s védeni, hogy egy kicsit felelőtlen gyereknek ábrázoltam. Most érzem, hogy lelke mélyéig őszinte volt, s a maga álláspontján igaza is lehetett: teljesen apolitikusnak nevelte magát, milyen gyötrődéssel! Szenvedélyei ragadták el? Nem, szenvedélyes »tárgyilagossága«. Mondott nekem is már olyanokat: legjobb volna, ha Klára meghalna! Márta [Sárközi György felesége] azt nem bocsátja meg, hogy neki is az öngyilkosságot ajánlotta. Elképzelem: épp csak azt felejtette hozzátenni nekik, hogy nietzschei magaslatról tanácsol ilyesmit.”⁵

Illyés mentőakciói eredményesek voltak, Szabó Lőrincet kiengedték az Andrássy úti gyűjtőből (Erdei Ferenc parasztpárti belügyminiszternél járt közbe), s javította barátja bírósági megítélését, ugyanis mozgósította politikai kapcsolatait. A Parasztpárt főtitkárát, Kovács Imrét azzal fenyegette, hogy lemond pozíciójáról: „Kedves Barátom. Az utóbbi események (Sz. L. esete) annyira szembe állította bennem az író t s a politikust, hogy nyugodt lelkiismerettel azt tovább nem győzhetem. A tiszta irodalom szempontjait nem érvényesíthetem a politikában s a politikáét viszont nem akarom érvényesíteni az irodalomban. Mint író nem osztozhatom abban, hogy Magyarország legnagyobb élő költőjét a nemzet eltaszítsa. Író akarok maradni, de eszméimmel s magatartásommal tehertétel sem lehetek a pártban. Lelkiismeretem így azt kívánja, hogy a Nemzeti Parasztpárt vezetőségi tagságáról lemondjak. Lemondok a *Szabad Szó* s a *Képes Világ* szerkesztőbizottsági tagságáról is.”⁶ A *Napló*jegyzetekben az is követhető, hogy milyen zaklatott állapotban élt, hisz miközben barátait menti, őt is támadják. Ugyanaznap, amikor Szabó Lőrinc mellett tanúskodik, este a MKP vezetőivel tárgyal egy aznap rögtönzött cikkről.

A *felelősség tudatában* nagyon is kiszámított, politikailag éles, történelmi áthallásokra épített utalásai révén hatásos publicisztikai remek. A francia forradalom „túlkapása”, az ártatlanok kivégzése indítja a cikket. Antoine Lavoisier, a tudós története, akit koholt vádak miatt lefejeztek. A másik példa ugyancsak a szellem embere. André Chénier, a költő, aki lelkesedett a forradalomért, de szembeszállt a jakobinus diktatúrával. Érdekes az Illyés-interpretációra figyelni: „Chénier, a költő is a vérpadon halt meg. Róla nemcsak az derült ki, hogy kora legnagyobb francia költője volt, hanem az is, hogy lényegében – forradalmár volt; a legnehezebb időben, a kezdetben az élen harcolt; s ami később látszólag külön útra vezette, azt ma legfeljebb személyes ügynek neveznénk. S a legsúlyosabb: mint költő is forradalmár volt, forradalmi merészséggel újított.”⁷ Chénier-t Illyés

2 Illyés Gyula, *Napló*jegyzetek 1929–1945, vál., szerk., sajtó alá rendezte Illyés Gyuláné (Budapest: Szépirodalmi, 1986), 359. (A továbbiakban: *Napló I.*)

3 Kabdebó Lóránt, *Szabó Lőrinc pere* (Budapest: Argumentum, 2006). Horányi Károly, „Vád és emlékezet. Lezáratlan eljárások Szabó Lőrinc ügyében”, *Kortárs* 54, 1. sz. (2010). Horányi részletesen bemutatja a Szabó Lőrincet ért támadásokat és sok érvet hoz a költő mellett.

4 Horányi többféle interpretációt is közöl a történetről. i. m. 3–6.

5 *Napló I.*, 363.

6 *Napló I.*, 359.

7 Illyés Gyula, *Itt élned kell* 1–2. 2 kötet. (Budapest: Szépirodalmi, 1976), 2:302.

felmagasztalja („kora legnagyobb francia költője volt”), s egyúttal megképződik egy párhuzam is, hisz Szabó Lőrincről is úgy ír, mint „Magyarország legnagyobb élő költőjéről”. A francia költőt mint forradalmárt, élen harcolót méltatja, szembefordulását külön útnak, személyes ügynek (Chénier ódát írt Marat gyilkosáról) aposztrofálja. Ezután következik a párhuzam, a magyar értelmiségiek ügye: „Az egyik polgári lap közzétette a magyarországi háborús bűnösök első »hivatalos listáját.«”⁸ A cikk jól felépített, kiszámított érveléssel mutatja a vádak és az eljárás jellegét, hogy a lajstromon nem „országrontók és gyilkosok” neve van, hanem néhány íróé, néhány országos hírűé is. A cikk keletkezéséről, a vélemény és szövegezés alakulásáról érdekesen vall a *Naplójegyzetek* erre vonatkozó utalása: „A Szabadság-nál: Haraszti, Gergely, Gábor s még egy ismeretlen munkatárs, nagy vita. Először tisztázás: a *Vezér*-t 1927-ben írta. Riportja. Én: ha érték, pusztán ezért más elbírálás kell. Nem lehet egy malmot csak azért felrobbantani, mert tavaly is örölt. A balta jó az erdő ellen, de ha órához nyúlsz vele, összetöred. Nagyobb tehetség, nagyobb felelősség? De a nagyobb büntetés nem százszoros-e egy finomabb idegizet? Ne csináljanak új Lavoisier-t, Chénier-t az ország legnagyobb költőjéből. A valóság mégis az, hogy egy újságengeszt azért, hogy néhány ezerrel több példányt adjon el, leírja a nevét – s a rendőrség letartóztatja. Ők nem állhatnak mellé, de helyeslik az én álláspontomat mint íróét. Mint politikusét nem. Új vérvád lesz belőle? Jó munkás lesz tovább is. Az író mondja ki titkos gondolatait – most lecsapnak rá, hogy kimondta.”⁹ A beszélgetés, a „kisebb baráti körben”, megjelenik a cikkben is. Még a személyek is: „Jóhiszeműségemben nem volt okuk kételkedni: régóta ismertük, ha régóta nem is láttuk egymást.”¹⁰ A Szabadság¹¹ szerkesztőségében a Moszkvából hazatért kommunista Haraszti Sándorral, Gergely Sándorral vitatta meg a tervezett cikket, a rájuk vonatkozó utalás nyilván erős tekintélyérvként hatott, mintegy jelezve, álláspontja bírja a kommunisták támogatását is. A *felelősség tudatában* leginkább ezt, a „barátaikkal folytatott vitát” idézi fel, Illyés védőbeszédét.

Mérlegelésre szólít, az értékek védelmére, a közös ügy, a magyarság érdekében. Majd amikor azt vitaellenfelei elutasítják („nem lehet kivétel”), a művészet különösségét hozza érvül. Miközben a nagyobb tehetség, nagyobb felelősség tézisének elfogadja, a művészet lényegének azt a személyességet vallja, ami a titkos, a „legtitikosabb” gondolatok, a magánlét világának feltárását, önmagához is kegyetlen őszinteség kimondását jelenti: „[...] hogy ti okulhassatok rajta, sőt erőt nyerjetek belőle.”

A cikk végén a politikus szólal meg, politikai érvek és frazeológia erejével, a józan politikai belátásra apellálva. Majd az író-politikusé a szó, a végső meggyőzés érvei irodalmi színezetben, de ugyanakkor társadalompolitikai konstellációban jelennek meg: „Nekem ez az ügy drága, népem ügye. Adjatok módot, hogy méltó fegyverrel küzdhessek érte, olyannal, amely végleges győzelmet hoz: az ártó ember előtt is az ártó szellemmel végez. Az író ellenfél kezében nem bénítja meg a kardot a megkötözés, ahogy a halál sem. De megkötözött emberrel szemben nem is állok ki viadalra; az elesett fagyott kezéből nem verem ki a fegyvert. Ha vegyész volnék, és Magyarország legnagyobb vegyésze börtönben ülne, székelylénék lombikjaihoz nyúlni, ha Magyarország legnagyobb élő költője ülne börtönben szellemi tévedésért, a tollhoz is székelylénék nyúlni. Épp ezért, mert versenyezni

8 Uo., 303. A „polgári napilap” a Zsolt Béla szerkesztette *Haladás*. Az *Ostromnapló* közli az Ideiglenes Nemzeti Kormány 8 oldalas listáját a háborús bűnösökről. Ezen szerepel: Szabó Lőrinc, Erdélyi, Féja is.

9 *Napló I.*, 360.

10 *Itt élmed kell*, 2:304.

11 Ekkor indult „népfrontos” lap, amit mutat a szerkesztőbizottság névsora is: Darvas József, Kállai Gyula, Zilahy Lajos.

akarok vele. Tévedése leküzdéséért is. Adjátok vissza ellenfeleimet, a méltókat, hogy harcolhassak. Íme, a politikus is az író igazát mondja.”¹²

A cikk retorikai felépítettségével, az érvek-cáfolatok logikai konstrukciójával, a szöveg tárgyilagos és érzelmesre hangolt stilizációjának módosulataival az értelemre, a politikai felelősségre apellál. Ez fogalmazódik meg az összegzésben is. Egy igazi értelmiségi naitivitas, amely a politikában nem a politikai érdek hideg számítását látja, hanem a közösség képviselőjében megszólaltatható ügyszeretetet: „Azoknak az értékeknek a kímélését kérem, akiknek elpusztulása vagy súlyos sérülése kárunkra válna, s egykor tán szegyenünkre; akikről remélhetjük, hogy egykor nekünk, a szabad Magyarországnak is hasznot hajtanak.”¹³

A *felelősség tudatában* nem jelent meg. A *Naplójegyzetek* a politikai számításról tudósít, amelynek most nem állt érdekében, hogy a szövetséges Parasztpárt prominens képviselője nyilvánosan támadja az igazságtétel igazságtalanságait. Ilyés a kommunista párt legtöbb vezetőjével egyeztet, s ér el ideig-óráig tartó eredményt, engedményt: „Este Rákosi, Gerő, Révai. A cikket sokat ártana külpolitikailag, azt lehetne kiolvasni belőle, itt ölik, üldözik az értéket. Hát nem? Ők nem! Akkor máris elértem a célo, nem ragaszkodom a közléshez. Tehát: sem Szabónak, sem Némethnek nem eshet baja, Tamásinak, Kodolányinak, Fájának sem (utóbbit ők mondták). De egyelőre ne írjanak, gusztustalan lenne az »átállásuk« ilyen hirtelen. Második: írókat nem igazolnak, maguk az írók döntsék el, hogy kit akarnak rövidebb-hosszabb időre kirekeszteni maguk közül. Szabó? Németh? S a megélhetés? Rákosi: „Arról valahogy gondoskodni kell.”¹⁴

Szabó Lőrinc ellen tovább folytak az eljárások, a sajtótámadások, amint Illyés ellen is. Az 1945. május 6-i naplóbejegyzésben olvasható: „A *Népszavában* Horváth Zoltán cikke többek között arról a »nagy költőről, aki a jobb- és baloldal között ingadozva most a baloldal mellett kötött ki.«” Illyés és a népiek ekkori legfőbb ellenfele Horváth Zoltán, Sárközi Márta első férje. A zsidó származású író, újságíró Horváth 1942-től a Népszava munkatársa, s 1945-ben ő képviselte a lapot az újságírók igazoltatási elszámolásában. (Imrédy népbíróági perében ő mondta a politikai vádbeszédet.)¹⁵ „Kriptokommunista” meggyőződése egyrészt fiatalkorának, neveltetésének baloldaliságából táplálkozott, amit erősítettek a származása miatti üldöztetések, a magyar zsidóság történelmi sérelmei. „Erős leszámoló gesztusairól” írja Széchenyi Ágnes: „[...] azon zsidó származású értelmiségiek közé tartozott, akik a fasiszmus és az antiszemitizmus végső visszaszorításának a zálogát a kommunistákban látták. Akárhogyan is, de a két munkaspárt »szövetségének« lelkes híve és előmozdítója volt.”¹⁶

12 *Itt élmed kell*, 2:306.

13 Uo.

14 *Napló I.*, 361. 1945. május 9-i feljegyzés.

15 Horváth Zoltánról: Széchenyi Ágnes, „Magyar abszurd a baloldalon. Horváth Zoltán (1900–1967)” in *Pályaképek*. (Budapest: Corvina, 2016), 158–184.

16 I. m., 170. Horváthot 1949-ben letartóztatták, 1956-ban szabadult. Szókimondó politizálása miatt a politikai rendőrség zaklatta. Ekkor írott, Kádár Jánosnak szóló levelében akarja tisztázni magát, feltárva politikai előéletét, nézeteit: „...miután mint szocialista voltam 16 éves korom óta, szocialista is maradtam 80 hónapi börtön ellenére is. Te is tudod még abból a korból, hogy én soha nem vallottam magam kommunistának, de mindenkor a legveszélyesebb politikai magatartásnak ítéltam az antikommunistaságot. Mindenkor ment maradtam ettől a hibától.” Kitér egykori ellenfeleire is: „[...] a 30–40-es évek fasiszta írói – anélkül, hogy valaha akár egyetlen szónyi önkritikát írtak volna – szabadon hallatják szavukat, s még a Párt központi lapja is helyet ad nekik.” Horváth Zoltán levele Kádár Jánoshoz (1967. jan. 20.) Idézi: Széchenyi Á., 183.

Horváth Zoltán a népiek kérlelhetetlen ellenfelének mutatkozott abban a cikkében is, amelyben megbírája Lukács Györgyöt, amiért az elnéző a népi irodalommal: „De amilyen pontosan látja a probléma lényegét, amilyen élesen rávezet, hogy Magyarországon demokráciát és szocializmust a parasztság ellenére, vagy a parasztság nélkül csinálni nem lehet, olyan idealizáltan, mondhatnánk irreális síkon látja a magyar népi irodalom szerepét ebben a vonatkozásban.”¹⁷ „Lukács bíráló és ítélő szemének tekintete, mintsem vesztett pontosságából” – írja a kritikus –, ám a „kényszerű távollét” miatt pontatlan képet ad arról a korszakról, „amely a magyar szellemi élet legsötétebb, legvigasztalanabb korszaka” (kiemelés az eredeti szövegben). Horváth Zoltán felidézi a népi-urbánus szembenállást, a Szép Szó körét (akik „hősiesen és bátran” álltak szemben „egy egész ellenséges világgal”), s felsorolja a népiek bűneit. Lukácsot – mint tekintélyt, mint a MKP egyik fő ideológusát – kéri a népiekkel kapcsolatos kommunista politika megváltoztatására (a „sebész brutalitás” metaforát használja)¹⁸.

Lukács kétségkívül megértőbb volt ekkor (mint a kommunista ideológusok közül Révai József, Horváth Márton), ám ez a megértő nyitottság elválaszthatatlan attól a politikai küzdelemtől, ahogyan az MKP pozícióit, respektusát építeni, javítani próbálta. Az igazoltatási eljárásban nem a kommunisták támadták leginkább Szabó Lőrincet, Németh Lászlót, sőt egyfajta közvetítő, mérséklő szerepben akartak feltűnni, a politika aktuális érdekeinek megfelelően. A politikai játszmákról – s benne Illyés szerepéről – érdekes adalék a *Naplójegyzetekben* 1945. november 17-hez köthető szöveg. Egy, a Rákosi Mátyással folytatott megbeszélés kissé kivonatos feljegyzése. Illyés a Parasztpárt intézőbizottságának nevében beszél, s értékeli a választási kudarcot. Rövid, kivonatos elemzése kétségkívül politikus, praktikus, ahogy a közeledés-elhatárolódás politikai motivációit értelmezi: „A választásokon ért kudarc egyik fő oka ugyanis az volt, hogy a kisgazdák azt hirdették, mi a Kp. [Magyar Kommunista Párt] fiókvállalata vagyunk. Ezt – épp a Pp. [Parasztpárt] megerősödése érdekében – meg kellett szüntetnünk. Belsőleg el kellett magunkat határolnunk a Kp.-tól épp azért, hogy adott esetben erőteljesen tudjunk a Kp.-tal együttműködni a forradalmi vívmányokért. Ezt némelyek tagadásba vették, sőt elleneztek. Így akaratlanul az a helyzet adódott, hogy akik a nagy eredmény érdekében a Pp. függetlenségét akarták, olyan színbe keveredtek, mintha magával a Kp.-tal szemben foglaltak volna állást. Az a hamis helyzet adódott, mintha a Pp. vezetőségében volna egy K.-párti és egy K.-ellenes irányzat.

Kölcsönös vádak merültek fel. Az egyik rész azt vetette szemére a másiknak, hogy az magánúton is érintkezik a Kom.-párttal, s annak taktikai lépéseit követi anélkül, hogy ezt nyíltan bevallaná. A másik rész ugyanezt mondta az előbbiekről, de kisgazdapárti vonatkozásban. A helyzetet bonyolítja, hogy köztünk valóban vannak marxisták, s vannak olyan nem marxisták is, akik forradalmiak. Bonyolította a helyzetet némelyek személyi barátkozása.”¹⁹ Persze az is jellemző, ahogy előbb Rákosi elismeri, hogy a kudarc oka „a kommunista-fiókvállalat híre volt”, majd, amikor Illyés össze akarja foglalni a vitát, Rákosi visszakozik: „[...] az ok, hogy nem voltunk elég baloldaliak. A félreértést közös tanácskozással lehet eloszlatni.”²⁰

Az 1945-ös irodalmi-politikai mozgásokat – benne a politikai és egzisztenciális helyezkedéseket – érzékelteti az Új Szellemi Front. A kiadvány az 1935-ös, Gömbös Gyula és a népiek közötti együttműködési kísérletre utal címével és szellemével. Csak most nem a

17 Horváth Zoltán: *Az írástudók felelőssége. Szocializmus*, 1945. aug. 63.

18 I. m., 64.

19 *Napló I.*, 397.

20 I. m., 398.

szellem embereinek az antidemokratikus hatalommal való kiegyezési kísérletét hirdeti, hanem a kommunista párttal, amely hatalomra készül. A szerzők többsége kommunista, a kommunista párt tagja (Révai, Kállai Gyula, Gábor Andor, Horváth Márton) vagy a Paraszpárton belül kommunista szimpatizáns (Erdei Ferenc, Darvas József). Szerepel még a parasztpárti baloldali Illyés és a helyét kereső Zilahy Lajos²¹ és Szekfű Gyula.²²

A második Új Szellemi Front történetét bemutató Ständeisky Éva értelmezésében a népi írók egy csoportja elleni eljárás kommunista felfüggesztésének ára ez a deklaráció, egy paktum része.²³ Illyés naplójából is elszórt utalások mutatnak erre. Április 29-én említ egy Révaival folytatott vitát, „hogy nem Szekfű körül csoportosul az igazi szellem, hanem Németh körül”.²⁴ A két háború közti politikai gondolkodás két legnagyobb hatású képviselőjének ilyen oppozíciója nemcsak arra utal, hogyan próbálja Illyés védeni, pozicionálni barátját, eszmetársát, hanem arra a politikai diskurzusra és taktikára is, hogyan próbálják meg a kommunisták megosztani az értelmiséget, s maguk oldalára állítani a tekintélyes történést. Illyés naplójegyzete Révai József *Szabad Népb*ben megjelent Szekfű-cikkére utal. A politikai csábítás és zsarolás jól bevált eszközeként a Szekfű felelősségét „bizonyító” művek (*Három nemzedék, A magyarság és a szlávok*) mellett a *Valahol utat veszítettünk* rendszerkritikussága, a történész németellenessége jelenik meg mint a megbocsátás, a befogadás oka és záloga. Révai feltárja cikkének motivációját is: „Ha csak azokkal akarunk együtt haladni, akik nem jobbról jöttek balra, hanem mindig a baloldalon álltak, maroknyi emberen kívül alig volna utitársunk.”²⁵ Szekfű melletti kiállása is beleillik ebbe a politikai stratégiába, de abba is, hogy a népiek pozícióját gyengíteni akarta. Erre utalhat ez a mondata: „[...] az értelmiség mindkét szárnyára szükség van, arra is, amelyik Szekfű Gyulát, s amelyik Németh Lászlót követi.”²⁶ Illyés rövid feljegyzése érzékelteti ezt a szándékot, és arra is utal, hogy Szekfű és Németh László történelemszemlélete – különösen nemzetkaraktológiai alapozása – érintkezett ugyan, de a „sorskérdések” Németh

21 Zilahy 1944-ben politikai nézetei miatt a németek és a nyilasok is le akarták tartóztatni. 1945-ben a Magyar–Szovjet Művelődés Társaság alapító elnöke, 1946-ig. Az Új Szellemi Frontban mint a korábbi mozgalom kezdeményezője és névadója vesz részt. Ugyanakkor alkalmat teremt itteni szereplésével a kommunista támadásokra is.

22 Szekfű Gyula 1945-ös szerepéről, demokráciafelfogásáról és pártpolitikai illeszkedési kísérleteiről: Ständeisky Éva: *Demokrácia negyvenötben*. Napvilág, 2015. 185–194.

Szekfű 1945. október 15-én moszkvai magyar nagykövet lett. Nagyköveti munkáját, a Szovjetuniót dicsőítő írásait, meaculpáját Monostori Imre így értelmezi: „[...] a szovjet fogadó félnek is tökéletesen megfelelt a személye. Azt is tudták a politikusok, köztük a kommunisták, hogy Szekfű – korábbi munkássága egyes témái, fejezetei miatt – zsarolható (hogy ti. korábbi munkásságából korántsem csak a magyar középosztályi bünbánatot és a „*Valahol utat veszítettünk*” nemes, demokratikus gondolatait lehet felidézni). Ezt Szekfű is tudta. Ennek megfelelően viselkedett és cselekedett. Másfelől: mint politikai reálgondolkodó meg volt győződve arról, hogy legfontosabb feladata a bizalom megteremtése, a szovjetek jóindulatának megnyerése, minthogy hazájának – akár kénytelen-kelletlen is – ezáltal teheti a legnagyobb szolgálatot. Jalta és Potsdam után Magyarország helye ténylegesen: *földrajzilag és politikailag is* a szovjet birodalom mellett van. Döntött, hogy vállalja a követséget, s el van szánva rá, hogy megteszi, amit csak tud. S innen nézve számára már nem volt mérlegelendő, milyen áron, akár morális botlások (például jóakaratból vagy számításból elkövetett hazugságok) árán is.” ld. Monostori Imre: *Szekfű Gyula sorsfordító évei: 1945–1948*. Kortárs, 2015. 9. 53–64., 10., 64–77.

23 Ständeisky, i. m. 86–87.

24 *Napló I.*, 356.

25 Idézi Ständeisky, 83.

26 I. m., 96.

László-i interpretációja a magyar szellemi életben nagyobb hatással bírt. S a népiek Németh Lászlót tekintik autentikusnak.

Illyés egy másik rövid bejegyzése arra utal, hogy a kommunista párt nyitni próbált, s a tekintélyes tudósokat, művészeket megszólítva, szövetségeket akart találni. Erre szüksége is volt, amint az MKP 1945. május 21-i országos értekezletének határozata is kimondja: „A Magyar Kommunista Párt ragadjon meg minden eszközt arra, hogy e rendkívül értékes rétegnek megkönnyítse a demokrácia felé vezető utat.”²⁷ Ezen „értelmiségi politika” jegyében hívta meg Rákosi a szellemi élet 30 rangos képviselőjét: „Rákosinál értekezlet: Kodály, Szekfű, Szladits, Füst, Domanovszky, Lóczy(?), Kemény Gábor, Bernyák(?), Rusznyák, Kozáry(?) stb. Megannyi szemeszterniyó vagy előszó, vagy curriculum vitae. Rákosi, Révai megnyugtató, világos beszédei a jelenről, a jövőről. Révai: hétfőn du. háromtól négyig.”²⁸ Illyés ugyan nem ír arról, milyen „megnyugtató” érvekkel próbálta Rákosi és Révai meggyőzni az értelmiségieket, de feltehetőleg azok az ígéretek hatottak, amelyekről Rákosi Mátyás számol be Georgi Dimitrovnak, az SZKP KB nemzetközi osztályvezetőjének: „Három kérdést tettünk fel nekik: Hogyan lehetne gyorsabban bevonni az ország újjáépítésébe az értelmiséget, hogy tudnának biztosítani az értelmiség anyagi alapjait az infláció időszakában, és hogy mi kifogásuk van a kommunista párt ellen.” Rákosi arról is tájékoztat, hogy egy „laza munkacsoportot” is terveznek, mintegy kinyilvánítva a hatalom (örök) gesztusát, hogy az értelmiségre számít és azt a hatalomtechnikai – ugyancsak örök – „érvet” is megemlíti, hogyan győzik meg az anyagiak a szellem embereit: „Tervezünk egy szövetkezetet is kb. 1000 taggal, amely a szovjet »zárt üzletek« mintájára bizonyos mértékig gazdaságilag ellátja a vezető értelmiségieket. A dolgot napirenden tartjuk.”²⁹ A kifosztott és éhező Budapesten ez kétségkívül erős érv lehetett, noha nem tudni, mi lett a szovjet típusú termelőszövetkezetek sorsa.

Illyés ekkori politikai aktivitása, politika és irodalom sajátos konstellációjában kifejtett tevékenysége a népi mozgalom politikai céljainak sikerre juttatását, a történelmi lehetőség kihasználását célozta. Ugyanakkor megállapítható, hogy politikai tevékenysége másodlagos, hogy a politikusi magatartásminták idegenek tőle. A történelmi helyzet hívta a politika porondjára, s vállalt időlegesen szerepet mint országgyűlési képviselő, mint a Parasztpárt különböző tisztségeinek betöltője. A politikus és a szellemileg független értelmiségi, az író azonban más személyiséget, magatartásformát, más beszédmódot kíván, amely dichotómiát ritkán lehet feloldani. Ez tükröződik Illyés egy töredékes följegyzésében is:

„Petőfi

Kétféle tanulság

A költő örökké az eszményt követi

A politikus megalkuszik – nem az eszménnyel, hanem a körülménnyel

Tartsunk ki? Alkalmazkodjunk?

[...]

Ellentétben voltak, s mégis nehéz őket ellentétbe állítani. Mindkettőnek igaza volt. Kossuth – későn jött rá? Petőfi – nem alkalmazkodott.”³⁰

Aligha véletlen, hogy Petőfi apropóján jegyzi fel ezt a – talán valamely tervezett mű ötleteként – politika és költészet szükségszerű konfliktusát rögzítő szösszenetet.

27 *Magyar Történelmi Szöveggyűjtemény I.* (szerk. Romsics Ignác), Osiris, 2000. 404.

28 *Napló I.*, 365.

29 Idézi: Standeisky, 94.

30 *Napló I.*, 383.

Illyés 1946 márciusában lemondott országgyűlési képviselői jogáról. Az irodalmat és politikát egyensúlyban tartó, kiegyenlítő alkatának jobban megfelelt a Magyar Népművelési Intézet, amelynek vezetője lett. Ilyen tevékenysége nem előzmény nélküli. 1945. április 19-én megalakult az Országos Köznevelési Tanács. Elnöke Szentgyörgyi Albert, vezetői: Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Veres Péter, Ferenczy Béni és Illyés. A Népművelési Intézet irányítójaként az oktatás, a tanügy reformjába Németh Lászlót akarta bevonni. 1945 nyarán hosszabb utazást tettek, hogy megismerjék a vidéket. Illyés és Németh László – nem mindig harmonikus – kapcsolata 1944-re szoros barátsággá alakult.³¹ A német megszállás, s főleg a nyilas hatalomátvétel után együtt bujdosnak, az ostromot is közösen vésztelték át. A kapcsolat további erősödéséről a *Naplójegyzetek* is vall, hogyan próbálja Illyés menteni a támadásoknak kitett és egzisztenciálisan is fenyegetett helyzetben levő Németh Lászlót. Az 1945. július 22-i dátumú feljegyzés pedig arról informál, hogy „R.-val többször is beszéltem Laciról”. A Révaival folytatott megbeszélést így summázza: „Lacit legfeljebb egy-két szeméyeskedő polgár vagy friss sütetű szociáldemokrata akarná »lehetetlenné« tenni, – de ezekkel szemben viszont nekünk kell sarkunkra állnunk. Véleményem tehát az, hogy Laci bármit választ is a kínálókozó lehetőségek közül, azt meg lehet csinálni. Én így messziről tán a könyvtárnokságot ajánlanám, ott még egy-egy rosszul értelmezett szavába sem köthetnének bele, s közben nyugodtan írhatna. A Parasztpárt támogatásáról ezt mondhatom: Kovács egypárszor meglepő hevességgel állt ki mellette. Péterről s rólam nem kell beszélni. De bizonyos, hogy bármi döntés esetén velünk lesz Darvas és Erdei is.”³² Illyés tehát a Parasztpárttal – s annak vezetésével – is támogatást, védelmet nyújt. Ugyanezen napon levelet ír Némethnek, s felkéri, írja le, „mit gondol” az új tanügyről, s itt ismét a Parasztpárt nevében beszél. Jól érzékelhető Illyés szándéka, hogy a Hódmezővásárhelyre visszavonult, ott menedéket talált Németh Lászlóra kiterjessze a Parasztpárt politikai védelmét. A tanügyi tervezet rövid idő alatt el is készült, meg is jelent a Parasztpárt kiadásában, de különösebb visszhangja nem volt. Ennek oka az is lehetett, amire a szerző is utal: „Tudom, hogy a tanulmány sok gondolata a pedagógust és a politikust egyaránt meghökkenti.”³³

A Parasztpárt háttértámogatása biztosította azt is, hogy Németh László tanári állást és fizetést kapott, Illyés minisztériumi közbenjárásának eredményeként. Levelezésükből látszik, hogyan kapacitálja barátját, vállaljon országgyűlési képviselőjelöltséget.³⁴ A *Naplójegyzetekben* (datálatlan, de valószínűleg szeptember eleji levélben) így ír erről: „A te képviselőséged meg így áll. A többiek kérdésére a mi beszélgetésünket legmegfe-

31 Monostori Imre: *Illyés Gyula és Németh László. Párhuzamok-kitérők-találkozások*. In: „Költő felelj!” (Szerk. Tasi József). PIM, 1993. 169–183.

32 *Napló I.*, 376.

33 A tervezet hét fejezetéből különösen az általános iskoláról írottak (2.) és a „bölcsőtől az egyetemig” (5.) fejezet tűnik ki nem csak a korabeli pedagógiai gondolkodásból. Vö. Tordáné Hajbács Ilona: *Németh László pedagógiai nézetei, Magyar Pedagógia*, 1976. 4. sz. 381–396. továbbá: Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Tankönyvkiadó, 1996.

34 Illyés az 1945. szept. 8-i levelében tudósítja Némethet a képviselő-jelöltségről. (ld. *Németh László élete levelekben 1914–1948*, szerk. Németh Ágnes, Magvető-Szépirodalmi, 1993. 453.) Németh szkeptikusan válaszol: „Darvas miniszterjelölt higgadtan foglalkozhat reformtervemmel. Ha mint képviselő az esetleges versenytársat (ő borzalom anyja, ne hagyj el) üti agyon benne!” I. m., 464.

Október 14.: Németh Darvasra és főleg Szekfűre vonatkozó gúnyos megjegyzése szerint azért nem kap állást, mert a „minisztériumban ott ülnek Szekfű emberei”. I. m. 483.

Végül megkapta a kinevezést. „A magyar irodalom művelése terén szerzett érdemére tekintettel”, kivételes hozzájárulásként. (I. m., 481.) Illyés megszerezte Némethnek az írószövetségi tagságot is, ami védelmet és publikálási lehetőséget biztosított. I. m., 468.

lelőbben úgy gondoltam továbbítani, hogy végeredményben te rám bíztad a döntést, én pedig azt ajánlom, hogy jelöljünk, de persze a végleges döntés előtt kérdezzük meg még egyszer a véleményedet. Már most mit csináljak? Nyomjam tovább az akaratomat? Eddig is gyanakodtam magamra, vajon nemcsak magammal akarlak rántani, hogy ketten igyuk, amit én már iszom? Bizzuk teljesen a sorsra.”³⁵ Németh Lászlóból természetesen nem lett képviselő, s a Parasztpárt is nagyon gyengén szerepelt az 1945. novemberi választáson.

A Népművelési Intézet 1946. július 12-én alakult meg Keresztury Dezső miniszter rendeletére. Elnöke Illyés, titkára Gombos Imre, tehát a Parasztpárt delegáltjai. Mint egy 1979-es beszélgetésben mondja Illyés, már a népfőiskolák tapasztalatai, s a háborús időszakban tett országjárásai is azt erősítették, hogy olyan művelődéspolitikai kell, amely a parasztságot, a falvak közösségét megtartja lakóhelyén, de egyben intellektuálisan fel-emeli. (Ennek az ideának egyfajta – némiképp félresiklott – kifejtése történt meg a *Csizma az asztalon* [1941] szövegeiben.) Így szól erről egy visszaemlékezésben: „Nagy gond volt, hogy a parasztfiatalokat hogy lehet úgy művelté tenni, hogy ne hagyják el a falut. Azt láttuk mi tragédiának, az olyan »kiválasztódást«, hogy mindig egy uralkodó osztály emeli ki a parasztságból az értékeseket, és úgy átneveli, ha nem is éppen a maga szolgálatára, de eltávolítja őket a falutól. Az én gondolatom is már régebről az volt, olyan paraszti műveltséget teremtsünk, amelynek az emberei valamiképpen ott maradnak a faluban, ott lesznek akár intellektuális vezetők is, de még szerencsésebb, ha nem: megmaradnak paraszti kétékezi embereknek, de mégis éppolyan tagjai a szellemi életnek, mintha valaki Pesten tanár.”³⁶ Az Intézet munkájának megszervezéséhez egy kiáltvánnyal fordult a „parasztokhoz”, azt ígérve, hogy aki részt vesz a művelődési programokban, „annak faluja hamarabb kiszabadul a szellemi szolgaságból s a magyar demokrácia nyújtotta iskolázási lehetőségeken át hamarabb beléphet a művelt, szabad magyar közösségbe.”³⁷

A szöveg, a kiáltvány műfaji kritériumainak megfelelően az agitatív retorika fogásaival él. A cél az, hogy a parasztság a műveltség eszközeivel segítse önmaga társadalmi fel-emelkedését, hogy iskoláztassa fiait.³⁸ A műveltség megszerzésének szükségességét és a tanulatlanság felszámolásának történelmi lehetőségét túlzások, evokatív alakzatok adják vissza: „[...] a cél egyesítsen benneteket, ledönteni azt a falat, amellyel a hamis írástudók őrizték önzően a műveltség fegyverházát és magtárait [...]. Döntsetek le az osztályfalakat! Nem akarjuk, hogy műveltségre nevelődve bárki is úrrá nevelődjék.”³⁹ Meglehetősen Illyés szövegébe az az indulat, amely a két háború közti népi-urbánus vita erőteljesebb megfogalmazásaiban a polgári kultúrát támadta. Ám a kiáltvány épp arról szól, hogy a falvakban biztosítani kell az iskoláztatást, a műveltség megszerzését, és a parasztságot gyerekeinek is egyetemen kell tanulni – azaz a kulturális és társadalmi felemelkedés szükségességét fogalmazza meg, nota bene a polgárság történelmi példája alapján.

35 *Napló I.*, 382.

36 Harsányi István: *A Magyar Népi Művelődési Intézet, ahogy Illyés Gyula emlékezett rá 1979. november 17-én a Józsefhegyi úti otthonában*, Holmi, 2006. április, 503–518.

37 Harsányi István: *Illyés Gyula szerepe a Magyar Népi Művelődési Intézet életében* In: *Illyés Gyula Emlékkönyv* 165–174.; 172.

38 A Népművelési Intézetet a *Válasz* kapcsán bemutatja Széchenyi Ágnes. Értelmezi a kiáltványt is, olykor kritikusan viszonyulva mind a műhöz, mind a szerzőjéhez. Illyés valóban parasztfiúkról beszél, ám – mint erre Széchenyi is utalt – a kor társadalmi és műveltségi viszonyai között ez volt az elfogadott. A szöveget nem lehet kiragadni sem a korabeli közbeszéd, sem a politikai beszédmód szemantikai és szintaktikai relációiból, hisz nyilvánvalóan a kiáltvány írójának ezekre tekintettel kellett lennie. Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel*. 98–107.; 103.

39 *Illyés Gyula Emlékkönyv*, 173.

Az Intézet létrejöttét és programját kemény támadások érték. A Radikális Párt hetilapja, a *Haladás*, s annak szerkesztője, majd főszerkesztője, Zsolt Béla Illyés egyik régi ádáz ellenfele.⁴⁰ Ezúttal azonban nem Zsolt a támadó, hanem Antal Gábor, aki *Kultúrbotrány!* címmel ír az Intézet munkatársairól, mint a régi korszak embereiről, akik „faji völkisch hangokat” pengettek.

A Magyar Népi Művelődési Intézet létrejöttében és tevékenységében a Parasztpártot és Illyést a „népi művelődés” segítése motiválta, már a két háború közt is szorgalmazott politikai program végrehajtása. A nép, a parasztság társadalmi felemelkedése, a kulturális elmaradottság felszámolása, a tehetséges parasztyerek egyetemi tanulmányainak támogatása, ami aztán különböző népi kollégiumokban meg is valósult.⁴¹

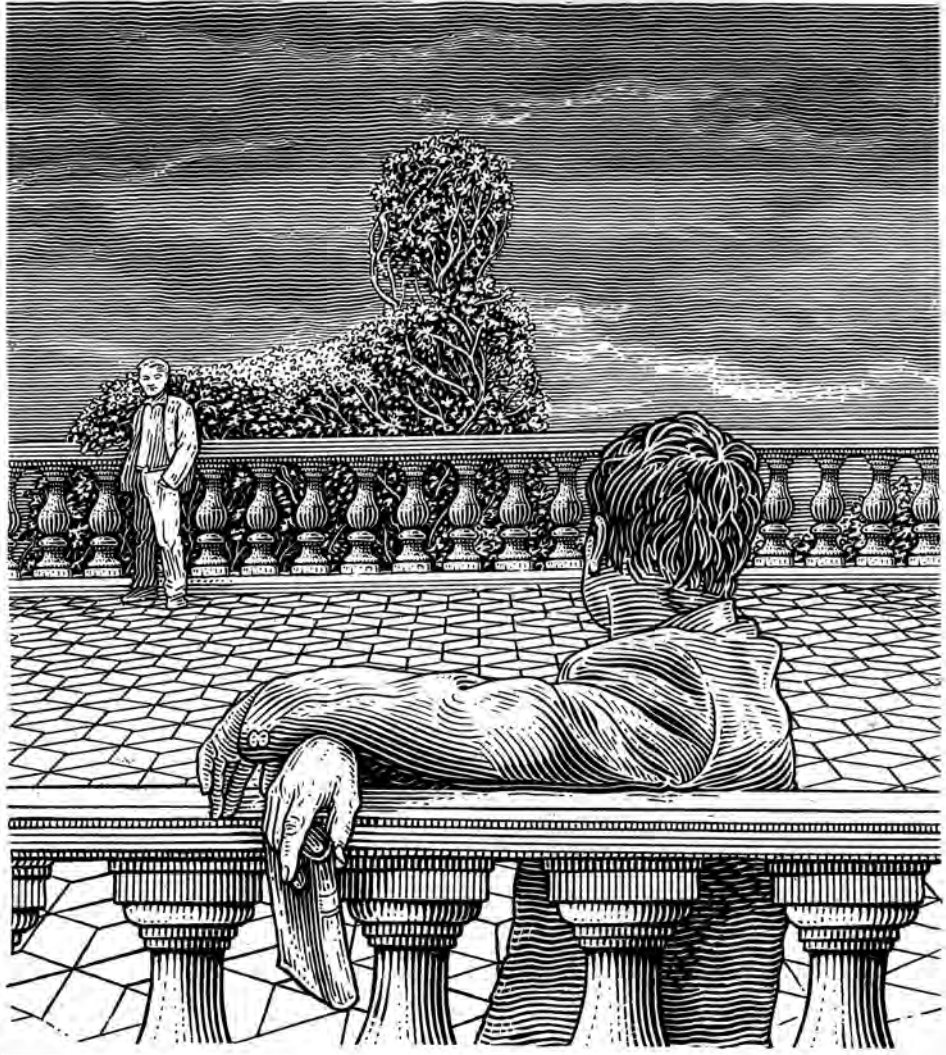
Az Intézet 1948 októberében megszűnik. Keresztury Dezső miniszteri utóda, Ortutay Gyula (kisgazdapárti, ám ez időben már a kommunista párthoz igazodó politikusként) megkérdőjelezte a paraszti művelődést segítő intézet szükségességét. Illyés 1948. május 19-én lemond elnöki tisztségéről.⁴²

40 A *Napló I.* 1945. augusztusi feljegyzésében olvasható: „Zsolt Béla első cikke a *Magyar Nemzet*-ben. Az egész arra az egyszerű tételre épül: én sötét fasiszta vagyok, mert 1940. február 21-én helyeseltem a parasztság elnyomását, lemészároltatását, helyeseltem a háborút, a németiség terjeszkedését, magát a poklot. Mindezt pedig azzal, hogy 1940 elején a *Székely Szó* egyik munkatársának azt mondtam: a magyar kormány jót akar Erdélyben, csak intézkedéseit nem hajtják végre.

Sem a *Székely Szó*-ra, sem a munkatársára, sem ezekre a szavakra nem emlékszem. Író vagyok, állásfoglalásomról annak tanúi hitelessége, amit leírok, s legkevésbé annak, amit egy újságíró állítólagos hallomás után leír. Magyarázom meg ezt Zsolt Bélának, épp neki, akiben összeolvad az írói és az újságírói elem, mint valami vegyületben, azaz először is egymás értékeinek kölcsönös megsemmisítésével? [...] ha ő engem (állandóan s következmények nélkül) magyar fajvédőnek mond, annak rám nézve megbecstelentő zöngéje van; ha én mondom s tartom őt és társait zsidó fajvédőnek (ahogy valóban annak tartom), azért megint csak én rámm hullik valami elítélés. Holott én a magyar faj irányában igazán csak *fajvédő* vagyok (kiemelés: NHB).” I. m., 379.

41 A népi kollégiumokat a népi írók kezdeményezték. 1939-ben jött létre a Bolyai Kollégium (1942-től Gyórfy István néprajzkutató nevét viselte). A háború utáni kollégiumokat a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) fogta össze. 1945 után a népi kollégiumok az új rendszerhez hű értelmiségi elit kinevelését célozták a paraszti és munkás származású fiatalok felsőfokú tanulmányai-val és a kulturális javak biztosításával. A NÉKOSZ 1949-ben megszűnt. A háború utáni új értelmiségi generációk számos kiválósága volt a NÉKOSZ tagja. ld. Papp István: *A népi politikai mozgalom története 1944-ig.* Napvilág, 2008.

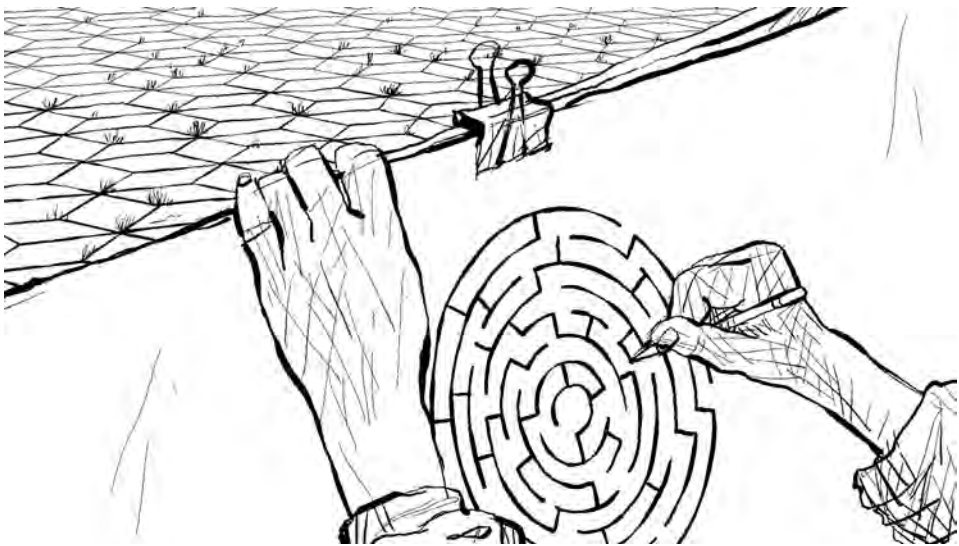
42 *Illyés Gyula Emlékkönyve*, 173.

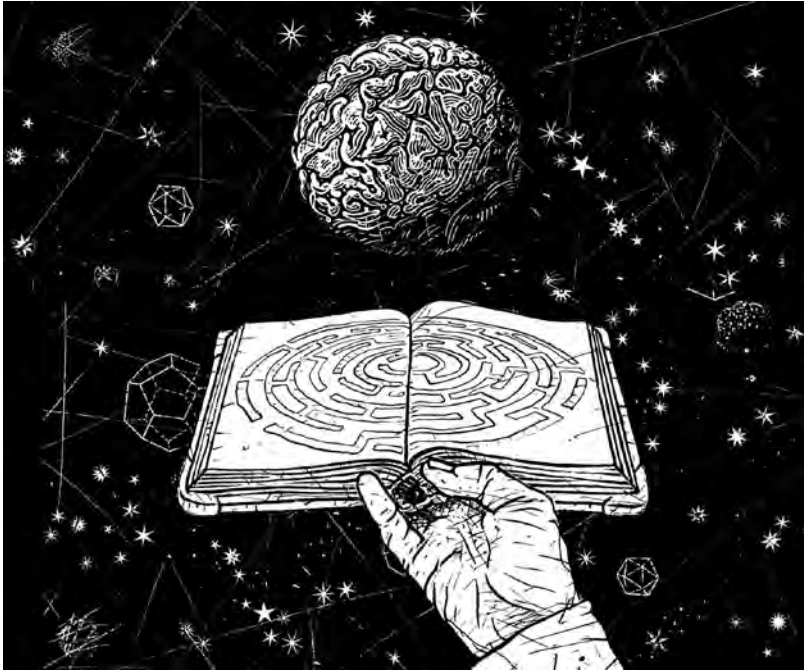
Az idő látkepei (Pannónia Filmstúdió)

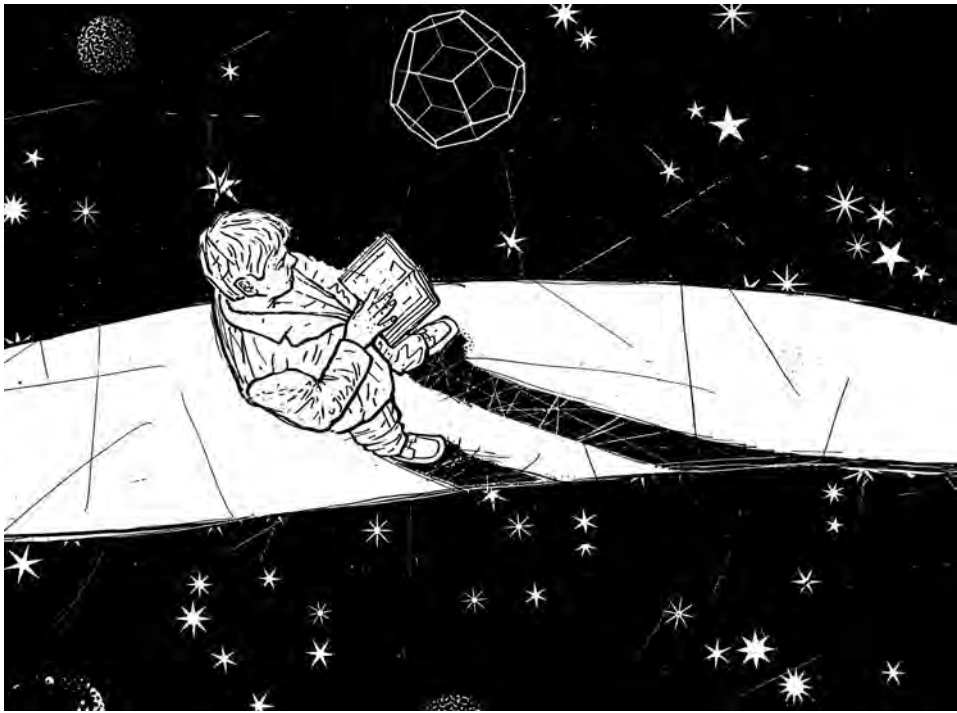
Az idő lát képei (Pannónia Filmstúdió)

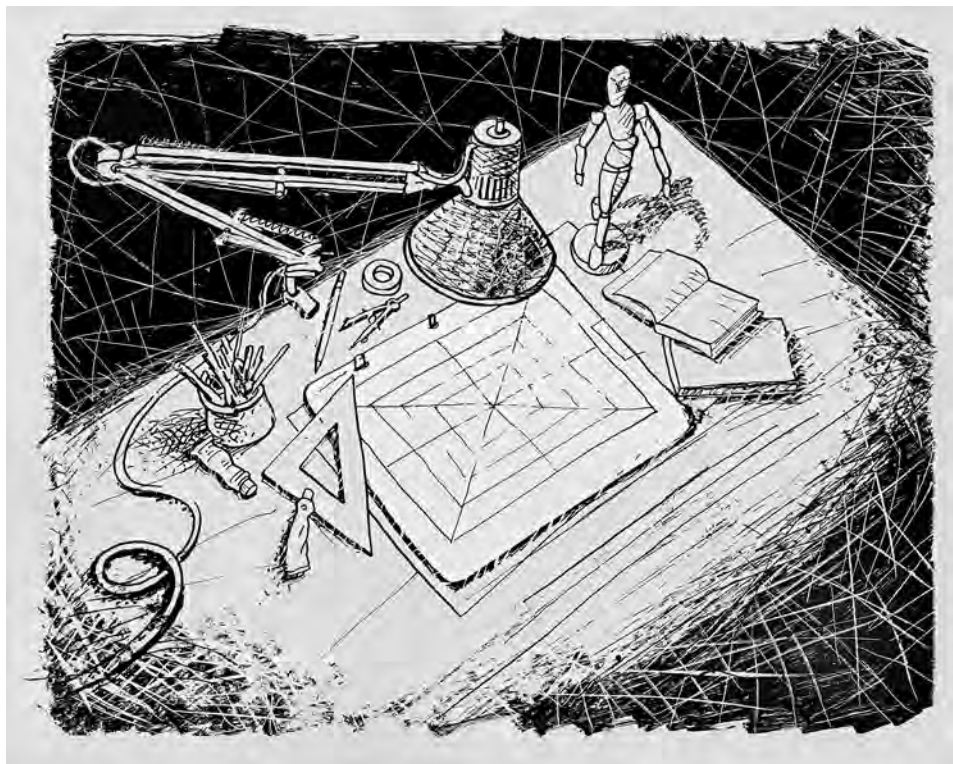
Útvesztők (Magyar Rajzfilm Kft.)

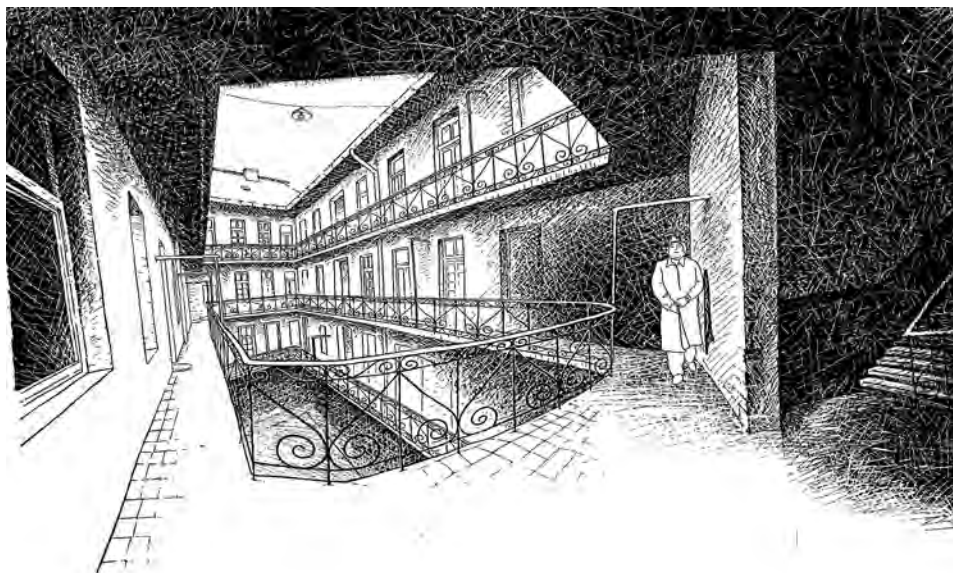
Útvesztők (Magyar Rajzfilm Kft.)

Útvesztők (Magyar Rajzfilm Kft.)

Fekete lyuk – fehér lyuk (Pannónia Filmstúdió)

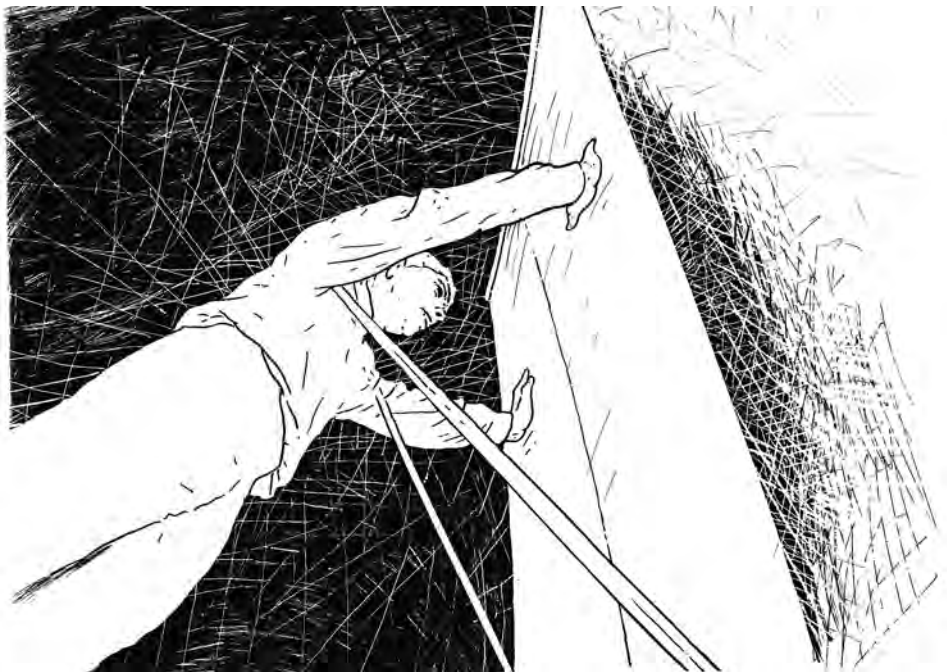
Vigyázat, lépcső! (Pannónia Filmstúdió)

Vigyázat, lépcső! (Pannónia Filmstúdió)

Fekete lyuk – fehér lyuk (Pannónia Filmstúdió)

Vigyázat, lépcső! (Pannónia Filmstúdió)

Vigyázat, lépcső! (Pannónia Filmstúdió)

A rajzoló (Kecskemétfilm Kft.)

A rajzoló (Kecskemétfilm Kft.)

Sakk! (Kecskemétfilm Kft.)

Sakk! (Kecskemétfilm Kft.)

Sakk! (Kecskemétfilm Kft.)

Sakk! (Kecskemétfilm Kft.)

Az idő látképei (Pannónia Filmstúdió)

Fiatalképzőművészek Stúdiója – szignálfilm (Pannónia Filmstúdió)

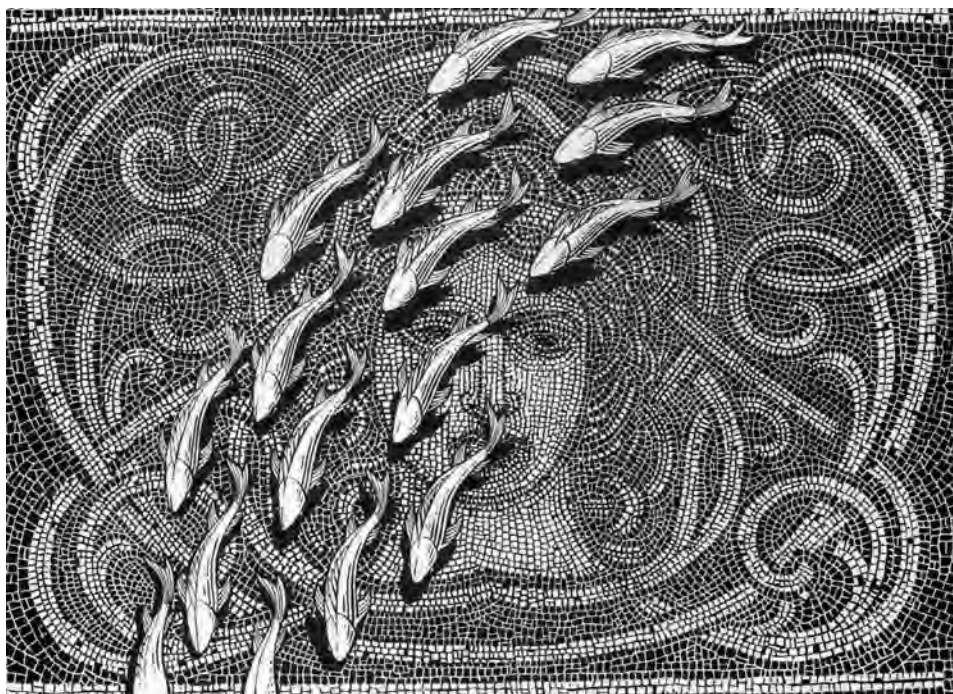
Az idő lát képei (Pannónia Filmstúdió)

Az idő lát képei (Pannónia Filmstúdió)

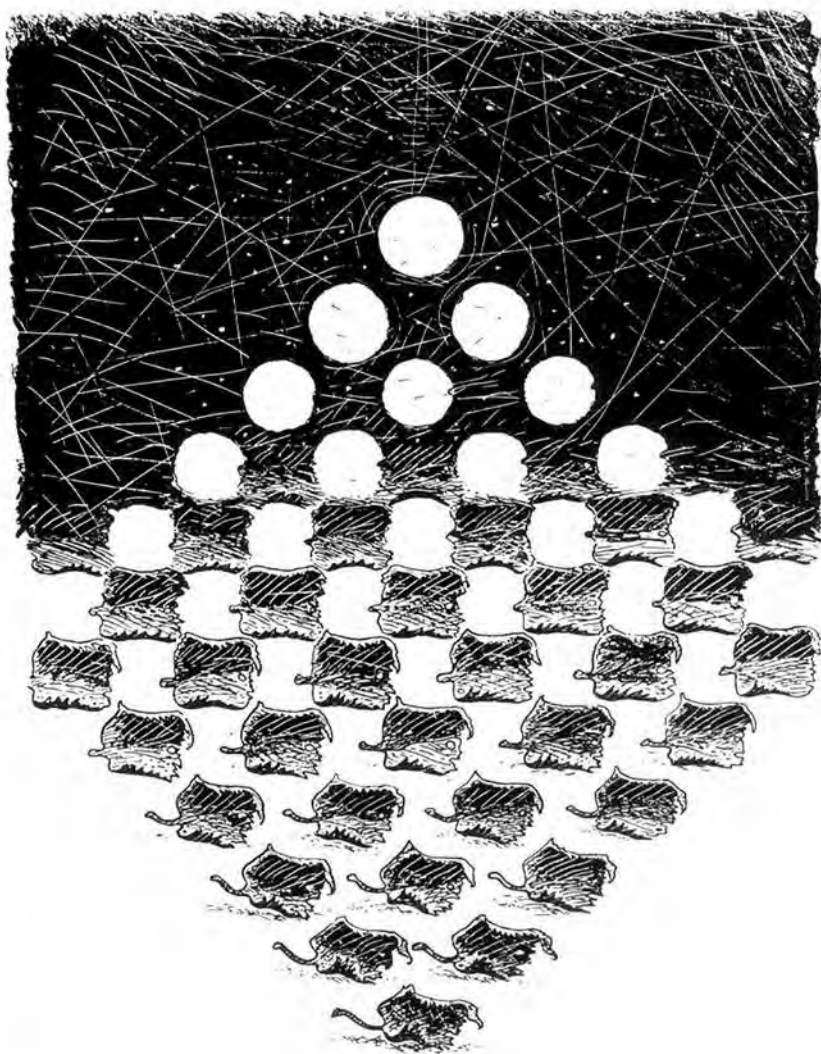
Csönd (Pannónia Filmstúdió)

A kert (Pannónia Filmstúdió)

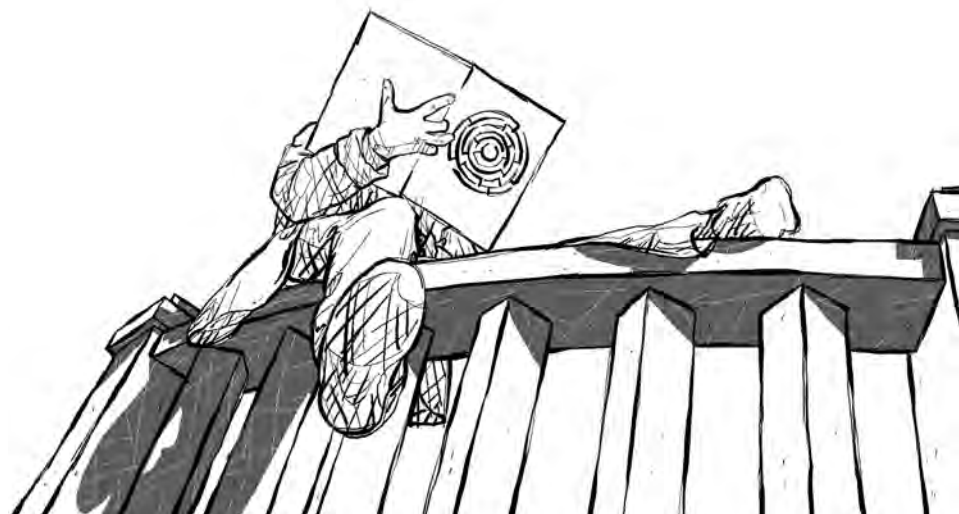
A kert (Pannónia Filmstúdió)

Fekete lyuk – fehér lyuk (Pannónia Filmstúdió)

A rajzoló (Kecskemétfilm Kft.)

A rajzoló (Kecskemétfilm Kft.)

Apokrif (Kecskemétfilm Kft.)

Álomfejtő (Pannónia Filmstúdió)

Varga Zoltán

Fel és le a lépcsőlabirintusban

Orosz István *Vigyázat, lépcső!* című animációs filmjének nyomában

„Úgy gondolom, hogy a *Vigyázat, lépcső!* az egyik legszebb film, amit az utóbbi évtizedek magyar történelméről csináltak. Nem a magyar animációban, hanem általában a magyar filmgyártásban. Holott a világon semmi nincs benne, csak egy lépcsőház, egy kelet-európai lépcsőház – s ez mindent elmond. Aki járt ilyen lépcsőházban, az tudja, hogy ebben benne van a mi világunk” – fogalmazott Báron György filmkritikus.¹ Orosz István 1989-ben készült, hatperces rajzanimációjáról van szó, a Pannónia Filmstúdió (akkor már Pannónia Film Vállalat) közvetlenül a rendszerváltást megelőzően készült műveinek egyikeről. A film legtömörebb összefoglalója így szól: „Geometriai paradoxon és történelmi-politikai parabola egy budapesti lépcsőházban.”² A *Vigyázat, lépcső!* szikár, fekete-fehér vonalrajzokból álló képsorai egy „címenincs” pesti gangos ház tereit fürkészik. A film eseménytöredékek füzérét kínálja, s fel-felbukkanó figurákat sorakoztat fel (néhányuk vissza-visszatér); a történések és az alakok köré nem épül összefüggő cselekmény, kerek történet. A *Vigyázat, lépcső!* nem tartalmaz beszédet; hangsávjának alapeleme a szovjet katonák által kedvelt szájharmonika-muzsika (zeneszerző: Cserepes Károly), ezenkívül mozgalmi indulók fragmentumaiból és zörejekből összeállított hangkollázs hallható.³

Orosz István műve a győri filmfesztiválon nagydíjat nyert (1991), a Kecskeméti Animációs Filmfesztiválon a legjobb rövidfilmnek választották (1993), és bár vetítették Hirosimában is, olyan nemzetközi fesztiválkarriert mégsem futott be, mint a Pannónia legnagyobb sikerei, köztük Jankovics Marcelltől a *Sisyphus* (1974) és a *Küzdők* (1977), Rófusz Ferentől a *Légy* (1980), Vajda Bélától a *Moto perpetuo* (1980) vagy Cakó Ferentől az *Ab ovo* (1987). Pedig a *Vigyázat, lépcső!* semmivel sem marad el a magyar animáció addigi csúcsteljesítményeitől.⁴ Megkockáztatható az állítás, hogy Orosz István animációs munkásságának fő műve, megismételhetetlen bravúrja a *Vigyázat, lépcső!*, s nem csupán kivételes rétegzettsége, többértelműsége okán, hanem azért is, mert sűríti Orosz animációinak

1 Idézi M Tóth Éva: *Animare necesse est...* Kaposvár – Budapest: Kaposvári Egyetem – Pannóniafilm Kft., 2004. 69.

2 <https://port.hu/adatlap/film/tv/vigyazat-lepcso-vigyazat-lepcso/movie-45992> (Utolsó letöltés: 2021.07.21.)

3 A filmről összefoglalóan lásd Orosz Anna Ida: *Vigyázat, lépcső! Alapfilmek*. <https://filmarchiv.hu/hu/alapfilmek/film/vigyazat-lepcso-1> (Utolsó letöltés: 2021.07.21.)

4 Ha a *Vigyázat, lépcső!* „rendszerváltó animáció”, mint ahogy ekként is szokás emlegetni, akkor Orosz állóképei, alkalmazott grafikái közül egyértelműen a legendássá vált *Tovarisi konyec!* plakát a párja. Lásd Orosz István: A húszéves plakát. In: Orosz: *Szent Rinócérosz gyermekei*. Budapest: Typotex, 2017. 125–131.

szinte valamennyi addigi eredményét, egyúttal megalapozza és megelőlegezi a későbbi művek számos vonását. S nemcsak az életműben tekinthető egyfajta csomópontnak, de a magyar animációfilmek hagyományok összefogása és újragondolása alapján is.

Ebben az írásban a *Vigyázat, lépcső!*-t kísérlem meg „körbejárni”, egyfelől az életműben, másfelől a magyar animációban elfoglalt helye alapján; továbbá a film részletes elemzésére is vállalkozom. Már most deklarálok, hogy nem annyira „megfejteti” szándékozom a film „titkait” – az igazán maradandó és komplex műalkotások esetében a titkok amúgy sem teljesen megfejthetők, a jelentéslehetőségek pedig nem kimeríthetők –, inkább a *Vigyázat, lépcső!* delejező hatásának lehetséges összetevőire próbálok rámutatni.

* * *

Orosz István munkásságának ismerői jól tudják, hogy életművének képzőművészeti és animációs oldalai között milyen szoros a kapcsolat, voltaképpen nem is válnak el élesen egymástól. Képzőművészeti munkái animációkat inspirálnak, s az animációkat szervező tényleges mozgás, nézőpontváltás az állóképek befogadásában – többertelműségének felfedésében és felfedezésében – is döntő mozzanat. Orosz István grafikusnak vallja magát, aki – ha teheti – animációs filmeket is készít: „[...] mindig a grafika van előbb és az animációs film követi a grafikát. Majdnem minden filmemnek dokumentálhatóan megvan a grafikai anyaga, mint kiállítható, falra akasztható, papíron létező kétdimenziós munka is.”⁵ Stílusvariációk és vizuális motívumok, s különösen a jellemző témák – amelyek az érzékelést éppúgy megszólítják, kihívják, kérdőre vonják, mint az elmét – rendre visszatérnek álló- és mozgóképeiben egyaránt.⁶

Hasonlóan szorosak a kapcsolódások az animációs filmek között, s mint említettem, a *Vigyázat, lépcső!*-nek kitüntetett szerep jut az Orosz-animációk összefüggésrendszerében. Nemcsak korábban már megjelent és később fontosabb vált témák tűnnek fel benne, de az animációs életműben látszólag egymással kevésbé összeillő, vagy inkább egymástól különböző közelítésmódokat is egybekapcsol. A rendszerváltás előtt készült Orosz-animációk – ha nem is kivétel nélkül – dokumentarista ambíciókat mutatnak; ezt a vonulatot az *Ah, Amerika!* (1984) féléves „animációs dokumentum-legendája” (Orosz és alkotótársa, az író és dramaturg Dániel Ferenc utaltak rá így) tetőzi be – benne élszereplős képsorokkal váltakoznak a rajzanimációs részletek –, de a századelő Magyarországot megidéző *Csend* (1977), valamint a szocializmus évtizedeit az életműben elsőként sűrítve láttató *Álomfejtő* (1980) ugyancsak értelmezhetőek ebben a keretben.⁷

A dokumentarizmust azonban már az *Álomfejtő* is meghaladja – vagy ha úgy tetszik, idézőjelezi – azáltal, hogy a szociografikus igényű képtartalmak álomszerű illékonyasággal, átváltozások sorával kombinálódnak benne, tehát amennyire kötődik a film a tény- és valószerű elemekhez, éppen annyira el is oldódik azoktól. Ugyanez a kettősség jellemzi – kiélezettebben – a *Vigyázat, lépcső!*-t, amelyben kiérleltebbnek tűnnek a későbbi animációkban is folytatódó vizuális jegyek. Orosz e két filmen kristályosította ki a – nevezzük így – geometrikus absztrakciót (a perspektívával folytatott játékot, az optikai illúziók alkalmazását) az átváltozásokon alapuló álomlogikával párosító fogalmazásmódját; ez a kettősség szinte valamennyi további filmjében megfigyelhető. Az *Álomfejtő* vidéki látélet a szocializmus pusztításáról, a *Vigyázat, lépcső!* városi milióbe helyezett ikerfilm:

5 Idézi M Tóth: *Animare...* 71.

6 Orosz munkásságának áttekintéséhez lásd Kernács Gabriella: *Orosz István grafikus, festő, animációs rendező*. <https://mmakademia.hu/alkoto/-/record/MMA8057> (Utolsó letöltés: 2021.07.21.)

7 Lásd Orosz Anna Ida: *Lerajzolt hétköznapok. A 60-as, 70-es évek magyar animációs dokumentum-filmjéről*. *Metropolis* 2015/3. 60–73.

mindkettőben évtizedek sűrűsödnek néhány percre. A *Vigyázat, lépcső!* egy adott – a film készítésekor lezárulni látszó – történelmi korszak sűrűtményének tekinthető, de megmutatkozik benne az idő mint elvontabb, megragadhatatlanabb, rejtélyesebb „entitás” iránti érdeklődés is. Az olyan Orosz-animációk, mint a *Sírj!* (1995) vagy *Az idő látképei* (2004), az időnek már a történelmi konkrétumoktól elváló aspektusait fűrkészik. Konkrét történelmi eseményhez – a bolsevik vezérek játszmájának megidézéséhez – jóval később, 2010-ben tért vissza a rendező, a *Sakk!*-ban. A *Vigyázat, lépcső!* az escheri látványalkotás és a labirintusszerű térszervezés első markáns megjelenése révén alapoz meg olyan műveket, mint a *Fekete lyuk, fehér lyuk* (2001), az *Útvesztők* (2008) vagy *A rajzoló* (2014). S mint Báron György rámutatott, a *Vigyázat, lépcső!*-t követő *A kert* (1993) helyszíne a lépcsőház szöges ellentéte: „Ha a lépcsőház az egyik szélső pontja ennek a történetnek, a kert a másik. A lépcsőház, ahol élünk, és a kert, ahová vágyódunk.”⁸

A *Vigyázat, lépcső!*-nek nem csak az Orosz-animációk között találjuk meg az előzményeit. Érdekes egybeesés, hogy éppen az a két animációs rendező készített korábban szintén gangos házba vezető rajzfilmet, akik Orosz István animációs pályakezdését megalapozták – Szoboszlai Péter közvetve (Orosz az Iparművészeti Főiskolán Szoboszlai animációs kurzusának hallgatója volt), Gyulai Líviusz közvetlenül (ő választotta maga mellé alkotótársnak a frissen diplomázott hallgatók közül a pályakezdő grafikus). Szoboszlaitól a *Rend a házban* (1970) és Gyulaitól az *Új lakók* (1977) merőben eltérő módon, de egyaránt egy lakóház életét térképezik föl – az előbbi a fasisztoid házmester perspektíváján keresztül, utóbbi viszont az örök kívülállókat, az emberközösség mindennapjait felkavaró kentaurcsaladot állítva középpontba. Szoboszlai és Gyulai filmjei groteszk, illetve szatirikus hangvételük okán – többé-kevésbé stilisztikai megoldásaik miatt is – beleillenek a magyar animáció karikatúrisztikus áramlatába, s ez az, ami Orosz gangos animációjáról egyáltalán nem mondható el. Jóllehet, a *Vigyázat, lépcső!*-ből sem hiányzik az ironia és a humor, nincs köze a karikatúrisztikus animációkhoz.⁹ (Az előzmények említése nem lenne teljes Kovásznai György *Rügyfakadás No. 3369* című 1971-es műve, az animációs dokumentarizmus jellegzetes darabja nélkül, melynek kezdő képsorai ugyancsak lépcsőházban és körfolyosón játszódnak. Kovásznainál azonban az egyik konkrét lakó mindennapjai válnak fontossá, nem a lakóház maga – annak „absztrakciója” –, mint Orosznál.)

A magyar animáció nagy áramlatai közül¹⁰ az Orosz-animációnak kettőhöz van köze: dominánsak benne az ornamentális jegyek, s rejtettebbek – de kimutathatók – a dokumentarista mozzanatok. A film egyúttal annak a (kevésbé áramlatnak, mint inkább) jellegzetes fogalmazásmódnak is a képviselője, amelyre ezópuszi beszédmódként lehet utalni (ez egyáltalán nem a magyar animáció sajátja, a korabeli közép-kelet-európai filmet általában véve is jellemzi).¹¹ Az *Álomfejtő*höz hasonlóan a szociológiai ihletettség és érdeklődés szavatolnak a dokumentarista rétegért; a mállott vakolatokat, kopott falakat, papucsban ténfergő átlagpolgárokat mutató beállítások akár szociofotónak (mármost azok rajzolt alakváltozatának) is beillenek. A többnyire eseménytelen mindennapokból kiragadott, szinte mindig (bár nem kivétel nélkül) banális pillanatok révén pedig azokhoz az ani-

8 Idézi M Tóth: *Animare...* 69.

9 Hogy Orosz Istvántól a humor sem áll távol, azt már 1978-as Örkeny-adaptációja, *A sótartó felé* megmutatta. A bevezető élszereplős képsoraiban Gyulai Líviusz játszotta a főszerepet.

10 Korábban a magyar animációs film négy nagy áramlatát körvonalaztam: (1) a mesei alapú klaszszikus; (2) a karikatúrisztikus; (3) az ornamentális; (4) a dokumentarista tendenciákat. Lásd Varga Zoltán: *A magyar animációs film: intézmény- és formatörténeti közelítések*. Szeged: Pompeji, 2016.

11 Lásd Varga Zoltán: *Vörössel festett láncok. Ezópuszi beszédmód a magyar animációban*. *Filmvilág* 2014/6. 38–40.

mációs dokumentumfilmekhez is közel áll a *Vigyázat, lépcső!*, amelyek – Orosz Anna Ida szóhasználatával élve – a „lerajzolt hétköznapok” bemutatását célozzák. Báron György például ezeket a mozzanatokot emeli ki: „A poroló árnyékában kisfiú focizik, a lépcsőfordulóban rosszlány ácsorog, aktatáskás férfi siet, kismama babakocsit tol, a macskaköveken macska surran, gumibotos fakabátók kézzátételt alkalmaznak, egy férfi leveti magát a harmadikról, a szűk lépcsőfordulóban gurtnis főspedések folyamatosan ormótlan ruhászekrényt trógerolnak felfelé.”¹² A felsorolásban ugyan tévesen szerepel a babakocsit toló kismama (ilyen nem látható a filmben), de milyen jellemző, hogy éppenséggel feltűnhetne ő is, nem lógna ki a *Vigyázat, lépcső!*-ből. A dokumentarizmusnak van egy – a szociofotókat idéző látványelemekhez és a banalitásokat sorjázó eseményfüzérhez képest – talán kevésbé nyilvánvaló, de talán még érdekesebb megjelenésmódja a filmben. Feltűnő ugyanis, hogy számos karakter – szinte a legtöbb – egyszeri, vagy akár ismétlődő módon a kamera felé, vagy konkrétan a kamerába néz. Olyan ez, mintha a (rajzolt-animált) lakók éppúgy „kinéznének” a „forgatócsoport” felé, mint ahogyan ez valódi emberekkel történne, ha éppen dokumentumfilmet forgatnak róluk – főleg olyat, amely kifejezetten szívesen hívja fel a figyelmet (önreflexív módon) a kamera jelenlétére, a filmforgatás aktusára, megfigyelő és megfigyelt kölcsönhatására.

A *Vigyázat, lépcső!* e három dokumentarista összetevőjét azonban felülírja az álomszerű látványalkotás, amellyel a film az ornamentális animációhoz csatlakozik – hasonlóan ahhoz, ahogyan ez a „kibillentés” az *Álomfejtő*-ben is tapasztalható –, de ez a kulcsa annak is, hogy az ezópuszi beszédmód képviselőjeként is értelmezheessük. Erről írok részletesen a továbbiakban, arra viszont itt érdemes utalni, hogy a két filmscsoportnak melyek a legfőbb különbségei, amelyek a *Vigyázat, lépcső!* pozícióját is érintik. A képzőművészeti és/vagy folklorisztikus inspirációra épülő, azokat sokszor az Orosznál is olyannyira eklatáns átváltozásalapú képépítkezéssel átlényegítő ornamentális animáció vizuálisan többekévesé hasonló (pontosabban hasonló elveken, kompozíciós logikán) alapuló, de nagyon eltérő jelentéslehetőségeket kínáló műveket foglal magába. Az ezópuszi beszédmód pedig vizuálisan akár a legkülönbözőbb műveket fémjelzi, amelyek jelentésteremtő eszközeiket és irányultságukat tekintve viszont egybevágoók: „felszíni olvasatuk” mögött felsejlő rejtettebb tartalmakat – sokszor kifejezetten rendszerkritikus elemeket – fedezhetünk föl bennük. Orosz István animációja e két – egymással nem gyakran érintkező – vonulat metszetében helyezhető el, s nemcsak ez avatja különlegessé, de az is, hogy mindkettőnek az egyik legkomplexebb változata.

* * *

A *Vigyázat, lépcső!* fekete-fehér film; s azon animációk sorába illik a hazai filmtörténetben, amelyek látványvilágában erős a kontraszt a fekete és a fehér képelemek között – Jankovicstól a *Sisyphus* mellett a *Mélyvíz* (1970) és a *Prometheus* (1992) említhető, Varga Csabától *A szél* (1985), továbbá M Tóth Éva számos műve, köztük a *Jelenések* (2001), a *Vox Animae* (2012) vagy a *Tranzit* (2017). A képek többségében a fehér felületek dominálnak, s fekete kontúrvonalakkal megrajzolt emberalakokat és térelemeket látunk, miközben egyes térrészleteket érzékletesebbé – szinte tapinthatóvá – tesznek a sötét, fekete foltok és karcok. A sötét felületek szerepe az árnyékok animálásában is kiemelkedő, több részletben a mozgó figurák vetett árnyéka úgyszólván uralja a képteret s vonzza a tekintetet – mint a labdát falhoz rugdaló fiúcska képsorában (ahol az árnyék sokkal nagyobb, mint maga az emberkarakter); s háttorzongató szépségű példája ennek a fény és az árnyék körforgása,

¹² Báron György: A lépcsőház és a kert – Orosz István mozgóképeiről. In: Orosz Anna Ida – Boros Mária – Balai Zsuzsanna (szerk.): *KAFF 2011*. Kecskemét: Kecskemétfilm, 2011. 32.

váltakozása az udvaron éktelenkedő tank jelenetében. Számos beállítás viszont megfordítja ezt a hierarchiát, ilyenkor sötét alapon fehér körvonalakkal megformált figurák láthatók – ezt a változást olykor történés is motiválhatja (szétpattan a villanykörte), máskor az alkotó (akár a nagybetyűs Animátor) képtartalom fölötti hatalmának deklarációjaként is gondolhatunk rá: úgy váltogatja a fényt és a sötétséget, ahogyan kedve tartja. A világos és a sötét ellentéte tehát az egyik legmarkánsabb rétege a *Vigyázat, lépcső!*-nek, de valószínűleg nem ez a legemblematisabb és nem is ez a jelentésekben leggazdagabb alapvona – hanem az egymással ellentétes irányokat összekapcsoló képalkotás. Ez úgyszólván szerzői kézjegy; tudvalevő, hogy Orosz a grafikai munkáiban is előszeretettel alkot olyan térszerkezeteket, amelyek irányai kizárják egymást, egymásnak ellentmondó tulajdonságokat mutatnak.

Nincs ez másként itt sem, de – mozgókép lévén – ezek az irányváltások (pontosabban az irányoknak eme eltérítése, kiközlése, „eltörése”) kiegészülnek a mozgás lehetőségével. A *Vigyázat, lépcső!*-ben ugyan rendszeresen láthatók fix beállítások (képen belüli mozgás, még ha csekély is – szempár mozdul, gumibot lendül – is látható ezekben), ám a mozgó képsorok dominálnak benne, s ezekben érhető tetten a térszerkezet összezavarása, illetve (más szempontból nézve) a többértelművé tételük. A mozgó beállítások többsége nem kirívóan hosszú, de látható a filmben három szokatlanul hosszú folyamatos képsor – a fél perchez közelítenek, illetve azt néhány másodperccel meghaladják –, ezekben zajlanak le a legmerészebb, a néző szemét leginkább megdolgoltató, térérzékelését a legnagyobb kihívások elé állító transzformációk. A precíz és rendkívüli alapossággal komponált kameramozgások (a Pannónia egyik legmeghatározóbb operátora, Bacsó Zoltán fényképezte a filmet) mellett rendszeresen láthatók az elbeszélő funkciótól eloldódó, önálló stílusjeggyé avatott átváltozások – ezek használata az ornamentális animáció alapvető eleme –, amelyek ugyancsak azt húzzák alá, hogy a látni vélt alakok és terek azonosíthatóságának, felismerhetőségének vágya csalogó ábránd csupán. Az átváltozások jelentékeny hányada emberalakokat – vagy csak testrészeket – alakít át mássá, leginkább tárggyá (a kézfej például egybeolvad a lámpaburával), s nemritkán zavarba ejtők. A békaperspektívából látott takarító arc csatornanyílássá változik, a mélybe ugró férfi üvöltő szájában az uvulából (nyelvcsapból) alakul a következő kép villanykörteje, a legbizarrabb metamorfózis pedig egyben a film legdirektebb politikai „kiszólása”. Utóbbiban egy „mutogatós bácsi” felágaskodó hímtagja helyén-helyett jelenik meg egy tank lövegcsöve, amiről konkrét atrocitásokra éppúgy asszociálhatunk – a felszabadulást (sic!) hozó szovjet csapatok (nemi)erőszak-lavinájára s az ’56-os forradalom vérbefojtására –, mint az „ideiglenesen hazánkban állomásozó” katonák keltette folyamatos fenyegetésre-fenyegetettségre. (A film szürreális iróniáját – avagy ironikus szürrealizmusát – jól példázza, hogy a lövegcső nyílása is átalakul: csatornafedő lesz, ahonnan sapkás férfialak bújjik elő...)

Azért is nehéz „belekapaszkodni” egy-egy figurába, mert a film alapvetően a teret fürkészi, meghatározó plántípusa a kis- és nagyotól, s bár akadnak benne félközelbeállítások – nagyritkán premier plánok is, bár jobbára ezek kézfejeket mutatnak –, nincs azonosulásra alkalmas emberkarakter. A néző úgyszólván a teret (át)alakító, a térszerkezetekkel (el)játszó képfolyam „foglyává” válik – hasonlóan ahhoz, ahogyan a filmbeli emberek is bizonyos értelemben a kifordult tér „börtönlakói”. Még a leggyakrabban feltűnő figurák – a labdázó fiú és a végeérhetetlen szekréncipelésre kárhoztatott férfiak¹³ – sem szolgálják

13 A közép-kelet-európai filmművészetet ismerő nézők számára ezek a figurák bizonyára eszébe juttatják Roman Polański korai rövidfilmjét, a *Két férfi szekrényelt* (*Dwaj ludzie z szafa*, 1958), melynek szekréncipelő (anti)hősei ugyancsak sehová sem tartanak. A hasonló motívumokkal Polański a megszilárdulásakor, Orosz pedig felbomlásának előestéjén tart görbe tükröt a rezsimnek.

a narratív jelleg erősödését (így nem alapozzák meg a nézői azonosulás lehetőségét sem), sokkal inkább „ismerősök az ismeretlenben”, állandók egy folyton (át)változó világban. A *Vigyázat, lépcső!* eminens példa arra, hogy bizonyos animációk az élőszereplős filmekben megszokott – realiztikus, valós tapasztalatainkkal harmonizáló – térábrázolással radikálisan szakítva, az átalakulások és a bizonytalanná tett térérzet révén újfajta térélményt kínálnak, amelyben a tér nem az események helyszíne, hanem önálló entitás. Aylish Wood szavait idézve, ezt a térélményt „képlékenység és heterogenitás jellemzi, az ismerőség és a bizonytalanság között ingadozik, végül pedig kaotikus és potenciálisan kiismerhetetlen.”¹⁴ Bár láthatunk néhány példát a kint és a bent, a kívül és a belül koordinátáinak megzavarására (mint az egyazon keretből más-más irányba nyíló ablakokat láttató beállításban), a *Vigyázat, lépcső!*-t kétségkívül a fent és a lent, a felfelé és a lefelé irányainak összezavarása szervezi, uralja. Az optikai illúziók csúcsra járatása zajlik a szemünk előtt: a talaj és az égbolt, a padló és a mennyezet, a fentről lefelé néző és a lentől fölfelé néző tekintet (avagy madártávlat és békaperspektíva) egyazon beállításokon belül cserélődnek meg, válik a pozíciójuk bizonytalanná. Ez persze nem öncélú grafikai-geometriai bravúr, ezek a megoldások nagyon is jelentésteremtő módon épülnek ki a filmben.

Itt érdemes kitérni arra, hogy ezek az elemek milyen képzőművészeti munkákra vezethetők vissza, s világosabb is lesz a különbség, Orosz hogyan egyéníti őket, miként ruhazza fel azokat újabb jelentéslehetőségekkel.¹⁵ A *Vigyázat, lépcső!* ugyanis nemcsak „szellemiségében” escheri alkotás, de fölfedezhető benne M. C. Escher konkrét képeinek parafrázisai is, azoké, amelyekben szó szerint tótágast állnak a vertikális irányok. A film elején a *Fent és lent*¹⁶ litográfiájára emlékeztető beállítást láthatunk, a zárókép nyíltan megidézi a *Lépcsőn fel és le* című litográfiát (amelyen az úgynevezett Penrose-négyyszögön alapuló végtelen lépcsőt látunk), míg a film zőme a *Lépcsőház* és – legkivált – a *Relativitás* címet viselő litográfiák világát eleveníti fel.¹⁷ Escher saját értelmezése szerint a *Relativitás* három térben élő lakói között nincs kapcsolat, „hiszen különböző világokban élnek, a másik létéről mit sem tudnak”.¹⁸ Ha elfogadjuk Escher olvasatát – ami nem kötelező, de ezúttal tegyük így –, akkor Orosz azzal gondolja tovább hasonlóan szerkesztett képfolyamatát, hogy benne a lakók bizony igenis tudnak egymásról, az irreálisan egymásra rétegződő, egymásnak ellentmondó irányokból összeálló terekben élő emberek egyetlen összetartozó közösség tagjai (legyen az lakóközösség vagy – áttételesebben – lakosság, netán nép, nem is beszélve nemzetről...). Ami elvileg különválik Eschernél, az egyesül Orosznál: a

14 Wood, Aylish: A tér újjáélesztése. Ford. Czifra Réka. *Metropolis* 2009/1. 23.

15 Escher művei mellett még számos olyan ábrázolásra is lehet párhuzamként, előképként utalni, amelyek „lehetetlen tárgyakat” kísérelnek meg láttatni, létrehozni. Ilyen mindenekelőtt az egyszerre felfelé és lefelé vezető Schröder-lépcső. Lásd Orosz István: A lehetetlenségek ürügyén. In: Orosz: *Válogatott sejtések (a tojás volt előbb)*. Typotex, 2013. 160–168.

16 Az Escher-művek megjelöléséhez az alábbi kötetben szereplő címetek veszem alapul: Escher, M. C.: *Grafikák és rajzok. A művész bevezetőjével és kommentárjával*. Ford. Vajda Kornél. Budapest: Vince Kiadó, 1992.

17 Ugyancsak a nyolcvanas évek második felében készültek az első élőszereplős filmek, amelyek az említett escheri grafikák világát megkísérelték vászonra vinni. Jim Henson mesefilmje, a *Fantasztikus labirintus (Labyrinth)*, 1986) és a Stephen Hopkins rendezésében készült horrorfilm, a *Rémálom az Elm utcában 5. – Az álomgyerek (A Nightmare on Elm Street: The Dream Child)*, 1989) a végén használják az „escheri lépcsőket”, amikor sor kerül a hősnők végső összecsapására a Manókirállyal, illetve Freddy Kruegerrel.

18 Escher: *Grafikák és rajzok*. 15.

Vigyázat, lépcső! lakóinak közös a világa, legyen az mégoly abszurd is, ezt kell élniük.¹⁹ S itt következnek a másik alapvető különbség. Míg Eschernél a térparadoxonok időtlenek, úgy tűnik, hogy nem játszik szerepet bennük valamilyen azonosítható időbeliség, addig Orosz talán legmarkánsabb újítása az, hogy nagyon is konkrét, felismerhető – és saját maga által is meg tapasztalt – időbe, időszakba helyezi a lehetetlen tereket: a szocializmus idejébe, annak rút-viszolyogató keretei közé. Ezáltal tehát az escheri paradox látványvilágokat a rendszer értelmezése és kritikája számára nyitja meg.

Hogy az escheri fantázia nemcsak a film ornamentikájának (képi stilizációjának) kulcsa, de megalapozása a rejtett (vagy nem is annyira rejtett) rendszerkritikának, arra maga Orosz is utal, amikor a következőket mondja: „[...] hogy ilyen jellegű képekkel, illetve ilyen illuzionisztikus megoldásokat használó animációkkal kezdtem foglalkozni, annak a stíliserdeklődésen túl tartalmi okai is vannak. Valamikor a 70-es évek végén, 80-as évek elején közkedvelt kifejezés volt az a kelet-európai kultúrában, hogy *olvass a sorok között!*, vagy *nézz a képek mögé!*, amiből egyenesen következett, hogy itt rejtett dolgokról, második jelentésekről van szó, amelyek gyakran érdekesebbek vagy figyelemre méltóbbak, vagy ábrázolásra méltóbbak, mint az első, a primer, a mindannyiunk számára nyilvánvaló jelentés. Foglalkoztatott ez a dolog, és amit grafikában sikerült megoldanom, azt megpróbáltam átvinni a rajzfilmbe is. Leginkább talán a *Vigyázat, lépcső!*-ben valósult ez meg.”²⁰ A rejtett-rejtjelezett fogalmazásmódot megkövetelő, kikényszerítő ezópuszi beszédmód voltaképpen a képi kétértelműségeket kínáló escheri vizualításban találja meg a maga adekvát megfelelőjét, párját.²¹ Általa válnak igazán érzékletessé azok a képtelenségek, az egyidejűleg létező, de egymásnak ellentmondó jelenségek, amelyek a rendszert jellemzik, s amelyek alapvetését a komoly-keserű tréfa úgy foglalja össze, hogy működő szocializmus nem létezik, a létező szocializmus nem működik. A *Vigyázat, lépcső!* mintha éppen erre építene, mindkettőt egyszerre látatja, nem mosolyogató módon, mégsem – mint utaltam rá – iróniától vagy humortól mentesen.²² A rendszert éltető feliratok mállottsága, olvashatatlansága, a háttérből alig-alig hallható indulókkal „buzdított” mankóval botorkáló, megfáradt vagy célba sosem érő figurák képviselhetik az ironikusabb rendszerkritikát – az erőszakos mozzanatok, az öngyilkos epizódja, s kivált a csengőírást felidéző jelenetsor és a már említett tankmotívum az érme másik oldalát adják, a fenyegetés fizikai, pusztító, életveszélyes természetének felvillantását.

A zárókép – az említett Penrose-alakzattal – olyan teret mutat, amelyből nincs kiút; a film korábbi részei is klausztrófóbiát áraszthatnak, de sokkal nyíltabban labirintusszerűek. A *Vigyázat, lépcső!* labirintusrendszere – avagy rendszerlabirintusa – attól olyan bonyolult és szereplőnek, nézőnek egyaránt átláthatatlan, hogy nemcsak a vertikális irányok szabályozzák, de az irányok cserélődése, összezavarása is (át)alakítja.²³ A labirintus innentől

19 Talán nem eretnenség ezen a ponton idézni Gothár Péter filmje, a *Megáll az idő* (1982) legendás mondatát: „Jó, hát akkor itt fogunk élni.” Az Orosz-animáció mintha éppen azt vizsgálná, mi is, milyen is az az „itt”, illetve mivé lett az évtizedek során.

20 Idézi M Tóth: *Animare... 71.*

21 Lásd még Varga Zoltán: Look Behind the (Animated) Pictures. Notes on the Role of the Aesopic Language in Hungarian Animated Film. *Acta Universitatis Sapientiae: Film and Media Studies*. Vol. 10, 2015. 121–139.

22 A korszakra, már amennyire lehet, humorral próbál visszatekinteni Orosz István közelmúltban megjelent könyve: *Örömmajkon örömenek... Képes történelmi fejtágító (1945–1990)*. Méry Ratio Kiadó, 2020. A szerző idén a kommunista időszakban játszó nagyregényt is publikált: Orosz István: *Páternoszter*. Helikon Kiadó, 2021.

23 A labirintusok lehetséges alakzatainak rendszerezéséhez lásd Santarcangeli, Paolo: *A labirintusok könyve. Egy mítosz és egy szimbólum története*. Ford. Kársai Lucia. Budapest: Gondolat, 1970. 36–51.

válik visszatérő elemmé az Orosz-animációkban (grafikai munkásságába már régebben beépült), de az *Útvesztők* és *A rajzoló* pár lépéssel távolabbról tekint a labirintusrajzokra – vagy ha úgy tetszik, még a *Vigyázat, lépcső!*-nél is beljebb merészkedik bennük, amennyiben önarcképet fedez fel azokban. Nem Orosz az egyetlen az animációban, s nem is az első, aki a labirintus sokértelmű jelképéhez fordulva tett kísérletet a kommunista rezsim abszurd világának értelmezésére – vagy értelmezhetetlenségének érzékeltetésére. A közép-kelet-európai alkotók vonzalma e motívumhoz sokatmondó. Különösen a lengyel animációban található előképek: Jan Lenica *Labirintusának* (*Labirynt*, 1963) kollázs képei inkább metaforikus, mintsem szó szerinti útvesztőn vezetnek végig, Stefan Schabenbeck gyurmaanimációja, a *Lépcsők* (*Schody*, 1969) viszont már átláthatatlannak tűnő lépcsőlabirintusban veszejt el magányosan bolyongó hőstét.²⁴ A Schabenbeck-animáció legfeljebb megelőlegezi az escheri „ecsetkezelést” (megsokszorozza a lépcsőket, de a perspektívával, az irányokkal nem játszik el), a valódi escheri gondolkodásmódot – és annak egyénítését – Orosz István vezette be a labirintusok animációs kidolgozásába.

A *Vigyázat, lépcső!* egy letűnt rendszert idéz meg, de láttatásának eszközei és gazdag jelentéslehetőségei sokkal többé avatják egy elmúlt korszak művészi mementójánál. Egyszerre korhoz kötött és kortalan. Értelmezhető és megfejtethetlen. Válasz és talány. A magyar (animációs) film egyik alapműve.

A tanulmány szerzője a Magyar Művészeti Akadémia Ösztöndíjprogramjának ösztöndíjasa.

²⁴ Walerian Borowczyk ugyan Franciaországban készítette, de 1964-es hideglelés mesterműve, az *Angyaljáték* (*Les jeux des anges*) így is a közép-kelet-európai kötődésű, szorongásos hangvételű labirintusszerű animációk tiszteletbeli tagja.

Sümegei György

Katona József-szoborsorsok

Mostohán bánt velük a koruk, s az utókoruk sem különben. Az első pesti nyilvános emlékszobrot a Nemzeti Színháznál 1858-ban állították föl (Czélkuti-Züllich Rudolf alkotása), azonban hamarost a gúny tárgya lett, vadabbnál vadabb változtatási, átalakítási javaslatok antihőse. Két év múlva a nemzet első drámaírójának a nemzet első színházához állított emlékét már a színház udvarára száműzték. Méltatlan helyzetéből onnét Tomori Anasztáz Pest környéki birtokára mentette. Ám ott sem tudott állandósulni, mert amikor a birtokos a nagykőrösi gimnázium tanára, Arany János kollégája lett, át-átmentek Kecskemétre, s bizonyosan találkoztak Horváth Dömével, aki a két *Bánk bán*-kiadásával (1856, 1860) is harcolt az író meg- és elismertetéséért. Hármójuk eszmecseréiben merülhetett föl a Czélkuti-szobor Kecskemétre ajándékozásának a kérdése. A nagyvonalú mecénás átadta a drámaíró szobrát szülővárosának, s azt a Műkert árnyas, virággruppos környezetében helyezték el. Ez sem volt végleges fölállítási helye a plasztikának, mely „nem tartozik a legkifogástalanabbak közé”, de végül is „végleges helyére tették az íróról elnevezett színház tövében”. Ám a negyedik stációja után még egy következett: a „vándorló szobrot”¹ a Katona József Gimnázium előcsarnokában helyezték el, most már talán véglegesen. (A helyére Vigh Tamás ülő, ikonográfiailag magasszintű alkotása került, amelyet Kodály Zoltán avatott föl Illyés Gyula, Hubay Miklós és mások jelenlétében.)

A Katona-kultusz kecskeméti legfőbb őre, Horváth Döme a két *Bánk bán*-kiadás bevételeit is a Kecskeméten fölállítandó szoborra, Dunaiszky László művére (1861) áldozta. Ennél nem ismétlődött meg az első Katona-szobor öt állomáshelyen át tartó vándorlása, ezzel mást történt. A Vasútparkban állították föl 1981. május 20-án, s egészen 2000. július 4-ig állt a szarkofágos magas talapzatán. Nem egészen hiánytalanul, mert az 1970-es években ellopták róla a talapzata lábához, a szarkofágra ültetett, babérszörűzött színi maszk-ólomöntvényt. A mellszobrot pedig 139 éves, a platánfák alatti nyugalma után agresszív fémtolvajok ellopták. (Egy művészi színvonal alatti követ faragtak helyette. A legfrissebb hír szerint Kecskemét Megyei Jogú Város 2020. 10. 21-diki Közgyűlése a kőszobor áthelyezéséről döntött.)

A történelemben – az ókortól kezdődően – nem ismeretlen a szobrok áthelyezése, megváltoztatása, akár visszaállításukra vagy rekonstruálásukra is bőven kínálkoznak példák. S arra is, hogy sokuknak a sorsát politikai akarat vezeti. A Márton Ferenc–Siklódy Lőrinc-féle Katona-síremlék (1930, Köztemető, Kecskemét) több okból érdemel kitüntetett figyelmet. Három fontos vonatkozását kell szemügyre venni. A tervezők és a mű(vek) viszonyát, a kiválasztás politikai hátterét és a síremlék szomorú állapotát. Az alkotópáros egyik

1 Bodóczky István szóalkotása. A 16 éves gimnazista pontosan leírta a szobor hányódását, és jó érzékel azt is, hogy nem elsőrangú plasztikai alkotás. Lásd erről: Bodóczky István: *Egy vándorló szoborról. Petőfi Népe*, 1959. augusztus 26. XIV. évf. 199. sz. 4. Bodóczky István (1943–2020) festő.

tagja, Márton Ferenc festő és rajzoló, a másik, Siklódy Lőrinc Budapesten, Münchenben és Párizsban képzett szobrász. Márton Ferenc a Rajztanárképző Főiskolát végezte, festett, mozaikokat készített, és főleg színvonalas „riport-rajzokat” készített. A *Művészeti Lexikon* címszava szerint „szobrokat is mintázott”.² A tusnádi Élthes Gyula meg egyedül neki tulajdonítja a Katona-síremléket: „egyik leggyönyörűbb szoboralkotása a Kecskeméti Katona József emlékmű”.³ Ezen kijelentéseket erős kétkedéssel kell fogadnunk, mert igaz ugyan, hogy több köztéri szobornál Siklódy Lőrinc alkotótársaként szerepel, de ő a tervezésen, a művek koncepcióján kívül nem tudott részt venni a szoboralkotásban. Egyszerre vagy együtt mintázásra még példát sem találtam, legfőképpen szobrász házaspároknál fordulhat elő egymás munkájába történő beavatkozás. Valószínűleg ők sem mintázhattak együtt. Bizonyosnak látszik, hogy az eredeti mintát (*Tiborc*) és a megváltoztatott, véglegeset (*Petur bán*) kizárólag Siklódy mintázta. „A kecskeméti Katona József emlékmű, a pályadíj- és éremnyertes Petur bán itt élnek eredetiben, Tiborc, a félbemaradt kompozíció szemérmesen elrejtőzik” Siklódy műtermében.⁴ Mindkét szobor Siklódy Lőrinc leszármazottaitól került a miskolci Herman Ottó Múzeumba. Márton Ferenc nyilatkozataiban csak egy helyütt találni egyáltalán utalást arra, hogy ő miben látja a szobrászat lényegét: „A szobrászat, alapjában semmi más, mint minden oldalról való rajz.”⁵ E rajzoló, kissé talányos meghatározás nem fedi föl, inkább csak eltakarja az ő szobrászati gyakorlatát. Valószínűleg őneki csupán a tervek eladásában, a pályázati eredményesség elérésében lehetett fontos szerepe a kissé erőszakos,⁶ határozott föllépésével.

A Képzőművészek Nemzeti Szövetsége tagjaként tiltakozó fölhívások aláírója lett a szövetségük által nemzetinek tételezett művészeti reformok és az általuk diktált új összefogás reményében.⁷ Ugyanezen szövetség képviselőjében több konzervatív szemléletű társával (pl. Zala György, Katona Nándor, Gerevich Tibor) együtt tiltakoztak a Képzőművészeti Főiskolán Lyka Károly és Réti István vezetésével indított reformintézkedések bevezetése ellen.⁸

Márton tevékenysége ellen a leghatározottabb kritikát, elutasító véleményt a korszak egyik vezető műkritikusa, Kállai Ernő fogalmazta meg: „Csak a mai nagyon fogyatékos műveltségű, hagyományokban rövid lélegzetű művészeti közéletünkben eshetik meg,

2 *Művészeti lexikon III.* Főszerkesztők: Zádor Anna és Genthon István. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967. 253.

3 Tusnádi Élthes Gyula: *Márton Ferenc élete és művei*. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, Bp., 1940. 35.

4 Szabó József: *Budapest új szobra: „A Munka”*. Látogatás Siklódy Lőrinc műtermében. Pest, 1941. január.

5 Izsák-Gyarmathy László: *Márton Ferenc életregénye a csiki parasztháztól a magyar művészet első arcvonaláig*. Új Magyarország, 1937. december 25. 46.

6 *Az Eskü a Vérmezőn* címmel 1920-ban meghirdetett történelmi festménypályázatot Dudits Andor nyerte, s megkapta a 25 000 koronás első díjat. Márton ugyancsak első díjas lett, de csak 15 000 koronát kapott. Ez annyira fölháborította, hogy a *Horthy esküje* című festményét a jutalom visszafizetése fejében meg akarta tartani, s erről heves vitája alakult a pályázat kiírójával. Bíró-Balogh Tamás: *Egyszerű, rövid, populáris*. Forrás, 2007. 39. évf. 7. sz. 91–92., Enigma 84. 80. jegyzet.

7 *Képzőművészek Nemzeti Szövetsége*. Budapesti Hírlap, 1919. november 2. 39. évf. 103. sz. 2–3., (k. k. l.) (Kézdi Kovács László): *Az új művészet*. Pesti Hírlap, 1919. október 7. 41. évf. 121. sz. 2–3.

8 Révész Emese: *Reformok évtizede a Képzőművészeti Főiskolán 1920–1932*. In: *Reformok évtizede. Képzőművészeti Főiskola 1920–1932*. Szerk.: Kopócsy Anna. Magyar Képzőművészeti Egyetem, Bp., 2013. 65–94.

hogy Márton Ferenc figurális vázlatai nyomán még szobrok is készülnek, és kerülnek a nyilvánosság elé.”⁹

A Katona-síremlékre kerülő egész alakos szobor történetéről s annak a politikai háttéréről pontos képet fest Bodócs Gyula¹⁰ írása.¹¹

„Miért Petur...?

Kecskemét város vezetősége 1929-ben 25 ezer pengős pályadíjat tűzött ki Katona József síremlékének megalkotására. Huszonnyolc pályamunka érkezett be, s egyöntetű vélemény volt, hogy a többi közül messze kimagaslik Márton Ferenc és Siklódy Lőrinc közös alkotása. Amint a kecskeméti lakosok maguk is megállapíthatják: a Szentháromság temető legszebb helyén levő síremlék tökéletesen érzékelteti Katona József nagyságát.

A pályaművön azonban felavatásáig változtatás történt. Akkoriban Katona reliefjén kívül egy magános alak volt rajta: Tiborc. Mintha messze útról zarándokolt volna a sírhoz. Fáradtan, szomorúan ült a lépcsőn, vándorbotját fogva, fejét meghajtva, mintha újra el akarná sírni a temető csendjében a néma halott évszázados keserű panaszait.

A közvélemény már akkor eldöntötte a pályázat sorsát. Még a helyi kormánylap, a *Kecskeméti Közlöny* is ezeket írja: „Márton Ferenc és Siklódy Lőrinc közös pályamunkáján a méretekben is hatalmas síremlék mellett Tiborc – talán kissé túl erőteljes –, de megkapóan magyar alakja remekül adja vissza a tragédia zordon fenségét.”

A zsűri – melynek tagja volt Kisfaludi Stróbl Zsigmond is – vita nélkül ezt a pályamunkát javasolta első díjra. Kikötésük csak az volt, hogy a hatalmas méreteket kisebbíteni kell. Fáy főispán és Bethlen-párti csatlósai azonban megengedhetetlennek tartották, hogy a síremléken a nagy tragédia megszemélyesítője Tiborc legyen, akinek minden szava – szerintük – „lázítás” volna.

Így történt, hogy Tiborc helyett a síremléken Petur alakját örökítették meg, s az ajkára adott idézetet vették rá az emlékműre. Petur, a meráni dinasztia ellen lázadó, békétlen, igaz magyar alakja ugyan éppen olyan kedves előttünk, mint Tiborcé, mégis barbár merénylet, kultúrbotrány volt a művészet és az igazság ellen ez a szégyenteljes határozat. A művész ugyan Petur alakja megörökítésénél is remekelt, de a felirat, amelyet Fáyék választottak ki, nincs összhangban a szoborral:

*„Vagy öszvetett kezekkel várakoztatok,
Hogy majd helyettünk fog dolgozni a sors?”*

S súlyos szavakat éppen a „békétlenek” jelenetében dörghi a fülébe habozó társainak Petur bán, a szobor pedig, ellentétesen, a magába roskadó, töprengő Peturt ábrázolja.

A művészek magukban mosolyogtak: ők jobban ismerték a tragédiát, mint a bethleni-rendszer „sötét politikai urai”.

A *Petur bán*-szobor a magyarság, a magyarok szimbolikus megjelenítőjévé, jelképévé is vált 1940-ben,¹² legutóbb a Márton Ferenc művészetéről szóló összefoglaló nagyon hami-

9 Kállai Ernő: *Gondolatok a Fővárosi Képtárban II.* Korunk Szava, 1938. november 1. VIII. évf. 21. sz. 631.

10 Dr. Bodócs Gyula (1892–1962) újságíró, helytörténeti kutató, szölvőbirtokos.

11 Dr. Bodócs Gyula: *Miért Petur...?* Petőfi Népe, 1959. június 7. XIV. évf. 132. sz. Sajnos nem ismerem az írást és nem rajzoltam pontos képet a szoborpályázatról: Sümegi György: *Katona József arcmásai.* Szerzői kiadás, Bp., 2016.

12 „A címlapot Erdély nagy fiának, a felejthetetlen magyar művésznek, néhai Márton Ferencnek *Petur bán*járól készült tollrajz ékesíti.” A címlapon lévő szoborrajzot Haranghy Jenő rajzolta. Ferenczy Ferenc: *Magyarok vagyunk.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1940.

san és igaztalanul térdig virágok között jeleníti meg.¹³ Ez anakronisztikus, mert nehezen takargatható problémát, kijavításra váró, és arra régen megérett hibát hordoz a bronztest.

Katona József síremlékét országos ünnepség keretében (1930. április 26–27.) avatták föl a kecskeméti köztemetőben. Az azóta eltelt évtizedek alatt a síremlék építményrésze, kitéve az időjárási hatásoknak (eső, hó, forróság, fagy stb.), romlott, az építmény eresztékei, a kövek összeillesztései meglazultak, már-már a szétcsúszás határáig. Ezt az állapotot érzékelték, és a síremlék részét Kecskemét Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala példásan följújíttatta 2017-ben, Katona József születésének 225. évfordulóján.

A síremlék szobrait, a Katona-portrét és a központi figurát, a nagyméretű ülő Petur-szobrot ugyanakkor nem restaurálták, pedig az eltelt 87 évben azok ugyanúgy ki voltak téve időjárási és hozzátehetjük: történeti viszontagságoknak. Ugyanis az arcképdomborművön és a szoboralakon 5-6 helyen átlövések okozta 2×2, illetve 5×3 cm-es lyukak tátonganak. Ezek akár még a második világháborúban vagy az 1956-os forradalom leve-rése idején egyaránt keletkezettek. (Ügyszerető helytörténeti kutató tudná kideríteni a sérülések keletkezési körülményeit.) Ezekben a helyeken, a bronzot átütő lyukakon tovább rongálódik a szobor, romlik a bronz anyagának állaga, pusztul.

2021-ben kilencven éve annak, hogy „Kecskemét legnagyobb fiának” földi maradványait ez a síremlék jelöli. Szükséges lenne a síremlék plasztikai részeinek – ahogy az építményének – a szakszerű restaurálása. Nagy munka, jelentős költség lenne, de itt Kecskemét legnagyobb fiának (az utóbbi években már Kodállal osztozik e címen) a porhüvelyé fölé emelt emlékmű megóvásáról, szakszerű rendbetételéről van szó. Az idő sürget, a munka elvégzendő, mielőtt javíthatatlan károsodás érné a szobrot. Tegyük érte, hogy Arany Jánosnak a síremlékre fölvésett figyelmeztetése ránk ne vonatkozzék: „Csak összetett kezekkel akartok ülni, várván, hogy majd helyettetek fog dolgozni a sors?”

13 Murádin Jenő – Sümei György – Zombori István: *Márton Ferenc*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda Kiadóhivatal, Csíkszereda, 2009. 119.

Biernaczky Szilárd

Életrealók

(Horváth Ernő Zoltán: „Életrealók”.

Híres fogyatékkal élő emberek és alkotásaik)

Különös könyv látott napvilágot ebben a járványproblémákkal telített év végi borongós télidőben. Horváth Ernő Zoltán soproni kötődésű, jelenleg Budapest és Sopron között ingázó gyógypedagógus egy olyan kísérletre vállalkozott, amelynek mindeddig még tudomásunk szerint nincsen párja a hazai művelődés történetében. Huszonegy portré megalkotásával azt kívánja olvasói elébe tárni, hogyan lettek fogyatékkal élő emberek a régi, a régebbi vagy az újabb kultúra különféle szinterein, példájukkal általános megerősítést is sugározva, kiválóságok: *életrealók*, ahogy a kötet szerzője a mű címében megjelöli.

Azt mondhatnánk, vallástörténettel kezdődik a bemutatások sora, hiszen Mózes alakja elevenedik meg a bibliai történelemből elsőként. Az a Mózes, aki a hagyományok szerint izzó széndarabokat helyezett a szájába, hogy legyőzze dadogását. S hogy így váljon az ókori zsidó nép nagy jelentőségű vezetőjévé.

Már az első bemutatás során feltárul az a végül is igen hatásos szerkesztési technika, amelynek a lényege, hogy mintegy szabad asszociációk útján épül fel a sosem túl hosszú fogott bemutatás. Így a Mózes különleges történeti-vallástörténeti szerepét feltáró elemzések során eljutunk Michelangelo világhíres szobráiig, majd Sinkovits Imre Nemzeti Színház-beli Mózes-alakításáig. (Akár Kodolányi *Égő csipkebokor* című Mózes-regénye is idézhető lett volna ezúttal...)

Démoszthenész dadogása az én időmben még szinte gimnáziumi tananyag volt, jobb történelem- és irodalomtanárok nem győzték akár *nevelési* célzattal is emlegetni e dadogását legyőzni képes híres ókori szónok esetét. Horváth Ernő ezúttal is nagy ugrással állít párhuzamot a portré főszereplője mellé: a két Őze, Lajos és fia, Dávid küzdelmét és maradandó színházi teljesítményeiket mutatja be (utóbbi rendezőként és színházigazgatóként is nevet szerzett magának). Az idősebb Őze gyermekkori szenvedéseinek feltárásával a fogyatékkal élők társadalmi helyzetének kérdésköre is felmerül – nem is említve, hogy Őze felidézi egy nagyszerű tanára emlékét, aki meg majdnem vak volt, sokdioptriás szemüveggel is alig tudta elolvasni az osztálynévsort. Meghatóan szép interjú kapott utóbb helyet a kötetben Őze Áronnal, amely híres dadogók felsorolásával és az iskolában ugyancsak gúnyolt Bruce Willis alakjának felvillantásával zárul.

A kötet szerzőjének telitalálata, hogy nemcsak a dadogó szónokokat, színészeket, vagy utóbb az élete utolsó korszakában megsüketült zenész Beethovent veszi célba, de megpróbálkozik azzal is, hogy szembenézzen, mit is jelent Francisco Goya (1746–1828) mint festő számára a 35 évnyi sükettség életének későbbi szakaszában (egészen pontosan 47 éves korától kezdve 35 éven át). Goya esetében az asszociációs melléklet a magyarországi Goya-képek sorsáról nyújt rövid tájékoztatást, miközben, illetve ezt megelőzően a nagy festő saját betegségével való küzdelméről igen sokoldalú kórképet fest a kötet szerzője.

Ki gondolná, hogy a zenetörténet talán legnagyobb gyermekzsenije, Wolfgang Amadeus Mozart (1756–1791) is pszichikainak nevezhető fogyatékekkel küzdött. Horváth Ernő portréja azért tanulságos különösképpen, mert az osztrák életrajzírás évszázados hagyományával megy szembe, amennyiben a harmonikus kedvesség jegyében, gondtalan aranyifúsággal, sikerekkel teljes (és például a komponistánk egykori szerelmi hancúrozásait körülvevő pletykátömeget elhallgató), legjobb esetben csak a drámai elhagyatottsággal körülvett utolsó éveket feltáró életrajzi irodalom ellenében idegrendszeri motoros zavarokról, szélsőségről, féktelenségről, folyamatos káromkodásban megnyilvánuló *coprolalia* nevű viselkedési rendellenességről szól. (Horváth megjegyzése az elemzések sorában: „A magatartászavarok közé tartozó oppozíciós zavart a tartósan ellenséges, negatívizitikus, támadó, szembenálló, dacos, engedetlen, provokatív, indulatos magatartás jellemzi.”)

Nem lehetne teljes ez a portrészorozat, ha nem kapott volna benne helyet, ahogy a bemutatás címében is megfogalmazódott, a *süketen is komponáló zseni*, Ludwig von Beethoven (1770–1827). Az egyetemes klasszikus zene kétségkívül egyik legnagyobb alakja többféle betegséggel is küzdött, süketiségét pedig vélhetően ólommérgezés okozta. Mindezekről a tényekről bőszes tájékoztatást kapunk a könyvből. Hogy mit jelentett számára a süketisége előrehaladása, arról hadd idézzük Ludwig Spohr híres hegedűművész emlékeit (amelyek a mester 1927-ben bekövetkezett halála előtt 14 évvel, egy 1813-ban megvalósult koncert kapcsán keletkeztek):

„Beethovennek az volt a szokása, hogy a kifejező játékkal kapcsolatos kívánságait furcsa testmozdulatokkal jelezze. Halk *részeknél* annál mélyebbre hajolt, mennél finomabb játékot kívánt. *Crescendónál* fokról fokra kiegyenesedett, s ahol *fortéhoz* ért, ott magasra lendült. Néha – azt hiszem, maga sem tudta, mit tesz – hangosan a zenekarral énekelt, hogy tömörebben szóljon a zene. A próbákon süketisége miatt gyakran kizöckent a kerékvágásból, és tíz-tizenkét ütemmel előreszaladt. Ő már *fortét* intett, de a zenekar, amely ragaszkodott a kottához, még egyre a *piánót* játszotta. Ilyenkor Beethoven megdöbbenően és csodálkozva nézett a zenekarra...” (89.)

Hogy a magunk egykori zenei tanulmányaiból is merítve adalékokkal szolgáljunk, mintegy kiegészítésként a kötet szerzőjének sokoldalú feltárásához: Beethoven zsenialitásának nem a mozarti memóriaképességek jelenléte volt nyilvánvaló jele, hanem az, hogy olyan belső hallással rendelkezett (megalkotva például olyan mesterműveket, mint a IX. szimfónia vagy az utolsó vonósnégyes), amely egészen egyedülállónak számított, hiszen a bonni születésű bécsi mester köztudottan nem rendelkezett abszolút hallással, vagyis műveit alkotva, azok egyes részeit kénytelenül (már ameddig még a hallása működött) ellenőriznie kellett a zongorán.

Egyébként az asszociációs melléklet itt orvosi témát érint, amennyiben a süketiséget kompenzálni igyekvő hallókészülékekről, majd pedig a süketiséggel kapcsolatos csodálatos gyógypedagógiai és orvosi együttműködés eredményeiről kapunk érdemi tájékoztatást.

S ha az előbbieken a zenetörténet talán legférfiasabb, legátütőbb zenei világát megteremtő mester mindennapi életének küzdelmei tárultak elénk, hadd következzenek, amint ez a kötetben be is következik, Vincent van Gogh (1853–1890) döbbenetes drámában fogant csodálatos festészete emberi háttérének feltárása. Már az életrajzi vázlat első bekezdései között (a még 21 éves holland fiatalembernél időző könyv soraiban) olvashatjuk a tanulságos megjegyzést:

„A nőket vagy szentté avatta, vagy szánta. Sosem volt a szerelemben szerencséje, sokszor utasították vissza, így nem is nősült meg. Csak prostituáltakkal találta meg a hangot igazán. Mondták róla, hogy hiperszexualitással, erotomániával, epilepsziával és mániákus depresszióval küszködött.” (101.)

Horváth Ernő, miközben művészettörténésznek is becsületére való nagy ívű áttekintés keretében fut végig az életművön, pontosan felvázolja a mindössze egy évtizedre kiterjedő alkotási periódus sodrását (kb. 1879–1880 és 1890 között), amelyet növekvő hallucinációk és epileptikus rohamok szegélyeztek. Feltárulnak az utolsó évek drámái, így a Gauguin-nel való együttlét és szakítás:

„Ekkoriban Van Gogh nem bírta az alkoholt. Egy idő múlva a kiabálások és a verekedések egyre gyakoribbak lettek. Végül 1888. december 23-án este Van Gogh minden ok nélkül barátja arcába vágott egy poharat. Gauguin, aki leveleiben arról panaszkodott a többi festőnek, hogy elege lett Van Goghból [...], összepakolt. Amikor kilépett az udvarra, Van Gogh borotvával a kezében rohant utána. Gauguin egyenesen egy hotelba ment. Van Gogh pedig haza. Túlhajszoltság miatt idegileg összeomlott, és levágta bal füle alsó részét... Van Goghot ... bolondok házába zárták. Az iszonyatos hallucinációk és az epileptikus rohamok után a nyugalom időszaka következett. 1889. január 7-én hazaengedték... Kínozta a hazatérés, a magány, hangulatváltozásai az eufórikustól a szélsőségesen levertig terjedtek. Valószínűleg a bipoláris depresszió jelei mutatkoztak nála.” (109.)

A bolondok házában, majd otthoni magányában, és persze a súlyos megélhetési nehézségek közepette rengeteget festett. Korai halálát lehet, hogy esetében is részben ólommérgezés okozta, hiszen depressziós időszakaiban festéket rágott, és le is nyelte azt. (Megvallom, van Gogh életét és halálát nagyon nehéz elérzékenyedés nélkül végigkövetni...)

Amennyire drámái elemekkel terhelt van Gogh sorsa, olyannyira napfényesnek tűnik a valójában egyáltalán nem napfényes sorssal megáldott, és ugyancsak mindössze 37 évet élt Henri Toulouse-Lautrec (1854–1901) életútja, hiszen tehetős és szerető család vette körül. De már kiskamaszkorában nyilvánvalóvá vált betegsége:

„13 és 14 éves korában két baleset érte – mindkét lába eltört. Bebizonyosodott a korábban is nyilvánvaló, ám a család által eltussolni próbált tény: Henri örökletes csontbetegségben, pyknodysostoisban szenvedett, amelynek jellegzetes tünetei körülbelül tízéves korában már felismerhetők voltak.” (126.)

Nehezen jutott túl az érettségén, de utóbb festészetet tanult. Rengeteget dolgozott, festésze és annak tematikája alapján a legnagyobbak között kapott helyet, de a bohém társaságban lesüllyedt, és az állandó éjszakázás, majd krónikus alkoholmérgezés, depressziós rohamok és hallucinációk során át jutott korai halálra. Festészetének rövid, de tartalmas bemutatása ezúttal is elénk rajzolja a fogyatékkal küszködő ember rendkívüli nagyságrendű művészetét.

Ki gondolná, hogy Thomas Alva Edison (1847–1931), akit szerzőnk „iskolázatlan tudósként” jellemez, ugyancsak a fogyatékosok sorába tartozik. Ő ugyanakkor egy újabb foglalkozástípust jelenít meg: nem a művészetek képviselője, hanem minden idők talán (anyagi szempontból is) legsikeresebb feltalálójának számít (1093 bejelentett találmány, napi 18 óra munka, 25 milliárd dollár haszon, 19 világcég alapítása). Hadd folytassuk a bemutatást ezúttal egy idézettel a könyvből:

„12 éves korom óta nem hallom a madarak énekét” – mondta egyszer magáról... Nevének hallatán mindenkinek az izzólámpa, a fonográf és még megannyi izgalmas találmány ugrik be, kevésbé köztudott róla az a tény, hogy életét súlyosan nagyothallóként élte le. Fogyatékoságát sosem hátrányként kezelte... Ahogy ő fogalmazott, sokkal hasznosabb dolog olvasni... mint felesleges fecsegéssel tölteni az időt... Életműve nagyszerű példája annak, hogy nem kell hallani ahhoz, hogy megvalósítsuk álmainkat.” (145–146.)

Az eddigiéknél jóval kevésbé köztudott, hogy a magyar képzőművészet története is fel tud mutatni egy süket festőt. Tihanyi Lajos (1885–1938), amint Horváth Ernő szembesít a

súlyos tény: nyomorban, magányosan halt meg (tegyük hozzá, mindössze 53 évesen), majd 80 évvel később egy képét viszont 264 millió forintért vásárolták meg. Tihanyi tehetős családból indult, apja a Rákóczi úti Balaton Kávéház tulajdonosa volt. „11 éves korában agyhártyagyulladás következtében elvesztette a hallását, siketsége miatt hangja eltorzult, szájáról olvasott, s ha megszólalt, egyfajta torokhangon beszélt néhány szót.” Saját életrajzi vallomásai szerint gyermekkorában semmilyen „festői ösztönt vagy rajzolásra hajlamot” nem érzett. Egy késői jegyzetében arról írt, hogy 11 éves korában egy grippe (influenza) következtében az agya megégett, vagyis súlyos halláskárosodás érte. Ez később érdekes módon vált hasznára. Saját bevallása szerint a hangokat nem hallva a mozdulatokat, a gesztusokat figyelte meg. Nem volt akadémiai festőtanuló, és bár Nagybányán tett látogatósa érlelte festővé, itt sem vált a szabadiskola növendékévé.

Ezúttal is módunkban áll egy különleges művészpálya megismerése, amely női aktok mellett főleg portrékból és tájképekből áll. Tihanyi pályájának felívelő szakasza akkor következik be, amikor 1925-ben Párizsba utazik, és a magyar irodalom és kultúra néhány jeles személyiségével is kapcsolatba kerül. Kis kiállítást is rendeztek itt a számára, ahol nemzetközi közönség vásárolt képeiből. Mindemellett ekkor is szűkösen élt, bár utóbb Amerikában is eltöltött 17 hónapot. A kötet szerzője az élete végén ismét Párizsban tartózkodó művészről a következőket írja Tersánszky Józsi Jenőt idézve:

„Az életnek akkora szeretetével és értésével valóban kevés ember dicsekedhetett, mint Tihanyi Lajos, a festő. Képei is valami tömörített életvidámság kifejezői. A furcsának és mégis igaznak összekeveredése, a lényeglátás, az okos, nyugodt, nem bántóan gunyoros mosolygás az életen...” (165.)

Tihanyi művészetének posztumusz diadalútját a 2012-ben megrendezett KOGART Ház-beli emlékkiállítása teremti meg. Az asszociációs melléklet viszont ezúttal egy igen érdelemes interjú Eleni Koranival, az Ernst Galéria egyik tulajdonosával Tihanyi művészetéről.

Hogy az Egyesült Államok legnagyobb szeretettel körülvett elnöke, Franklin Delano Roosevelt (1882–1945) élete utolsó negyedszázadában tolókcocsiba kényszerült, ezt általában mindenki tudja. Azt már kevésbé, hogy – amint ezt szerzőnk feltárja – Roosevelt 1921-ben benuult le deréktól lefelé, ezután már csak segédeszközzel és igen nehezen tudott járni. Benuulását poliomyelitis következményének tartották, de újabban felvetették, hogy azt egy bizonyos Guillain-Barré-szindróma okozta. A korábban politikai pályán tevékenykedő Roosevelt, miután utóbb tolókcocsiba kényszerült, elfordult a politikától. Viszont 1932-ben, megnyerve a választásokat, neki adatott meg (miután négyszer választották újra), hogy kivezesse országát a második világháború poklából.

A világháborús összefogás Winston Churchill barátjává avatta. Mit nem tudhat meg az ártatlan szemlélődő e kötetből, ezúttal Jon Meacham *Franklin és Winston* című könyve egy idézetéből:

„Nemegyszer titokban találkoztak, egymástól igencsak távol eső helyeken... beszélgettek háborúról, politikáról, politikai döntések nehézségeiről és magánéleti gondjaikról. Történetük egyfajta love story, amelyben az érzelmes Churchill a tartózkodó Rooseveltnek udvarol. A brit kormányfő, aki Hitlerrel jó ideig egymaga szállva szembe, a legsötétebb órában rázta fel nemzetét, soha nem tudta, hányadán áll Roosevelttel – akinek pont ez volt a célja. A titkokat dédelgető amerikai elnök szeretett zavarba hozni másokat – fehér házi munkatársait és a feleségét. Eleanort éppúgy, mint Churchill.” (184–185.)

Mindemellett Roosevelt nagy határozottsággal vezette ki országát korábban a világgazdasági válságból, majd irányította az államokat a nácizmus elleni harcban. A Pearl Harbour-i támadás után 16 millió amerikai öltött egyenruhát.

Az elnök, amint Churchill-lel való kapcsolatából is kiderül, egyedülálló személyiség volt. Íme:

„Érthetetlen volt a sajtó számára. 1933. március 8-án tartotta az első sajtótájékoztatóját elnökként, amelynek elején mind a jelen lévő 125 újságíróval kezét fogott, mielőtt belekezdett volna. Majd negyven percen keresztül beszélt a semmiről, de ez sem érdekelt az újságírókat: imádták és tisztelték. Így történhetett meg, hogy a 12 év alatt, míg elnök volt, közel 125 ezer fotó jelent meg róla, mégis mindössze négy képen látható kerekesszékekben.” (185.)

Az emblemikus amerikai elnök esetében az asszociációs melléklet: néhány idézet gondolatai közül az egyik: „Az emberek nem a sorsuk, hanem csupán a saját elméjük rabjai.”

Ki is következhetne itt más, mint Winston Churchill (1874–1965), aki nyolc évvel volt idősebb amerikai barátjánál, és 20 évvel élte őt túl. Bár politikai pályája sokkal több bukattal volt járva. Tény viszont, hogy (ún. tónusos formájú) dadogás és tanulási zavarok nehezítették pályafutásának alakulását, karrierje felépülését.

Konfliktusokkal telt gyermekkorra volt, az iskolában nem bírt sem a matematikával, sem a klasszikus nyelvekkel. Mindemellett jól bánt az angol nyelvvel, és később újságíróként és könyvek szerzőjeként is sikeres lett, majd pedig (dadogását ugyanis mindenféle módon próbálta legyőzni) kiváló szónok vált belőle.

Pályafutása a hadseregben kezdődött. Így jutott el Kubába, Indiába, majd Afrikába, Szudánba. Azonban ezután kilépett a hadseregből és a dél-afrikai angol–búr háborúban már haditudósítói szerepet vett. Hazatérve mint hőst 1900-ban parlamenti képviselővé választották. És nyolcvankilenc évesen, 1983-ban hagyta el az angolok országát.

Horváth Ernő ezúttal nem jeles művész alkotói pályafutását, hanem az angol miniszterelnök számára ellentmondásokkal terhelt politikai pályafutását rajzolja meg. Természetesen nem feledkezve meg értékeiről, és arról a szívósságról (és legyünk őszinték, konokságról), amely például életének talán legnagyobb sikerét hozta magával, amikor kemény kézzel szembeszállt a náciizmus fenyegetésével.

A pályakép persze nem zárkozik el a nagy hibák, pl. a 45 ezer brit állampolgár halálát hozó gallipoli hadjárat, vagy az indiaiak kiéheztetése, időnkénti rasszista megnyilvánulásai (lásd az angol–búr háború kapcsán az afrikaiak, vagy éppen az indiaiak, így Gandhi megvetése) ismertetésétől.

A gyakran betegeskedő Churchill a háború idején 100 000 km-t utazott álneven (Warden ezredes). Sok ellenséget szerzett magának azzal, hogy nem pártolta az egészségbiztosítás és a közoktatás fokozottabb támogatását. Viszont az elsők között vetette fel az Egyesült Európa gondolatát. Az asszociációs mellékletet a brit politikus festészetének és írói tevékenységének rövid bemutatása képviseli ezúttal.

A sorban ezután VI. György angol király (1895–1952) sajátos sorsának bemutatása következik, akinek dadogása vélhetően úgy alakult ki, hogy balkezes lévén, apja parancsára úgy szoktatták jobb keze használatára, hogy a baljára hosszú szíjat rögzítettek, és megrántották, ha azt a kezét akarta volna használni.

Albert herceg, aki negyedik volt az örökösödési listán nagyapja, apja és bátyja mögött, az első világháború idején katonai pályafutást töltött be, vadászpilóta-vizsgát tett, és századparancsnoknak nevezték ki. Majd a Cambridge-i Egyetemen tanult. 1920-ban York hercege lett, majd 1938-ban Edward bátyja lemondása után VI. Györgyként került a trónra.

A herceg dadogása miatt rettegett a beszédektől. Egy 1925-ös, igen kínosra sikeredett szereplése után felkereste az ausztrál születésű neves logopédust, Lionel Logue-t, aki gyakorlataival jelentős eredményeket ért el abban a tekintetben, hogy a később uralkodóvá

lett Albert herceg nyilvános szereplései valamivel sikeresebbek lehessenek, bár királyként mondott beszédei mindig akadozottak voltak.

Hazája iránti rajongása erőt adott ahhoz számára, hogy a világháború idején bátran viselkedjék, látogassa a katonákat, és ne hagyja el a Buckingham palotát a bombázások ellenére sem.

1952-ben hunyt el a szív koronaereinek trombózisa folytán 57 évesen. A trónon a már jó ideje a feladatok elvégzésében segédkező lánya, Erzsébet követte. Az asszociációs melléklet ezúttal a dadogó királyról készült film (*A király beszéde*) ismertetését és a balkezességre vonatkozó néhány pedagógiai vonatkozású megjegyzést foglalja magába (lásd: Hans Holbein *Ádám és Éva* című festményén Éva balkezes!).

Albert Einstein (1879–1955) jellemzői Horváth Ernő megfogalmazásában: Aspergerszindróma, diszlexia, relativitáselmélet. Fiatalkorát számos sajátos mozzanat kíséri. Szellemi fejlődését rokonai és ismeretségi köre segíti. Viszont az iskolai tanulmányok, talán részben a változó helyszínek miatt is, kissé dőcögnek, amelyeket a szülők költözései is terhelnek. Nem véletlenül jegyzi meg később a relativitáselmélet megalkotója, a kvantummechanika, a statisztikus mechanika, a kozmológia, a gravitációshullám-csillagászat megálmodója, hogy „Az egyetlen, ami gátol engem a tanulásban, az az oktatás”.

A kötet szerzője természetesen ismét kitűnő érzékkel jelöli ki, jól követhetően, ugyanakkor tömören a nagy tudós emberi és szakmai pályafutásának csomópontjait, de nem feledkezik meg Einstein nyelvkiöltő fotója keletkezéséről sem, amint arról sem, miként vizsgálták a tudós agyát, amelyet végrendeletében tudományos vizsgálat céljaira ajánlott fel.

Nem mindennapi jelenségnek számít Frida Kahlo (1907–1954) mexikói festőművész, akinek 2018-ban a Magyar Nemzeti Galériában rendeztek emlékkiállítását. Kahlo hatéves volt, amikor elkapta a járványos gyermekbénulást. Kilenc hónapig nyomta az ágyat, mialatt a jobb lába elvékonyodott és deformálódott. És bár apja, akivel szoros kapcsolatot ápolt, mindenfajta segítséget megadott neki, élete végéig folyamatosan fizikai fájdalom gyötörte. Mindehhez később egy buszbaleset járult, gerince és kismedencéje súlyosan károsodott. Bár eredetileg orvosnak készült, egy, az iskolájának freskót készítő művész hatására, s hogy elterelje a figyelmét állandó fájdalmairól, miközben hónapokon át ágyhoz volt kötve, festeni kezdett.

Kahlo életét fizikai fájdalmak, fájdalmas események, és mind növekvő festői sikerek szegélyezik, többször tartózkodik az Egyesült Államokban, de André Breton meghívására eljut Párizsba is. Képein helyet kap saját egészségi nehézségeinek és élete drámáinak az ábrázolása (*A törött oszlop*, 1944, *Diego és én*, 1949 stb.).

Horváth Ernő ekkor a könnyűzene kapuján kopogtat. Mielőtt Ray Charles Robinson (1930–2004) zöld hályog következtében hétévesen teljes megvakult afroamerikai zongorista és énekes bemutatásába fogna, felvillantja a zenetörténet eredendően vak, vagy idősebb korukban zöld hályog miatt megvakult nagy alakjait: Johann Sebastian Bach, Stevie Wonder, Andrea Bocelli, illetve Georg Friedrich Händel és Turtough O'Carolan, a legnagyobb ír hárfás, továbbá Louis Thomas Hardin esetét. Néhány rövid idézet az amerikai muzsikus jellemzésére:

„Ötéves korában kezdte elveszíteni az egyik legfontosabb érzékét, a látását, majd mire hétéves lett, zöld hályog miatt teljesen megvakult... Édesanyja ragaszkodott hozzá, hogy hallására támaszkodva megtanuljon tájékozódni a világban. Sosem használt botot, vakvezető kutyát vagy bármilyen más segédeszközt, mert ezeket a függőséggel azonosította.” (261.)

„[A] 160 mérföldnyire lévő St. Augustina nevű vakok iskolájába küldte édesanyja, ahol a Braille-írás segítségével sajátította el a muzsikálást...A látását elvesztette, de az élet iránti lelkesedését nem. Zene iránti szeretete töretlenül élt benne, s a kitartás meg is hozta

gyümölcsét. Tizennyolc évesen már felléphetett Seattle-ben, első lemeze 1949-ben jelent meg...” (262.)

E könyvismertetés szerzőjének itt meg kell vallania, hogy mint végzett zeneszerző (Sugár Rezső tanítványa volt egykoron) számára a könnyűzene sosem bírt vonzerővel, csak ritka esetben volt hajlandó felfigyelni egy-egy különleges jelenségre, stílusra, műre/számra vagy előadóművészre. Nos, ezek sorába tartozik Cher (1946), akit ugyan Horváth Ernő a beat-korszak ikonikus alakjának minősít, én jómagam ennél sokkal többre tartom. Olyan zenék megszólaltatójának, amelyek napjaink mind mélyebbre süllyedő silány daltömegalmaiból kiemelkedve érdemi, zenei képzettséggel rendelkezők számára is élményt nyújtó dallamok, hanghatások, hangszerelések sorozatával lepnek meg bennünket.

Megvallom, nem gondoltam volna, hogy Cher életét is a látszólag csillogó, sikeres pályafutás mélyrétegeiben tanulási zavarok gátolták (és talán még ma is gátolják?). Mint szerzőnk írja, egyaránt diszlexiás és diszkalkuliás (mind az olvasás, mind a számok jelen-tése nehézséget okozott neki) teherrel ült az iskolapadban. A nagyszerű könnyűzenei díva bemutatása ugyanakkor ezúttal is teljes: az évtizedek óta újra meg újra megújulni képes Cher szakmai pályafutásának a személyes élet hullámzásaiban élénk tárt rajza a könyv lapjain bóklászva (még így zene felhangzása nélkül is) megragadja képzeletünket.

A kötetben még bemutatásra kerül a muzsikuskok közül a már említett Stevie Wonder Oscar-díjas amerikai zeneszerző, zongorista és énekes, aki ugyancsak megújulásra képes alkotóművész. Egy fotó tanúsága szerint az Elnöki Szabadság Érdemrendet maga Barack Obama akasztotta a nyakába. A sikert sikerre halmozó muzsikusk ugyanakkor csecsemőko-ra óta, vélhetően zöld hályog miatt, látássérült. Tanulmányait egy, a Detroitban található vakok intézetében végezte. Miközben látással tehát alig rendelkezett, hallása viszont kiéle-zetten működött, egy távoli garázsban folyó zenélést is meghallott, amelyet mások nem észleltek. Rövidesen kiválóan zongorázott: első lemezfelvétele 13 éves korában készült.

Whoopi Goldberg (1955) amerikai színésznő, a kedvencek kedvence, aki igen szegény családból érkezett a legtöbbit díjazott művészek sorába, ugyancsak diszlexiával küszkö-dött, és az iskolázás során lemaradónak minősítették, majd ki is maradt belőle. A kötet szerzője ezúttal asszociációs mellékletként a dixlexia és a tanulási zavar történetét foglalja össze röviden.

Andrea Bocellit (1958) aligha kell Magyarországon bemutatni (különösen a nálunk is megrendezett hangversenyei nyomán). Népszerűsége hazánkban is túlnyúlik azoknak a körén, akik csak a klasszikus zenét kedvelik. Megható szavakkal emlékezik meg a kötet Bocelli szerepléséről 2020-ban a milánói dómban, amely, mint olvashatjuk, megtiszteltetés volt az egész emberiség számára, még akkor is, ha a járványhelyzet miatt csak az énekes és Emanuele Vianelli organista volt jelen a hangverseny helyszínén, a dómban. Jól tudjuk a Bocelli életét felelevenítő filmből, mennyi erőfeszítéssel járt egy vak embernek a klasszi-kus zene világhírű előadójává válni. Bocelli életrajzi bemutatását a kötetben egy, a duett műfajáról adott nyilatkozat teszi teljessé.

A kötet egyik záró személyi portréja talán az egyetlen, amelyet a recenzens némi vizsgyággal olvasott el. Nem mintha kétségbe vonnánk Tom Cruise (1962) különleges színészi tehetségét és gazdag, sokoldalú filmművészeti munkásságát, amelyet, amint a kötetből kiderül, ugyancsak súlyos iskoláskori tanulási zavarok (diszlexia) keresztettkék: 12 év során 15 iskolába járt. De mivel a szcientológiai mozgalmat (és nem egyházat!) nap-jaink egyik káros jelenségének tartom, mint Tom Cruise-t is, aki felvállalja a benne való aktív részvételt (és a híradások szerint ennek következményei jócskán megnyilvánulnak a neves amerikai színész magánéletében is, nem csekély idegenkedéssel vagyok csak képes számba venni.)

Egy nagyszerű magyar muzsikus arcképe villan elénk zárásul. Az ugyancsak vak (és súlyosan koraszülöttként világra jött) muzsikus, a Torontóban diplomát szerzett Érdi Tamás zongorista portréja keretezi a gyógypedagógus Horváth Ernő könyvét. És amint a művész édesanyjának könyve zengi címéül: Érdi Tamás az, „akinek a madarak is Chopint énekelnek”. Habár a Zeneakadémiára nem jutott be (Kanadában szerzett diplomát), a muzsikus karrierjét példátlanul sokoldalú és sokszemélyű emberi összefogás segítette kibontakozni. Így sokan mások mellett: Vásáry Tamás és a sajnos már nem az élők között lévő Kocsis Zoltán. Egy Érdi Tamással készített szívmengető interjú zárja a bemutatást.

* * *

A könyv kapcsán a tanulságok csak vázlatosan:

– A kötetnek már a címe is, amint ezt indulásként hangsúlyoztuk, egyfajta általános megerősítést sugároz minden fogyatékkal vagy anélkül élő számára;

– A kötetben megvalósuló interdiszciplináris jellegű tárgyalási, illetve feldolgozási mód nagyban elősegíti a feltárt jelenségek, helyzetek, életutak sokoldalú megközelítését;

– A kötet különösen vonzó tulajdonsága, hogy látványos közlési technikával igyekszik a széles közönséget is bevonni a mélyebb kulturális értékek iránti érdeklődési körbe;

– Igen nagy értéke a kötetnek a Szénási Ferenc alkotta karikatúrák sora (Mózesen kívül mindenki megkapja a magáét), amelyek találóak, karakteresek, miközben nem lépnek túl egy határon, mondhatnánk, mértéktartóan nem modernistáskodóak;

– Különösen figyelemre méltó a kötet gazdag reprodukciós anyaga, amely gazdagságában és sokféleségében nemcsak hogy szinte életre kelti az írásos információkat, de minőségével szinte lenyűgözi az olvasót;

– Érdemes lett volna viszont a kötet végén függelékszerűen összegezni azokat a fogyatéktípusokat, rövid szakmai leírással egybekötve, amelyek a bemutatásra került személyeket sújtják (ezt persze a kötetben nem szereplő fogyatékokra is ki lehetett volna terjeszteni);

– Talán lehetett volna egy válogatott bibliográfiát is a kötet végére függeszteni.

Még valamit: A kötet szinte természetes módon ingerli az olvasót arra, hogy felemlítse a kimaradottakat, még hozzá annak a reményében, hogy Horváth Ernő következő, hasonló *művelődési kaleidoszkópjában* azokról is kapunk gazdag anyagú portrékat. Ilyenek lehetnének például:

– Az általában pozitív történettudományi értékeléssel bíró, egy évtizedre viszonylag nyugalmas időket teremtő, jó külpolitikát folytató Árpád-házi király, II. (Vak) Béla (1108–1141);

– A 43 éves korában megvakult, nagyhatású angol eposzköltő, John Milton (1606–1674);

– A süketnéma és erősen gyengén látó amerikai Helen Keller író és politikai aktivista (1880–1968), aki 19 éves korában betegség folytán vált fogyatékkal élő személlyé;

– A festőnek készülő Szántó György (1893–1961), aki az első világháborúban, a fronton homloksebet kapott, utóbb fokozatosan megvakult, és végül jeles regényíróvá vált;

– Az amerikai Stephen Hawking (1942–2018), az Einstein utáni korszak legnagyobb elméleti fizikusa, aki élete végére teljesen megbénult, és beszélni is alig tudott;

– Olyan egzotikusnak tűnő figura, mint Bazoumana Sissoko (1890–1987), híres vak nyugat-afrikai énekmondó, hőseposzénesek, bambara és manding eposzok előadója;

– Továbbá diszlexiás írók-költők, művészek, tudósok számosan, mint Agatha Christie, Gustave Flaubert, Jules Verne, Ernest Miller Hemingway, Edgar Allan Poe, Hans Christian Andersen, Louis Pasteur, Leonardo Da Vinci vagy Galileo Galilei stb.;

– De akár persze a fogyatékkal élő sportolók hosszú sora...

(Vivo Tanácsadó Bt., 2020)

A. Gergely András

„De szellemet, boldogtalan dudás, Ön sose látott...”

(Szlukovényi Katalin: *Irónia, önirónia és humor a huszadik századi zsidó amerikai prózában*)

A szépirodalomban talán az lehet az egyik klasszikusan kihívó provokáció, hogy méltóképpen szép. Mégpedig nemcsak a szóvirágok kedvéért, hanem a szó kiterjesztett, sőt, a róla való beszéd lehetséges szépségét is magába foglaló értelmében. Valahogy ez lett a legvisszafogottabb értékszempontom annál a műnél, melyben ez a szépelgős rálátás, a meg- és továbbgondolás kies esélye talán a legmélyebb, s kényszerűségből legeredetibb tapasztalati hatás. Szlukovényi Katalin *Irónia, önirónia és humor a huszadik századi zsidó amerikai prózában* című, eredetileg angol nyelvű értekezése úgy kezdi az ironikus példák- kal és az európai irodalom igazán megindító, s ettől is karakteresen egyedi példájával a nagyívű témakör feldolgozását, hogy Rostand főhősének, a történelmi jelentőségű orrnak tulajdonosát, zengzetesen sziporkázó stílusát idézi meg a „Mondhatta volna szebben, kis lovag...” kezdettel, hogy utána az Orr-monológ (inkább csak jelzett) tizenkilenc további példájával illusztrálja az önkép, önirónia, élces gúny, választékos és játékos kritika, önbírálat és narratív fölény, pikírt provokáció, együttérző báj, válaszképes humor, közlésképes piszkálódás stílusbravúráját. Az értekezés megindító kezdete valóban a Cyrano modorához illő irodalmi csalafintaság ritka tanúságával érzékelteti a másságosság megnevezésének és nyelvhasználat, kultúrafüggő vagy beszédhagyomány alapú közlésmódok által meghatározott irónia hatókörének szépségességét, melyre az amerikai irodalom mintha kevésbé lenne fogékony. Pedig talán aligha láthatja be, mily veszteséget tartósít önmaga reflektálatlanul hagyásával.

„...a disszertációm inspiráló önirónia angol megfelelője, a »self-irony« kifejezés a brit angolban alig ismert. A könyvem szűkebb témáját jelentő amerikai irodalom, főképp pedig a zsidó amerikai próza szakirodalmában többször előfordul ugyan, gyakorisága azonban nem éri el azt a szintet, hogy akármilyen pontos definícióját könnyedén be lehetne ágyazni az angol nyelvű irodalomelméleti diskurzusokba. Az önirónia szóban rejlő távlatok és kibontásra érdemes feszültségek ugyanis kizárólag azok számára érzékelhetőek, akiknél – például a magyar olvasónál, illetve az erős kelet-európai kulturális gyökerekkel rendelkező zsidó amerikai szubkultúra esetén – a fogalom egyáltalán használatos, hiszen csak annál a jelenségénél merül fel a végiggondolás igénye, ami létezik...”

Kötete első fejezetét Szlukovényi arra fordítja, hogy körüljárja a jellemző kifejezéseket, elhelyezze „az önirónia fogalmát a komikum, humor és az irónia szakirodalomban sok-

kal részletesebben kifejtett terminusai által kijelölt mezőn”, ahol azután a zsidó amerikai próza kapcsán folytathatja a huszadik századi zsidó amerikai irodalomban lokalizált fordulat ismertetését a distinkció árnyalt példáival irónia és önirónia között.

Az ellentét, amit felállít az általa „zsidó humoristák új hullámának” nevezett stílus és az elődek által készített szórakoztató művek között, összhangban van az értekezés kiinduló feltételezéseivel, miszerint szükséges az önirónia és irónia közti megkülönböztetés úgy is, ha „a váltás előtti populáris komédiák elterelték a közönség figyelmét önmagáról, és nevetésük egy közvetett módon kifejezett, rögzített másodlagos jelentés felismerésének eredménye volt, míg a fordulat utáni humor »nyitott és diszkurzív«, azaz önreflektív befogadói magatartást kíván, és többféle értelmezést tesz lehetővé.” Szlukovényi az angol nyelvváltozatokban gyakrabban használt öngúny („self-mockery”) terminust és az ironiát is az általa öniróniának nevezett jelenségből kiindulva vizsgálja részletesen a zsidó amerikai irodalom három meghatározó tematikus részterületén: a bevándorlást, a holokausztot, illetve néhány többségi versus kisebbségi pozícióból fakadó dilemmát különítve el. Első tematikus fejezetében a terminológiák pontosításához fog, de már első oldalain az irónia definíciójába belefogó Søren Kierkegaard közelítéséhez keres utakat (a más-más jelentésekkel felruházott tartalmakkal), majd Paul de Man hasonlóképpen bizonytalankodó tanúságtételén („Lehetetlennek tűnik megragadni a definícióját, és bizonyos mértékig ez maga is beletartozik a szövegekről szóló írások hagyományába.”) túl Henri Bergson hasonló kétségeit idézi fel: „...Arisztotelész óta a legnagyobb gondolkodók birkóztak ezzel a kis problémával, amely mindig kitér az erőfeszítés elől, félresiklik, elillan, majd megint felbukkan, mint afféle arcátlan kihívás a filozofikus gondolkodással szemben. Most, hogy mi is szembenézünk ezzel a problémával, hadd hivatkozzunk mindjárt egy mentségre: nem akarjuk a komikus képzeletet egyetlen meghatározás béklyójába zárni...” De mert az ironiát „olyan szomszédos, mégis eltérő tudományterületek tárgyalják, mint a retorika, a nyelvészet, az irodalomtörténet, az irodalomkritika, az esztétika vagy a pszichológia, inkább abból, hogy a különféle diszciplínák és iskolák gyakran jutnak egymással összeegyeztethetetlen eredményre”. Ehhez kínál mindjárt alapokat is Claire Colebrook tömör összefoglalása: „az iróniának van egy gyakori és közös definíciója: a beszélő annak az ellenkezőjét állítja, amit gondol [...]. De ez a definíció olyan egyszerű, hogy minden belefér az egyszerű alakzatoktól teljes történeti korokig.” Korok és nyelvi megoldások sokfélesége sem leplezi az kierkegaard-i „irónia mint alakzat és irónia mint létmód” viszonyának tarthatóságát, de látnivaló, hogy a Yale Egyetem *dekonstrukciós iskolájának* követői közt és az *új kritika* képviselői között is hosszú vitában formálódik a tisztázó szándék a téma minősítések nélküli vagy „teleologikus kontra nem teleologikus” fajtájának megkülönböztetéséről, amely „kizárja a dialektizálást” és humornak nevezi mindezt. Abból persze, hogy a különféle diszciplínák és iskolák gyakran jutnak egymással összeegyeztethetetlen eredményre, még nem következik az eltérések antik görög *eiron* (a komikus színpad sztereotipikus szereplője, a rendre győzelmet arató, aki úgy tesz, mintha a valóságosnál butább és gyöngébb lenne) szokott jellegzetessége, az önmagát lekicsinylő beszédstílusa (az *eironeia*) mindenkori eredményessége. „Az egyetlen biztos állítás a tagadás, amely beindítja az ironikus játék egészét...”

Szhlukovényi a szinonimák felé is tesz egy kört (Paul de Man, Peter Szondi, Charles Baudelaire) és a komikum felé kanyarodik, ideértve a nevetés képzőművészetben ismeretes változatait, vagy Arthur Koestler humorelméletét, melyben „elkülönült tapasztalati mátrixokat hoz kapcsolatba”, továbbá Wilhelm Friedrich Schlegel, D. C. Muecke vagy Cleanth Brooks alapvető esszéit, amelyekben „a tragikus irónia, az önirónia, a játékos irónia, a vaskos ironizálás, a csúfondáros vagy finom irónia stb.” körei is a tisztázó szán-

dékokat tükrözik, melyekhez „számos kelet-európai kultúrában az önirónia saját jogán használatos, és az iróniával ellentétes értelmű szónak tűnő” fogalmak kapcsolódnak, mint például a román E. M. Cioran *Irónia és önirónia* című esszéjében látjuk; vagy a magyar Papp Richárd zsidó humorról szóló könyvében: *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény?* – ami mindjárt a bevezető után a következő fejezettel kezdődik: „*A hagyomány mintái és az önirónia*”. Föltárja a lehetséges terminológiai rendszerkísérletek (Kierkegaard, Booth) mellett a kronológiai áttekintések (Muecke, Colebrook) esélyeit, „amelyek elismerik, sőt akár örömmel fogadják az irónia többé-kevésbé összeegyeztethetetlen, alternatív megközelítéseinek egyidejű létjogosultságát, bár az utóbbi tendencia képviselői is többnyire megfogalmazzák saját álláspontjukat és preferenciáikat az általuk leírt kínálat széles spektrumán belül. Főleg, mivel ezeket a különféle iróniaelméleteket összehasonlító tanulmányokat olvasva látható, hogy az ellentmondásos nézetek ugyanazon elvont jellemzők sorából építkeznek, amelyeket eredetileg az *iron*, és főképp az *ösironista*, Szókratész összetett alakjából és beszédmódjából absztraháltak. Csakhogy mindegyik elmélet más vonásokat emel ki, míg másokat szükségszerűen visszaszorít vagy totálisan eltöröl, míg végül látszólag egymást kölcsönösen kizáró, de egyformán jogosnak tűnő definíciókra jutnak.” Így aztán – „különösen Paul de Man megjegyzésének fényében, aki szerint az irónia és a többi, fent említett vonatkozó fogalom kétértelműségei magának az iróniának a természetéből fakadnak...” – még élesebb lehet a kontraszt „a zsidó amerikai irodalomról szóló kritikai kontextusban, ahol burjánzanak az irónia és humor szinonimáit tartalmazó, hosszadalmas listák, amelyek viszont nem tisztázzák e szavak viszonyát”. Sőt: „Victoria Aarons *Zsidó amerikai próza (American Jewish Fiction)* című tanulmányában a szerző nem használja az önirónia szót, viszont gyakorlatilag minden szinonimáját felsorolja” – így aztán a kivételek is megerősítőek, a regényhősök arculata kihát a hiányérzetekre éppúgy, mint a kölcsönhatások tisztázásának igényére is: „A Roth szereplőire jellemző ironikus önparódia, önvád és a kísérlet önmaguk újratereztésére Eli-jal kezdődik [...]. Saul Bellow számára az ironikus távolságtartás az az eszköz, amelynek révén a huszadik századi, posztindusztriális ember hangot adhat az amerikai, főleg a zsidó amerikai életet illető bizonytalanságának. Bellow szereplői tipikusan intellektuálisak, öntudatosan önreflektívek, humorosan parodizálják önmagukat, és hajlanak a szarkazmusra, a keserű iróniára és a bonyolult gúnyra.”

Nem közvetlenül Szlukovényi, hanem a zsidó viccek természetrajzáról kötet hosszán értekező Hernádi Miklós írja az ironikus távolságtartás és a parodizálható bizonytalanságok ironikus/önironikus kelet-európai világáról: „*A zsidó viccek valósága az irodalom valósága; igazsága sem mérhető más mércével, mint az irodaloméval...*” Az állítás fordítva is igazságot hordoz, amikor az irodalom valósága lesz a keserédes-gúnyoros zsidó narratívák távolságtartó humoralapja, s ennek részévé válik a tisztázatlan identitásviszonyok kérdése is, melyek közt az irónia retorikai merészsége a létmódban és az identifikációs helyzetgyakorlatokban leli gyökereit. Szlukovényi támasza Paul de Man útmutatása: „Az irónia nem trópus többé, hanem minden tropologikus megismerés dekonstruktív allegóriájának szétbomlása, azaz más szóval a megértés szisztematikus szétbomlása.” (*Az olvasás allegóriái*, 349.) E „bomlás” jelei között kell talán keressük a mindenkori humorforrás kezelőit, az értőket, értelmezőket és áldozatokat is, vagyis önmagában sosincs tényleges irónia esélye, csak ha megteremti, készíti, erősíti a résztvevők/olvasók/befogadók megértő módját és lehetséges válaszait, vagyis az ironikus szituációra jellemző környezet nemcsak „a szöveggörnyezet, hanem az odaértett olvasónak a szerzőre és az adott helyzetre vonatkozó háttértudása is”, amely megformálja az ironikus értelmezés szükségességét, a „*résztvevők konstellációját*”, mely szerint (Katharina Barbe terminusával élve) „háromféle résztvevő van: a beszélő vagy ironikus; az áldozat vagy hallgató; és az (értékelő) közönség.

Nem minden résztvevőnek szükséges jelen lennie ahhoz, hogy a helyzet ironikus legyen. A beszélő vagy ironikus jelenléte azonban kötelező, míg a másik két résztvevő (az áldozat vagy a közönség) egyike távol maradhat, mindkettő azonban nem.” Nyelvészeti elemzése az irónia lefordíthatóságán kívül egy másik fontos tényezőre is felhívja a figyelmet: az ironikus beszélőnek mindig az a szándéka, hogy valamiféle kritikának adjon hangot”. E kritikai aspektus egyben az „áldozat” kárára formált győzelem is, melynek terméke, eredménye, sőt talán lényege is a nevetés: „az irónia mindig nevetésben tetőzik valaki vagy valami: az irónia áldozata kárára, legyen az akár személy, akár személytelen jelenség. [...] [A]z irónia hierarchiát teremt azok között, akik használják, akik »veszik a lapot«, és akik nem – ez utóbbiak helyezkednek el legalul.” A hierarchiában a győzelem és az alárendelés egyben valaminő „ítélkezés”, vagy „talán még az erkölcsi fensőbbiség fogalmait is előhívja”. De ez nem mindig egyféléképpen van, s mert a szereplők közötti interakció vélelmezetten folytonos, nem bizonyosan ugyanaz a „kárvallott” minden esetben, s lehet az akár a kritikus értelmező maga is – lásd az önirónia esetében gyakori helyzetalakulást.

De hasonlóképpen beszél el rétegzettségét és értelmezési mezőit a vicc is, mely a „feszültséglevezető” funkciót társítja a vicc hatásmomentuma mellé: (Ugyancsak Hernádi Miklóstól): *„A zsidó vicckultúrában másfajta nevetéssel találkozunk: itt a tragikus sorsú zsidóság elsősorban önmagán, saját gyengéin derül. A nem zsidók gyakran nem is értik (vagy csak nem akarják érteni?) a zsidó viccek humorát, pedig a zsidóság némely gyengéjében bizoást a magukéra ismerhetnének. Bár nem hiányzik a zsidó vicckultúrából a kívülállók leleplező kipellengérezése, először mégis az öngúny, az önirónia ötlük az elemzők szemébe [...] [a] zsidó vicc tehát csak »viccből« sugallja, hogy ténylegesen megtörtént, és hogy figurái ténylegesen egzisztálnak.”*

Nem lenne jó vicc itt a viccelődés, tréfa, ugratás, ironizálás, kritikai élcelődés minden hangnemét és műfaját összerosni, szándékom csupán az, hogy a zsidósággal összefüggő tematikai áttekintésbe úgy vonjam be a hazai recepcióban már az amerikai prózahagyományban is gyakoribb műfajt, hogy abból visszavetüljön némi visszfény a humor, a keserű szójáték, az ugratás tónusába is, hisz valahol mindegyiknek vállalt és vallott sajátossága, hogy a befogadóra épülő „rendszerben”, interakcióban eleve szerepet kínáljon a baleknak, a kirekesztettnek, az örök botlónak (Szlukovényi többször utal Woody Allan szituációs megoldásaira!), a végletes vesztesnek, és mellette a kibicnek, a kirekesztőnek, a megértőnek, a kárörvendőnek is. Ugyanis már az irónia megpróbálja „arra használni a rendszert, kihasználva annak összes játékerét, hogy megváltoztassa a végkifejletet, vagyis más terméket állítson elő a rendszer [...] [b]ármennyit beszélünk is látszólag kirekesztő és véglegesítő irónia, illetve a viszonyulást kifejező és relativizáló irónia közti különbségről, az irónia politikája sosem egyszerű vagy egyértelmű.”

Szlukovényi az elméleti rendszerezés és kutatás- vagy értelmezéstörténeti tálalás eszközét választja ahhoz, hogy láttassa velünk is: nemcsak az irónia politikájának sosem egyszerű mivoltáról lehet itt szó, hanem „a stabil értelmezhetőségre törekvő, kirekesztő iróniával ellentétben az öniróniát jelölik azok az esetek is, amikor az irónia áldozata maga a beszélő vagy a szerző, így mind a jelentés, mind a megszólaló szubjektum kétségessé és töredékessé válik” (*instabil irónia, humor, relativizáló irónia* esetén). Így hát az a gesztus, amely tagadja a látszólagos jelentést, közben bőszen rejti, hol lapul az elérhető világos, „ellentétes” konnotáció, számos lehetséges értelmezés irányába nyitja meg a szöveget, és így kérdőjelezi meg a nyilvánvaló olvasatot. „Míg a retorikus irónia lehetővé teszi a beszélő számára, hogy az irónia áldozatához képest hatalmi pozícióba kerüljön a konszenzuális, végső másodlagos értelmezés révén, amelyben osztozik a hallgatósággal, addig az

önirónia végtelenül előtérbe hozza a szubjektum instabilitását és kettős vagy bizonytalan természetét. Azaz: míg az irónia esetében a második, rejtett jelentés világosan a szó szerinti jelentés fölé helyezendő, az önirónia függőben hagyja a dilemmát, mivel egyik értelmezés sem erősebb a másiknál. Ez a megközelítés lehetővé teszi a szerző számára, hogy rámutasson a bonyolult helyzetek kétségeire és megkérdőjelezhető elemeire, valamint utaljon a megfelelő párhuzamokra, anélkül, hogy eltörölné az adott eset egyediségét azáltal, hogy az olvasónak felkínál egy azonnal hozzáférhető, megint hamisan általánosító választ.”

Az első fejezet tehát minden ironikus struktúrában a résztvevők konstellációja, sőt az irónia áldozatának, az ironistának és hálás közönségének szereposztása épp azért válik láthatóvá, mert oly gyakran átrendeződnek ezek a szerepek a történet szereplői közt. Egyszóval a beszélő vagy író pozíciója is lényeges az *irónia* és az *önirónia* szövegszerű leírására, beleértve a jelentés egysége/pluralitása, valamint a szubjektum pozíciójának stabilitása és fölénye/bizonytalansága alapján tehető különbségeket. Így „az önirónia, mint az iróniával ellentétes fogalom máris széles körben használatos a magyar irodalomkritikában, illetve több közép-európai nyelvben is, amelyek a témához relevánsak, hiszen a zsidó amerikai irodalom kettős kulturális háttérű szubkultúra: egy eredetét – pontosabban több évszázadnyi, közvetlen előzményét – tekintve közép-európai hagyomány, amit angol-szász keretek közt értelmeztek újra.”

Az irónia és önirónia mellett szükségesnek lát egy szélesebb, mindent felölelő fogalombevezetést is, ilyen „Baudelaire vagy Bergson *komikuma* vagy a Schlegel utáni *irónia*, amely alkalmas rá, hogy magába foglalja az összes, nevetést kiváltó jelenséghez kötődő, többé-kevésbé szinonim szavakat. A *humor* megfelelő választásnak ígérkezik, mert széles körben használatos verbális, vizuális vagy drámai természetű példák esetén, amikor a beszélő nem azonosítható, vagy nem lényeges. Csakhogy az irónia és az önirónia kontrasztjához hasonlóan érzékelhető az ellentét a humor és a komikum között is. [...] Az irónia a beszélő fölényes pozícióját fejezi ki (amelyben gyakran osztozik a közönség) az irónia áldozatához képest, míg a komikum az (odaértett) közönség fölényén alapul a komikus jelenet résztvevőikhez képest. Ezzel szemben a humor, akárcsak az önirónia, vagy semleges a kommunikatív szereplők vertikális rangsorának tekintetében – ahogy Koestler fent említett bizsócációs elméletében, ahol össze nem illő, de egyaránt jogos mátrixokról beszél – vagy, még inkább, egalitárius természetű.” Az első, s véleményem szerint irodalomtörténeti és prózaelemzési szempontból igen alapos részletezés csak azzal hitelesíthető a fentieknél is jobban, ha a számtalan szövegpéldát is mellékeljük – s akkor máris ott tartunk, hogy „tézisfüzet” gyanánt kivonatoltuk az értekezést. Ez persze nem cél, így itt talán elég jelezni a körvonalait, hozzátéve tartalmát a következő kérdésköröknek.

A második fejezet a terminológiai rész kérdések mellett kitér a huszadik századi zsidó amerikai próza irányaira és jellegető neveire, hogy a további hátról az egyikben a bevándorlóidentitás generációs, községiből nagyvárosivá váló, az egyértelműen vallásitól a világi kultúra felé nyitó, nyelvileg is a jiddistól az angol felé kitérő szövegvilágok identitásátalakulásaihoz vezessen közelebb; majd a negyedik fejezet egyenesen a zsidó amerikai irodalom holokauszt-túlélőinek generációit mutassa be, felhangként az európai túlélés és az amerikai kortársak közötti szerepkeresés folyamatában; végül a tematikusra formált fejezetek közül a záróblokkban a többség/kisebbség viszonyrendszert ismertesse, az ezeket befolyásoló dilemmákkal részletezve, élükön a „zsidó” mint metafora kulcsfogalommal, s az erre rakódó diaszpóra-felfogások, izraeli mintázatok, afrikai, amerikai verziók, végül a specifikusan női nézőpontok jelentéstartalmaira építve. Az utószó, összegzés

és kitekintés ismét újabb fejezetet alkotnak, nem is véletlenül, hisz mint Szlukovényi írja: „Nincs utolsó szó – ez az önirónia lényege. Miután könyvnyi terjedelemben érveltem a beszédmód gyönyörűségei és jelentősége mellett, tartózkodnék a végső konklúziótól. Ezért akkurátus lekerekítés helyett szavaimat az eddig megtett út rövid áttekintésével zárom, valamint vetek egy-egy pillantást azokra az izgalmas keresztutcákra és leágazásokra, amelyek bebarangolása már nem fért bele munkám keretei közé.”

Barangolásban egyébiránt nincs hiány, szerzők tucaitjai és művek sokszorosai a behatárolható spektrum arra, hogy a szerző által öniróniának nevezett narratív jelenség értelmezése és érzékeltetése leválasztható legyen az önirónia fogalmát magába foglaló iróniáról, amire többféle történeti, befogadásesztétikai és irodalomelméleti irányzat is kísérletet tett már. „Először és legfőképp az »önirónia« szó felhívja a figyelmet az alapvető kapcsolatra a szubjektum instabilitása és a jelentések pluralitása közti összefüggésnek. Másodsorban pedig az öniróniát már most is használják ilyen értelemben részben az angolban és még gyakrabban a magyarban és más közép-európai nyelvekben. Semmiféleképp nem akarom azt sugallni, hogy az önirónia csak a zsidó amerikai irodalom sajátja. A közép-európai terminológiát mégis érdemes figyelembe venni olyan szerzők esetében, akiknek személyes története és szövegei épp annyira gyökereznek az európai, mint az amerikai kultúrában. Emellett a zsidó amerikai embereknek számos identitásukra vonatkozó kihívással kellett szembenézniük a huszadik század folyamán, és az önirónia definíciója szerint megfelelő eszköz az egyének a referenciaként szolgáló rendszerek pluralitásából fakadó kétségeinek és bizonytalanságainak kifejezésére. Így azokra a zsidó amerikai szövegekre koncentráltam, amelyek az identitás válságának különböző témáival foglalkoznak, és azt elemeztem, hogyan működik bennük az önirónia. Emellett vizsgáltam az ezen művekben jelen lévő iróniát és humort, esetenként a komikumot is, mivel e fogalmak gyakran szorosan összefonódnak” – írja zárósaiban. „Olvasatomban az irónia véges retorikai eszköz, amelyben a látszólagos, szó szerinti értelem világosan ellentmond a kontextusnak, és a rejtett, második jelentésnek, így arra szólítja fel az olvasót, hogy a bújtatott értelem felismerése révén értse meg az iróniát. Ekképp a beszélő és a hallgató cinkosok, akik közös nevetésük révén fölünyre tesznek szert az irónia áldozata fölött, aki éppúgy lehet egy konkrét személy, mint meggyőződéses valamely rendszere. Ezzel szemben az önirónia többszörös kontextust idéz meg, amelyek egyazon jelenség ellentmondó interpretációihoz vezetnek, anélkül, hogy a szöveg bármelyiket előnyben részesítené. Azokra a nevetést keltő, narratív helyzetekre, amelyek esetén a beszélőnek nincs kitüntetett szerepe, a humor, illetve a komikum kategóriáit használtam. A humor szót Arthur Koestler bizsziációs elmélete szerint össze nem illő értelmezési mezők egymás mellé rendeléseként értettem, míg ezzel szemben a komikum esetén Arisztotelész nyomán az alá-fölé rendeltség meghatározó voltát emeltem ki. Ekképp nézve, azaz a hierarchikus struktúra szempontjából a komikum és a humor hasonló relációban áll, mint az irónia és az önirónia.”

A kötet persze sok szerző sok művének alapos áttekintése, egyben szövegválogatás is, tematikus, finom, árnyalt. „Van, hogy a szerző játszik saját identitásaival, mint például Isaac Bashevis Singer a különféle álneveivel. Az önirónia forrása leggyakrabban a narrátor, mint például Art Spiegelmannál a *Maus* vagy Jonathan Safran Foernél a *Minden világlángol* esetében. De ezek a regények éppúgy, mint Bernard Malamud bibliai parabolákon alapuló parafrázisai a közlés közegét magát is megkérdőjelezzik: a műfajt, a szimbólumokat, a hagyományos értelmezéseket és más irodalmi konvenciókat, amelyek mind a kommunikációs folyamat alkotóelemei; vagy akár a nyelv egészét illető kétségeiknek is hangot adhatnak, ahogy Cynthia Ozick tette *Jiddis, avagy irigység Amerikában* című írásában. Az

önirónia építhet intertextuális utalásokra, ahogy például Adrienne Rich *Jom Kippur, 1984* című versében, vagy túlzó retorikára, amelynek paródiája leleplezi a mindennapi életből vagy a politikából ismerős diskurzusok álszentségét, mint Joseph Heller *Gold a mennybe* megy című regényében. Az önirónia továbbá kibontakozhat drámai helyzetekből is, mint például Erica Jong *Rettegés a repüléstől* című könyvében, ahol a főszereplő a „Hirtelen Felindulásból Elkövetett Dugás” vágyálmát épp megvalósulási esélyének pillanatában utasítja el. A főszereplők közül sokan szintén önironikusnak bizonyultak Philip Roth *Eli, a fanatikusatól* Cynthia Ozick *Rose Meadows*áig. Emellett az önirónia a szöveg egészét is átszöheti, mint például Michael Chabontól a *Jiddis rendőrök szövetségében*, de előfordul, hogy csupán az elbeszélés egyes mikrostrukturáiban jelenik meg, mint Abraham Cahan novellája, a *Gettóházasság* vagy Chaim Potoktól a *Neven Asher Lev* lapjain. Figyelemre méltó párhuzamokat láttunk továbbá egyes önironikus szövegek és az egyént önreflexió útján destabilizáló freudi pszichoanalízis, a holokausztirodalom kapcsán felmerülő, a hitelességet illető, alapvető kétségek, valamint a nyelv és az identitás konvencionális kategóriái iránti bizalmatlanság között” – jelzi egy rövid kivonatban, de az olvasmányjegyzék ennek többszöröse. S nem győzi hangsúlyozni, hogy a „huszadik századi zsidó amerikai fikció azért tűnt ígéretes terepnek az önirónia témájában folytatott első vizsgálódáshoz, mert erős szöveges tradícióra épít, az identitásválságok témája pedig kiemelkedő fontosságú a zsidó amerikai szerzők műveiben. Mégis az önirónia fogalma, ahogy a fenti példák is illusztrálják, gyümölcsözőnek bizonyulhat más szövegek esetén is, főleg abban a multikulturális kontextusban, amelyben a huszonegyedik század elején élünk, amikor a különféle identitású egyének és közösségek együttélése az egyik legégetőbb kérdés. Az önirónia lehetővé teszi a szerző és az olvasó számára is, hogy mélységében lássa és láttassa a többféle referenciarendszer egyidejű jelenléte esetén felmerülő kihívásokat és többértelműségeket, megőrizve ezek egyedi tulajdonságait, és felszólítva újragondolásukra, ami potenciális megoldások felé mutathat. Egyszerűsége azonban tudatosítja is bármely ilyen megoldás ideiglenes érvényét, avagy Richard Rorty terminológiájával élve, ezek esetlegességét. Így az önirónia retorikai eszközként és „létmódként” egyaránt elősegítheti a toleranciát anélkül, hogy eltörölné az elemi különbségeket, segítve mind az egyéneket, mind a közösségeket, hogy ezekkel a különbségekkel elboldoguljanak az önmagunkon nevetés megváltó erejével.”

Kitekintő fejezetében is arra utal, hogy még kimaradt innen „a judaizmus nemzetközi hagyományának egyes fontos és releváns szövegeiről”, másrészt zsidó szerzők magyar nyelven írt műveiről szóló áttekintés szükségessége, hiszen a magyar szépirodalom felől érkezett a témakörhöz, de várat magára a rabbinikus textuális hagyomány fényében vizsgálni a Talmudot, mely „szándékosan önironikus szerkezetű. Úgy állít, hogy kérdez. Nem egyetlen véleményt közvetít, hanem az olvasóra hagyja, hogy egy-egy állítást a párbeszéd dinamikáját követve fejtsen fel. Folyamatosan úgy tesz az egész közösség számára döntő fontosságú megállapításokat, hogy rendre jelzi azok drámai helyzetbe, részletgazdag történetbe, azaz kontextusba ágyazottságát – vagyis pillanatnyi érvényét, esetlegességét –, és egyértelmű, örök érvényű bizonyosságok leszögezése helyett az egymással versengő, ellentétes vélemények dinamizmusából egyénileg kiolvasandó interpretációk lehetőségét kínálja.” Végül utal „Friedrich Schlegelnek, az ironia egyik legbefolyásosabb teoretikusának *Lucinde* című kisregényére”, mint az identitáskeresés történetét elbeszélő, „a modern irodalomelméletek egyik kiindulópontjaként szolgáló német romantikus ironiaelmélet és a modern judaizmus kiindulópontjának tekintett háskálá találkozásának reprezentációjára”, miképpen a huszadik század első felében Magyarországon meghatározó, nyugatos nemzedékek alkotói között is jelentős számban

vannak zsidó családi háttérből érkező szerzők, akiknél „az identitás bizonytalanságait a század folyamán a vallási szempontok átértékelődésén kívül a határok átrajzolása is bonyolította”. Ezek és a kelet-európai „milieu-nek az izraeli humorra, pl. Ephraim Kishon műveire gyakorolt közvetlen és közvetett hatásairól” is érdemes lenne hasonló áttekintő elemzéssel írni, de alapanyagot kínál Karinthy Frigyes számos irodalmi karikatúrája, az írói paródiák egyszerre tisztelgő és karikírozott, kifigurázott modorosságú első Nyugat-nemzedékéről, a határfeszítéstről és műfajparódiáról egész életművével valló Rejtő Jenő, alias P. Howard ponyvaregény-paródiái még éppúgy összehasonlító elemzést kínálnak egy további ironia-história eljövendő programjához – hasonlóképpen Radnóti, Szép Ernő, Szerb Antal, Füst Milán, Örkény István, Spiró György, Kertész Imre munkái, melyekben az önironikus gesztusokkal is élő, humorral felvázolt alakok sokszor „épp a stílust oldottá tévő mozzanatoktól válnak meggyőzően hitelessé”, rendre drámaivá és „a barbár, kegyetlen és gépies rendszer fogaskerekei közé került, kifinomult szellemiségű ember üldöztetése” mint történeti körülmény lesznek szinte keretév.

A Cyrano megjelenítette Orr-monológ a helyzetek, körülmények, kínok és vallomások választékos kontrasztjaival maradt ékes. Szavaiból az erő magabiztosságával kihallik: „Mert magamat kigúnyolom, ha kell / De hogy más mondja, azt nem tűröm el!”, s ha amúgy valaki mégis belekezdene az élcelődő szavakba, azt is már „Éles kardommal vágtam volna szét!” A kritikai kritika nehézségein és a leíró értelmezéseken túl számos verzió kínálkozik az ironia gyakorlására – s lehet, a Szlukovényi Katalin szelíd hangján megszólaltatott amerikai irodalmi hősök mégsem kapnak kardra a megértő mód hatásától. Nekünk, olvasóknak meg talán csak a köztes, jóllehet ironikus összhatás marad meg teljességgel, ami nem is kevés. S talán még szellemet is ad mindehhez...

(Ráció Kiadó, 2017)

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

print 2000

N Y O M D A K E T K E C S K E M É T

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelentetését az Emberi Erőforrások Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

